

PREFACE.

Govindananda Kavīkaṅkavacaryya compiled a Smṛiti Code a few decades before Raghunandana. An account of his life and writings has been given in the preface of his Varsakriyā Kaumudī. Raghunandana was a Rādhiya brahmana, while Govindananda was a Vaidika from the west. So it is expected that Govindananda would go deeper into the Vedas and the subsidiary studies than Raghunandana with whose ancestors the Vedas were a lost study. There are more Vaidika Mantras in Govindananda's book and they are better explained and better employed than in Raghunandana's.

I have taken pains to point out the Vaidika texts quoted by Govindananda who belonged to the same Āgama of brahmanas as myself and to identify the texts in original Vedic works. The index of Vaidika texts appended herein will make my meaning clear.

Of the three Manuscripts used for the purposes of this edition two belong to the Asiatic Society of Bengal, being Nos. Govt 3557 and I B 57. The other was procured from the grandson of Brajanath Vidyaratna, one of the greatest Smṛiti scholars of Navadvīpa during the past century. I have to thank him for this loan. The Society's No 3557 is a very correct Manuscript. I have marked this as (a) the other two Manuscripts are marked b and c respectively.

I have to thank the Society for kindly permitting me to edit the work and Mahamahopadhyaya Haraprasad Shastri for direction, advice, and help freely bestowed.

KAMALAKRISHNA SMRITIBHUSANA

BHATARA.

The 27th April, 1903

. शुद्धिपत्रम् ।

पृ. ।	पङ्क्त्यां ।	अक्षरम् ।	शुद्धम् ।
६	८	यलानां	यलानां
६८	१	आहुत-	आहुत
८६	११	एकादशाऽ	एकादशाह
१८३	१०	ब्रह्मणि	ब्रह्मणि
१८३	२०	खाद्या	खाद्या
१५२	१८	शुद्धयात्	शुद्धयात्
८८	१८	अमुक-	अमुक-
८५	२०	प्रायायामे	प्रायायामे
८३	५	उच्चैःखवस	उच्चैःखवस
८२	६	दूष्यति	दूष्यति

दानक्रियाकौमुद्या वर्णानुक्रमणिका विषयसूची ।

अ ।

विषयः ।	प्रमाण ।	पङ्का ।
अधिसंस्कार	१८२	१
अधिवासाः	१०१	७
”	१६५	१८
अन्नदानम्	४६	८
अश्वेवतमन्त्रा	११२	१८

आ ।

आवरणपूजा	१८३	८
आसनदानम्	४७	१२

इ ।

उभयमुखीदानम्	५६	६
--------------	----	---

क ।

कन्यादानम्	७४	१०
कपिलादानम्	१२१	१६
काञ्चनदानम्	५१	६
कात्यायनपरिशिष्टोक्तपारथक्यप्रयोग	१६७	१
काशीखण्डदानम्	७१	१
कल्याणिनदानम्	८१	१

ग ।

* विषय ।	वृत्तायां ।	पङ्क्त्या ।
गन्धदानम् ...	४८	६
गुड़धेन्वादिदानम् ...	५८	१७
गोदायम् ...	५२	१२

घ ।

घनदानम् ...	५०	१
-------------	----	---

ज ।

जलदानम् ...	४४	१८
जलाश्रयोत्सर्गप्रमाणम् ...	१२	१
जलाश्रयोत्सर्गप्रयोगः ...	१३५	११

त ।

ताम्बूलदानम् ...	४७	२
तिलदानम् ...	६४	१७
तिलहोमः ...	१८६	१६

द ।

दानप्रयोगः ...	१४	८
दानविधिः ...	२	१
„ ...	११	१३
दानस्वरूपनिरूपणम् ...	२	११
द्वीपदानम् ...	४१	१२
द्वीपादानम् ...	६६	१
द्वन्द्वदेवतानिरूपणम् ...	५	४

ध ।

विषय ।	शताया ।	पङ्क्त्या ।
धान्यदानम्	६५	४

घ ।

पादुकादानम्	५०	१५
पुस्तकदानम्	६०	१
पुष्पदानम्	४८	१०
प्रतियहप्रायश्चित्तम्	८५	१८
प्रतियहविधि	०	४
प्रायश्चित्तहोम	१११	४

फ ।

फलदानम्	४८	८
----------------	----	---

ब ।

बन्धनापरिग्रहौ	१	१
-----------------------	---	---

भ ।

भूमिदानम्	१८	११
------------------	----	----

म ।

महाय्यायतिहोम	११०	४४
----------------------	-----	----

य ।

यूपकक्ष्यम्	८०	८
यूपारोप्यम्	११५	१

अथ ऋषिनामानि ।

आपस्तम्बः १०८, ७ । २०३, २० ।

उज्जना १०१, ३ ।

काश्यपः ८०, १६ ।

भोतमः १२, १५ । १६, ३ ।

गोमिलः ३१, ७ ।

दक्षः ६१, १६ ।

देवलः २, १२ । ३०, ११ ।

पराशरः २५, २ ।

पारस्करः ८७, ३ । ८०, १० । ८३, १८ । १०८, १५ । ११७, ४ । १२०, १० । १६२, ४ ।

बृहस्पतिः २, ७ । ४०, १३-१८ । ४१, १ । ८५, १६ । ८७, ३ ।

भृगुः ८, १८ । २१, ८ । २४, ८ । ४३, १६ । ४६, २० । ५२, १५ । ६६, १८ । ८६, १० ।

याज्ञवल्क्यः ४, ३ । ८, १३ । ८, २ । ३८, १२ । ४६, १० । ४८, १८ । ५१, १३ । ५२, १० । ५३, १३ । ५६, १६ । ५८, १४ । ६६, १३ । ८४, ८ । ८६, ४-७ । ८८, ७ ।

जगद्गुरोतः १००, ११ ।

लिखितः ४६, १० ।

विष्णुः ४, १४ । १२, १० । ७५, १२ । १११, १४ । ११८, १० । १२१, १ ।

व्यासः ३, १० । ११, ४ । १५ । १३, ३ । ७७, २० । १२१, ३ ।

शङ्खः २४, ११ । ४१, १० ।

शास्त्रायनः ८८, ३ ।

शातातपः १३८, १३ ।

सम्भर्तः २, २ । ४३, २० । ४७, ६-१३ । ४८, ८ । ४०, २ । ४१, १८ ।

हारीतः १०, १ । ११, १० । २६, १४ ।

पुराणग्रन्थनामानि ।

अग्निपुराणम् ३, ४ । ५, १ । ८, ८ । ११, २० । १२, १२ । १३, ६ ।
 १४, १ । १६, ६ । १८, १२ । २०, १५ । ३६, १६ । ४४, ७ । ५७,
 ८ । ५८, १८ । ७६, २ । ८२, २० । १२०, ७ । १२४, ७ ।

ब्राह्मम् ४८, ४ । ५०, ८ । ८५, ८ ।

भगवद्गीता १२७, १८ ।

भविष्यपुराणम् ८, १४ । ७१, २० । ७८, १० । १६०, ७ ।

भारतम् ४४, २ ।

मत्स्यपुराणम् २४, ३-१२ । ५६, ६ । ७०, १-८ । ८१, १ । ८४, १५ ।
 ८६, १४ । ८८, ६ । ८५, १३ । ८६, २० । १००, २१ । १२५, ४ ।
 १३०, १० । १५७, १८ । १६१, १४ । १६४, १ ।

महाभारतम् ४१, १४ । ४२, १८ । ४३, ६ । ४४, १३ । ५०, १६ ।
 ८२, १५ ।

रामायणम् ४, १८ । ३८, २ । ७६, १० । ८६, १८ ।

वायुपुराणम् ६२, १ ।

वराहपुराणम् ३६, २० । ८८, १२ ।

विष्णुपुराणम् १८, २ ।

गाम्बपुराणम् ५९, ४ ।

शिवपुराणम् ४२, ११ । ५५, १४ । १२३, १० ।

स्कन्दपुराणम् १८, १३ । ४५, ४-१० ।

उद्दालम् ४६, १० ।

हरिवंशम् ६८, ७ । १४८, १ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

आथर्वणपरिशिष्टम् १६५. ११ ।

कठश्रुतम् ७६, २० ।

कलाप्रदुर्गति २१, १-१८ ।

कपिलपञ्चरात्रम् ५, ५ । १२, १६ । १२६, १ । १२८, १० । १२९, २० ;
१८०, १४ । १८२, १२ । २०४, १ । २०५, १३ ।

कात्यायनपरिशिष्टम् १६५, १६ । १६७, १ ।

गृह्यपरिशिष्टम् १०, १२ । ७५, १५ । १६०, ८ ।

कुन्दोगपरिशिष्टम् ३२, ५ । ८१, १० । ८४, २ । ११८, २ ।

व्योति पराशरः ८२, ८ ।

परिशिष्टम् ११२, ८ ।

बभ्रुश्रुतम् १६६, १६ ।

मत्स्यश्रुतम् २०६, १० ।

विष्णुधर्म ४६, १६ । ४७, ८ । ४८, १० । ५१, १४ । ६४, १८ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् ७, १-५ । ८, ७ । १२, ४ । १३, १८ । ४८, १२ । ६५,
१६ । ७३, १० । ७४, ३ । ८१, १ ।

विष्णुसंहिता १२०, १२ ।

विष्णुसूत्रम् २४, ३ ।

वैजवापश्रुतम् १६, १५ ।

स्मृतिः १२, १८ ।

हयग्रीवपञ्चरात्रम् ८, १० । १०, १८ । ६८, ११ । ७४, १८ । ७५,
३-१० । ७८, ११ । १२५, १० । १२६, १५ । १२८, ३-१० । १२९,
४ । १३१, ४ । १४६, २० । १४८, ८ । १५१, १८ । १५३, ४ ।
१५४, ८ । १५५, १३ । १५६, १० । १५८, १० । १५९, १० ।
१६४, ८ । १७६, १५ । १७८, ८ । १७८, १८ । १८०, १० । १८२,
२-१८ । १८५, १ । १८८, १२ । १८८, ४ । १८९, १०-१६ ।

सङ्ग्रहकारनामानि ।

अमरसिंहः २०, ८ ।

आधुनिकाः ६८, ६ । १११, २१ ।

अण्डीदासपण्डितः २०, १० ।

तीरभक्त्याः २०, १ ।

देवव्रतः ८८, ४ । ६०, ६ । ६६, १ ।

यशोधरः ७७, १० ।

वर्द्धमानोपाध्यायः २६, ३ ।

सङ्ग्रहग्रन्थनामानि

अमरकोष ४२, २ ।

कल्पतरु १६०, ६ ।

काव्यप्रकाशटीका २०, १० ।

गोभिलटीका ७७, १० ।

भूरिप्रयोगकोष ७६, २० ।

राजमार्तण्ड २१, १२ । ७४, ६ । ७६, ७ ।

विष्णुरहस्यम् २१, १५ ।

आद्भुतविवेक २७, ८ । १२७, १ ।

सूर्यसिद्धान्त ३०, २१ ।

दानकौमुदीग्रन्थस्य व्यवस्थापकवचनानां अकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

अ ।

अग्निवीजेन मन्त्रञ्च	१५७, ३	अन्तर्ज्ञानं करं कृत्वा	१२, १६
अमराधानं प्रतिष्ठाञ्च	८२, १०	अन्यायाधिगता दत्ता	१६, ४
अमराधानं वासणी तु	१३४, १	अपा पूर्णन्तु यो माण्ड	४५, ४
	१५०, ७	अप्येकं पूरयित्वा तु	१२५, १
अग्रतो लोहिता पत्नी	८७, ६	अप्येकमपि राजेन्द्र	१८३, १३
अघाहंसु व्यतीतेषु	२०, १२	अप्रतिष्ठन्तु यत्तोय	१२८, ८
अतिगम्भीरविस्तार	१११, ११	अव्येह वयसं विद्धि	१२८, १८
अतीते सूतके स्त्रे स्त्रे	२५, १२	अभय सर्वदैवत	५, ६
अथवा पद्मगर्भन्तु	१३४, २१	अमन्त्रकस्य शूद्रस्य	८९, ८
अथ विद्याप्रदानन्तु	६७, ३	अयने विष्णवे चैव	१३२, १७
अथैनं कलसस्याभि	११३, १५	अयस्कारस्य दातव्य	१२१, २
अदक्षिणन्तु यद्वा	३, ८	अयोगे श्लेशहरण	१३८, २१
अद्य सोमार्कं यद्वा	१३, ७	अयाचितादृतं याश्च	८, ११
	१३७, १४	अक्षामे तोयजातीना	१४४, ८
अनुत्सर्गितवापीना	१६०, ४	अवधार्यं जगन्मन्त्रिणम्	१५८, २०
अन्नदस्तु भवेत् औमान्	४३, २१	अशौचान्नाद्वितीयेऽहि	२४, ८
अन्नदं पशुमान् पुत्रौ	४४, ३		८६, १५
अन्नस्य च प्रदानेन	४३, १०	अथ यस्तु प्रयच्छेत्	८२, १५
अन्नं मे जायता सद्य	६३, १५	अथ दुःखं दुःखपक्षस्य	८१, २
अन्नप्राप्ते च सोमन्ते	१५३, १२	अवतीर्थं च सम्वाणि	८, २
		अश्वत्थोदुम्बरौ चैव	१३४, ६

अश्विन्यामथ चित्राया	१२२, १५
अष्टाविशान्तरीजेन	१२७, ४
अष्टाविशाधिकशत .	१२५, ६
अक्षकृते तथादितो	८६, १३
अस्त्रेण पात्र प्रक्षाल्य	१३६, ९
अक्षोरात्रेण चैकेन	२१, ११

आ ।

आकाशस्य यथानान्तम्	६८, ४
आच्छाद्य धार्चयित्वा च	८, ३
आन्यसेको होमपात्रे	१०८, १८
आदित्या वसवो यदा	१८५, २
आपोहिष्ठेति मन्त्रेण	१५६, १०
आपोहिष्ठेति तिसृभि	१८०, १०
	१५२, २० । १५८, ५
आमिक्षास्तम्बपर्यन्त	१५८, १३
	१६४, ७
आयुधानि समादाय	७, २०
आरण्या पशव सर्वे	७, १२
आराम कारयेद्यस्तु	१८२, ८
आरक्ष्यैव गजस्योक्त	७, ८
आलिसक्रमसेनूना	६, १४
आसन य प्रयच्छेत्	३०, २
आसन स्वागतं पाद्य	१८७, ४
आसनमभ्युना देया	३६, १३

इ ।

इत सम्पाप्यते स्वर्गं	१८, ४
इद मय ददामीति	१२, १३
इद विष्ण्वति जुहुयात्	१५२, १८
इमे कन्ये प्रयच्छामि	७६, १८
इय प्रतिष्ठा ते प्रोक्ता	१८३, ८
इरावतीति जुहुयात्	१८०, ५

ई ।

ईमायाश्च रथ मृच्छ	७, १८
-------------------	-------

उ ।

उत्तरादौ दक्षिणान्त	१३४, १८
उत्तरास्त तथा मूले	१३२, १३
उत्तराशा श्रिते भानौ	१३२, २
उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते	१८४, १८
उत्थापयेद्देवदेव	१५६, ११
उत्सवागन्दसन्तानै	१६१, १३
उत्सर्गे दक्षिणा नास्ति	१३, १७
उत्सृजन्तु भवेत् पूतम्	१६०, ६
उदङ्मखाय विप्राय	८, ८
उदयादोदय भानौ।	३०, १८
उपविष्टस्त्रिनेत्रस्तु	११, १०
उपानच्छत्रयोर्दाता	५१, ४
उपानद्युगल द्वय	५०, ८
उर्ध्वं दशम्या अपदेद्यु	२६, १५

उष्णे वर्धन्ति शीते वा ... ३८, १०

कट ।

ऋत्विगां दीक्षिताणाञ्च २४, १६

ए ।

एकवर्षो द्विवर्षो वा ... ६४, २

एकमाद्यन्तयोरङ्गोः ... २१, १६

एकहस्तं खनेद्भूमौ ... १२४, १०

एकस्मिन् सावने त्वञ्चि २१, १२

एकादशाहं प्रेतस्य ... ८८, ५

६०, १०

एकाशीति घटांश्चान्यान् १४४, १०

एतान् महाराज विशेष-

धर्मान् ... १२४, ५

एनं हवं कक्षयसत्तियुक्तम् ६४, ५

एवंभूतं गृहं यस्तु ... १८२, ५

एवं विधिं विनिर्वर्त्य ... १२८, ४

एष्टव्याः बहवः पुत्राः ... ६४, २

ओ ।

ओषधीर्यः प्रयच्छेत ... ६४, ६

क ।

कनकस्य च यो दाता ८०, ३

कन्यसं दशहस्तान् ... १२४, ८

कन्या वरयमाणानां ... ७५, १६

करस्य मध्यमाद्येयं ... ८, ६

कर्मान्तेऽनुष्णमागाया ११२, २

कार्त्तिकवामयने चैव ... ६१, ११

किं करिष्यदसौ मूढः ८४, १६

कुण्डेषु न्होमयेत् पूर्वं ... १५१, १६

कुशाः काशाः मयो मत्स्याः ८, १४

कूपवापीतडागाणां ... १२८, १०

१२३, ५

कूपवापीतडागाद्यं ... १२६, २

१५६, १२

कूपोदकेषु न स्नायात् १५७, ८

कृत्वा तु गृहनामामिन् ... १८०, १५

कृत्वाष्टौ स्मरिष्यन्तु

रम्यान् ... १५४, १३

कृष्णाग्निश्च गृह्णाति ... ८५, १

कृतैकादशिकां श्राद्धं ... ६८, ४

क्रियमाये वृषोत्सर्गो ... १२१, ५

क्रौत्वा प्रयेय या नारी ८०, २०

क्रौत्वा वीरकयेयैव .. ६७, ४

क्षत्रादिः स्तूतकान्ते तु २४, २

क्षीरे तारागणाः सर्वे ६, १८

ग ।

गङ्गादिस्त्रिता तौरे ... ६७, १६

गङ्गादां धेनवः स्नाय्या १५२, ४

गणेशं विघ्नाशाय ... १०४, १८

१६८, ६ । १८५, ६

गन्धपुष्पे धूपदोषौ	१८०, ६	चतुर्हस्तो भवेद्यूप	६०, ८
गन्धद पुष्पफलद	४८, ८	चतुष्कोण भवेत् कुण्डे	१३३, १०
गान्धर्व्ये विवाहेन	८०, १०	चन्दनागुरुकर्पूरै	१३६, १०
गायत्र्या तु दुहेद्वाव	१५२, ६	चरणाणि शिर पुष्क	६४, १६
गाव प्रीति समायान्तु	१६०, १३	घामर व्यजन कृच	१४६, ८
गिरिनिर्झरतोयेन	१४५, १८	छ ।	
गुरु सोमो बुध शुक्र	१३९, १०	कृच कृष्णाग्नि शय्या	६, १०
गृहधान्याभयोपान्तु	४८, १८	ज ।	
गृह यस्तु प्रयच्छेत	०२, २०	जन्मशरीर लक्षणोपेतान	१८, १६
गृहन्तु सर्वदेवय	०, २	जलपात्रप्रदातार	४४, २०
गृह सुशोभन कृत्वा	१८३, २	जलमध्येऽथवा याग	१३१, १३
गृह्णामि देवि त्वा भक्त्या	६३, १८		१५०, १४
गृहोत्थामेयतीर्थेन ८, ८ ।	१३, २०	जलाशयानि सर्वाणि	५, १४
गेषानि चैव गन्यानि	५, २०	जुहुयात् कारयस्वैव	१५०, १५
गोकुल पाययेत् मखाद	१५८, ०	त ।	
गोपधारामसेतुना . .	१८२, ३	तच्चक्षुरिति मन्त्रेण	१४५, ३
गोशालाया वने गोष्ठे	६०, १४	तडागस्य तु तोयेन	१४५, १०
गोभूतिशङ्खरण्यादि	४, ८	तडागादिवदुत्सृष्ट	१६०, २
गोष्ठे वसन् मङ्गलशरी	८६, ८	तत आगोय वरञ्च	१४४, १३
यद्यप्ये दे महापुण्ये	६१, ४	ततो निमज्जयेत्तत्र	१५०, ०
यद्वाणामाहुतोर्दत्वा	१८०, ०		१०८, ८
च ।	.	ततो वज्रि समाधाय	१८८, १३
चतुरस्रचतुर्धांस्ता	१६४, १६	ततो निवेशयेद्यूप	१५०, १२
चतुरस्रमघाष्टास्र	१३१, ५		१०६, १६
चतुद्वारान्वित तत्र	६०, १८		

ततो विचिन्तयेद्देवं ...	१४६, २१
	१७३, ४
ततो नापितमानीय ...	७४, १६
ततोऽसुरेण गन्धेन ...	११३, ११
ततः प्रभातसमये ...	१५४, ६
ततश्चोद्दिश्य पितरं ...	२६, १
तत्तद्गुणवते देयं ...	२, ५
तत्र तत्र जलं दद्यात् ...	१४६, १
तत्र पीठे समारोप्य ...	१५४, १८
तथाचैकशपानाश्च ...	७, १०
तदद्यादशोऽश्विता ...	१३३, १२
तदादित्येति मन्त्रेण ...	१४५, ११
तदाधाते तु यो दद्यात् ...	७०, २
तमोऽन्धकार निरयं ...	४२, १६
तस्मादद्भिर्वोक्ष्यैतत् ...	१२, २
तान् प्रतिग्रहजान् दोषान् ...	८५, २०
ताम्बूलैश्च यो दद्यात् .	४७, ४
ताम्बूलस्य प्रदानेन ...	४७, १०
ताम्बूले वत्सराजस्तु ...	६, ६
ताम्रजं भृन्मयं वापि ...	१०, १
तिष्ठधेनुं गृहधेनुं ...	८४, १३
तिष्ठराशिं क्षितौ यावत् ...	७८, ११
तिर्थे क् षण्णक्रमान स्यात् ...	११४, १२
तीर्थे द्रव्योत्पत्तौ ...	२६, ६
तेन क्षणा तु सा श्रय्या ...	८५, ४
तेजसं दारवं जोहम् ...	४२, ४

तोरणस्तम्भमूले तु ...	१३४, १४
तोरेणाश्च बहिः स्थाप्या ...	१३५, ६
त्रिमासादूर्ध्वमेतस्य ...	६७, २
त्रिकृतं पञ्चकृतो वा ...	१५६, १५

द ।

दक्षिणाभिरुपेतन्तु ...	११, १७
दत्ता कार्पासिकं वस्त्रं ..	४६, १६
दशदिक्षु बलिं दद्यात् ...	१५३, ५
दशधेनुं प्रवक्ष्यामि ...	५८, १६
दशधेनुसमोऽनन्वान् ...	५७, ६
दशमेऽह्न्याग्न्यां गत्वा .	२६, १३
दशहस्तेन दग्धेन ...	४०, १४
दशहस्तं न्यसेत् कूपे .	१२१, ७
दशाष्टात्तु परं सम्यक् ...	३५, १४
दशां विवर्जयेत् प्राञ्च ...	४१, १८
दाने विनाष्टे यज्ञे च ...	२४, २१
दातव्यं प्रत्यहं पात्रे .	४, १२
दानं वै विधिवत् देयं ...	२, ३
दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति ...	५३, १६
दीपदक्षद्गुत्तमम् ...	४२, ५
दीपदानन्तु यो दद्यात् ...	४२, १२
दीपवृक्षाय कर्ह्याः ...	४२, ७
दीपहर्ता भवेदन्य ...	४३, ७
देव नीराग्य निमन्त्र्य ...	१४५, १
देशिको विधिवत् खात्वा ...	१३५, २०

देवातिष्ठाचर्चनकृते ...	८, १६
मथस्य नाम गृहणीयात्	१२, ५
द्विजेभ्यो दक्षिणा देया	१५६, २
	१६१, १६
द्विरष्टद्वलं कुर्वीत ...	१३३, १०
द्विहायनोभिर्धन्याभिः...	६२, १५
द्यकुलं निक्षिपेत् कूपे...	१२५, २०
	१३०, ०

ध ।

धनधान्ययुतं स्तौतं ...	०३, ११
धर्मार्थकाममोलाणां	६६, २

न ।

नदी तु राजती ज्ञेया ...	१३०, २१
नदीतोयं पश्चिमे तु ...	१००, ४
न मिश्रीकृत्य दद्यात् ...	४२, ६
नरखन्दनदानेन ...	०८, १३
नरस्त्वासनदानेन ...	०७, २०
न विद्याया केवलया ...	०, ४
नरकेषु समस्तेषु ...	१०८, ४
न स्पृष्टः स द्विजो राजन्	८४, १६
नागपुच्छे समारोप्य ...	१५६, १३
नान्दीमुखे विवाहे च ...	७६, ८
नामगोत्रे समुच्चार्य ...	१२, १६
१३, ४ । १४, २ । ७६, ३	
०७, १८ ।	

नानिष्ठा तु पितृन् आद्वैः	१३६, १२
नारसिंहेन रौद्रेण ...	१३१, १६
नार्व्वाक् संवत्सरादृद्धिः	१०१, ४
नास्ति तोयसमं दानं...	१२४, १८
निक्षिप्य वरुणं ध्यायेत्	१५७, १
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्	६२, ४
नियमव्रतकृद्याति ...	१८२, १७
नृवाङ्गं पुरुषो यस्तु ...	६६, ३
नैमित्तिकानि काम्यानि	६१, १०
नैवेशिकसर्वधूर्यान् ...	५१, १२
	५८, १५

प ।

पक्षिणश्च तथा सर्व्वे...	६, २
पक्षगव्यं चरुं प्राश्य ...	१६१, १७
पक्षगव्यार्घ्यं तोयाभ्यां ...	१३६, १४
पक्षगव्येन पश्चाच्च	१०५, ६-१३
पश्चात्कुल तडागेऽपि ...	१२५, २२
	१३०, ६
पश्चादग्निर्भवेत् कूप ...	१२६, २
पादुकोपानहं क्वचं ०७, १० । ५०, ३	
पौठमध्ये ततो देवं ...	६, १८
पुराणं लेखयित्वा तु ...	६८, १०
पुष्करिण्या न्यसेद्वृषं ...	१३१, ६
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यै ...	१५०, ११
पृथिवीं वैष्णवीं पुण्या	६६, १८

प्रणवेनाभिघार्थेव	१८८, १५	पालकृष्टा मही दत्ता	४०, १६
प्रणवेनोत्तरीयश्च	५४६, ६	व ।	
प्रणिपत्य ततो दद्यात्	११२, ५	बहुमुनिमतमेतत्	७५, ४
प्रतिगृह्य द्विजो वेदान्	८८, ८	वाले देशान्तरस्थे च	२५, ८
प्रतिपच्च द्वितीया च	१४२, ७	विन्दते मिटलोकश्च	१०१, २
प्रत्यङ्मुखो वरयन्ति	१०, ११	भोजाना मुष्टिमादाय	०, १४
प्रदाय शक्रमुष्टि वा	४, १०	वृद्धस्यतेति वस्त्यन्तु	१४६, ५
प्रपाप्रदानादङ्गण-	१८२, १३	व्याहृत्या चैव गावश्चा	१८८, १०
प्रभौतो पितरौ यस्य	८८, ११	ब्रह्मणे कनक दद्यात्	१५३, ८
प्रश्नान्चवदन सौम्य	१५५, १५	ब्रह्महत्यां सुरापाय	८५, १४
प्रसूयमाना यो दद्यात्	५६, ७	ब्राह्मण प्रतिगृह्णीयात्	८५, १०
प्रष्टतिमिर्द्वादशभि	६२, २	ब्राह्मणस्य वरो गौश्च	१२०, १३
प्राङ्मुख्याभिरुपाय	८, १२	ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ष्या	१६५, १०
प्राजापत्यो गज प्रोक्त	५, ८	ब्राह्मणाय गृह दत्ता	७४, ४
प्राणायामशत कार्य	८६, ५	ब्राह्मणाय सुग्रीवाय	५०, १७
प्रात खान करोम्यद्य	१६, १४	ब्राह्मणाय ब्रह्मविदे	५७, ४
प्रासादारम्भदद्याणाम्	१८२, २०	भ ।	
प्रोषता भगवान् विष्णु	१६१, ११	भूदीपाश्चात्र वस्त्राम्भ	३८, १३
प्रतमुद्दिश्यो दद्यात्	३६, १०	भूमिदीपान्नपानीयम्	३८, १०
फ ।		भूमि भूमिपतिर्दद्यात्	१५८, २२
फलमूलानि पानानि	४८, ८	भूमे प्रतियच्छ कुर्वात	७ ६
फलाश्रमभिसन्धाय	११०, १०	भोजयित्वा द्विजान् सन्ध्या	१२६, १२
फल मनोहर दत्ता	४८, १८	१२८, २१ । १५८ १०	
फलानामथ शर्वेषां	६, ८	१०८, २० ।	

म।

मङ्गलैः पूज्य देवेशम्...	०६, १५
मङ्गले मूलमन्त्रेण ...	१४८, ८
मन्त्रवर्णान् न्यसेन्मूर्द्धि	१८४, १०
मन्त्रयेच्छतधारांश्च ...	१५४, २०
मन्त्रीनां दैवतं ब्रह्मा ...	५, १८
मन्त्रोभूतवनुर्धोमान् ...	१०, २०
मनसा निश्चयं कृत्वा ...	१४८, ०
मनसा पात्रमुद्दिश्य व, २। १२४, ५	
मनमासादिका काल	८२, ६
महागुरुनिपाते तु ...	१००, १०
महार्णवे समुत्पन्नः ...	८३, ५
महार्णवे च रत्नानि	८६, १६
मदिषस्तु तथा ग्राम्यः...	५, १०
मासपक्षतिथीनाञ्च ...	१६, १०
	१४०, १०
मासिके वा त्रिपक्षे वा	८०, १२
मिथ्याणां तदयत्नानां ...	२०, ५
मूलमन्त्रेण कुर्वीत ...	१४६, १२
मूलेनैव स्थितिं कृत्वा ...	१५६, ४
मेघो वृषोऽथ मिथुनं...	१२२, ११
मेघन्तु वारुणं विद्यात्...	५, १२

य।

य एतत् पुस्तकं रम्यं ...	०१, २
यत्राधिकृत्य गायत्री...	००, ८

यथा कथञ्चिद्वत्ता गां...	५६, १०
यथाशक्ति च यो दद्यात्	४४, १४
यदादावर्तति श्रेष्ठः ...	१२०, १८
यद्वाजपेयेन च राजसूयात्	६८, १२
यमदारे महाधोरे ...	०८, १२
यस्तु गोधर्मेमात्रा वै	४०, ११
यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत् ...	४६, ११
यानं वृत्तं स्त्रियं श्रम्यां	५२, १८
	६६, १४
यानश्रम्यामूदो भार्या...	६६, १८
यावन्ति तव लोमानि...	१२२, ०
यावन्ति लोमानि हये	८२, १६
यूपव्रजोति मन्त्रेण ...	१४१, १४
	१०६, १८
ये षलानि प्रयच्छन्ति ...	४८, ४
ये ते शतेति मन्त्रेण ...	१४४, १४
येऽबान्धवा बान्धवा वा	१०८, १
योऽर्चितं प्रतिशृङ्गाति	८, १८
यो दद्यात्तेखण्डित्वा तु	६८, १०
यो धर्मासंहितां दद्यात्	६८, १८
योऽपि कश्चित्सुवार्ताय	४६, ५
योऽयं रथं गन् वायि...	८३, ८
यो वायोमहिमास्तेष्व...	१६४, १४
यो वाहयति यदाय ...	८०, १०
यं कुर्यात् कपिनादानं	५५, १५

२।

रत्न-वस्त्र-मञ्चो-यान ...	२८, २
रथमञ्चं गजं दासीम् ७०, ८। ८०, ८	
राष्ट्राच्च सूतकं नास्ति ...	२५, ०
रामायणं भारतश्च ...	६८, १६
रौप्येऽपि पितरो देवाः ...	६, १६

ल।

लवणस्य प्रदातारः ...	६०, २०
लाज-चन्दन-सिन्धवार्यं ...	११६, १२
लिखित्वा तु यो दद्यात् ...	७०, ११
लिखित्वा भद्रकं पूर्वं ...	१२०, १०
लोहितो यस्तु वर्णेन ...	८०, १८
लोहजं शैलजं वापि ...	१२१, १०

व।

वटे वृद्धः समाख्यातः ...	६, १२
वरं विक्रयणं मातुः ...	८५, १०
वस्त्रं दद्यान्त आदद्यात् ...	०, १६
वस्त्राभावे क्षिपा नास्ति ...	८, ०
वापीकूपतडागाद्यं ...	१२०, २०
वापीकूपतडागानां ...	१२०, १
वापीतोयेन देवेश ...	१०५, १५
वाक्पण्यां वा न्यसेत् कुक्ष्यम् ...	१५०, ११
वासोदयप्रदातोऽपि ...	०६, १८

विद्यातपोभ्यां जीनेन ...	०, १०
विधुषे हेममत्स्येन ...	७०, १०
विष्णुदेहोद्भवाः पुण्याः ...	२०, ०
विष्कुमानतिशयश्च ...	१२२, २२
विष्णवे च गृहं दत्वा ...	१८२, ०
वृत्तिहीनस्य विप्रस्य ...	००, ५
वृद्धोऽष्टापूर्तयोग्यश्च ...	१००, २१
वृषाद्यसौति सव्येऽस्य ...	११२, १२
वेदग्रन्थैश्च गान्धर्वैः ...	१५०, २०
वेदाङ्गान् लेखयित्वा तु ...	६८, २०
वेदाध्याये घृतगुणं ...	५, २
वेदेषु च पुराणेषु ...	८५, ६
वैजयन्तीं सिनारण्यां ...	१५०, १६
वैशाखी पीठमासी तु ...	८१, २
व्यतीपातं हर्षयश्च ...	१२२, २
व्याहृत्या विधिवद्भुता ...	१५२, ८

श।

शतान्त्रमेधस्य यदत्र पुण्यं ...	६८, ८
शय्याप्रदानं यो दद्यात् ...	५२, ५
शय्यालङ्कारवस्त्रादि ...	८५, १०
शतं व्यापस्तु कुपदा ...	११०, २०
शङ्खोर्द्वीति मन्त्रेण ...	१००, १६
श्राद्धवासरजातन्तु ...	०१, २०
श्राद्धग्रामशिलापत्रं ...	६५, १०
श्रविकायाः प्रदानेन ...	६६, ८

शुद्धेहिप्रो दद्याहेन ...	२१, ८	सह देवा सदाभद्राम् .	१००, १८
शुक्लेन दद्याद्य कन्या ...	८०, १२	सहपिण्डक्रियां कृत्वा ...	१००, १२
शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति ...	८०, १०	साज्ये हवनपात्रे च ...	१०८, २०
अद्यायुक्तं शुचिर्दानम् ...	११, १५	सामगाय तु सा देवा ...	१५८, २
श्रुत्वा कन्याप्रदानम् ...	८०, ५		१६०, २
श्रोत्रियाय कुलोनाय ...	२, ८	सामुद्रं पूर्वज्जम्भे तु ...	१००, २
श्वेतश्च दत्त्वा विप्राय ...	८२, १८	सारसतानि श्रेयानि ...	६, ०
श्वेतोदरः क्षणाष्टक ...	८०, ०	साद्वैद्वन्तद्वयं तत्र ...	८०, ११

स ।

सजीवकरुणं कृत्वा ...	१५५, १०	सगन्धाः श्रोतला व्यापः	८५, ११
सद्यः शौचदिने ...	२०, ११	सर्वशदानं गोदानम् ...	८०, १
सन्ध्याहोमोऽशुचिर्नित्यम्	३१, १०		५१, १५
समापयेत्ततः पश्चात् ...	८, ०	सर्वार्थे यः प्रयच्छेत् ...	५२, ०
समुद्रजानि खानि ...	५, १६	सर्वार्थे रजतं वापि ...	५२, ८
समुद्रं गच्छ मन्त्रेण ...	१०५, ०	सर्वार्थे रजतं ताम्रम् ...	१२१, २
सर्गलोके च निवसेत् ...	१८२, १५	सर्वार्थसहितं पात्रम् ...	१५२, ०
सर्गांशुनापोपलष्टे ...	८१, १२	सर्वार्थे दीयमाने तु ...	११, २१
सर्वकामसुसम्पूर्णम् ...	१२८, ६	सरमे त्वं जगन्नाथे ...	५५, ८
सर्वत्र वामदेवस्य ...	२०, ०	सद्योभनं भवेत् पूर्वम् ...	१२०, ८
सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता	११, ५	सुसंस्कृतं तु यो दद्यात्	००, ८
सर्वमापोमय लोकं ...	१५०, ५	सेतुप्रदानादिभ्यः ...	१८२, ११
सर्वेषामेव दानावाम् ...	३१, २	सेतुहस्तनादीनां ...	१५०, १०
सर्वेष्वेतेषु कर्तव्या ...	१०८, ५	सौवर्गे ज्ञेयमकरौ ...	१२०, १८
	१८२, १०	याताः सम्यगुपस्थिता ...	१०, ०
सर्वोपकरणोपेतम् ...	०१, ०१	यदानीं परदानी वा ...	०१, ६

४. । पङ्क्त्या ।

मन्त्राः ।

शुद्धदेहस्थानानि ।

यजुर्माध्यन्दिनी ।

१०६ ० अवततय धनुः ... १६ अः १६ मन्त्रः ।

अवततय धनुर्ं सहस्रालिप्रतेपुष्पैः ।

निशीर्ष्य शल्यानाम्मुखा शिवोमः सुमना भव ॥

१०७ १६ अश्वत्थूपरोगो ... २४ अः १ मन्त्रः ।

अश्वत्थूपरोगोऽगस्त्ये प्राजापत्या

ह्यष्टाग्रीव आग्नेयो रराटे ।

प्ररस्तात् सारस्वती मेघधस्तात्

बन्धोराश्विनावधोरासौवाङ्मोः ॥

शुद्धयजुर्माध्यन्दिनी ।

१०८ १२ असियम ... २६ अः १४ मन्त्रः ।

असियमोऽस्यादित्योऽर्जुनं त्रितो गुह्ये हनमतेन ।

असिसोमेन समया विष्टुः अश्वत्थे चोषि दिवि बन्धनानि ॥

१०९ १० असौ यस्तामः ... १६ अः ६ मन्त्रः ।

असौ यस्तामो अरुण उत वधुः सुमङ्गलाः ।

ये चैनं रुद्रा अभिमतो दिक्षु श्रिता सहस्रशो

वैषां हेड ईमहे ॥

११० ६ असंख्याता ... १६ अः ५४ मन्त्रः ।

असंख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूयाम् ।

तेषां सहस्रयोजनेव धन्यानि तन्मसि ॥

१११ ५ अस्मिन् महति ... १६ अः ५४ मन्त्रः ।

अस्मिन् महत्यर्णवेऽन्तरीक्षे मवा अधि ।

तेषां सहस्रशोजनेव धन्यानि तन्मसि ॥

११२ २ अहानि शंभवन्तु ... १६ अः ११ मन्त्रः ।

आ ।

४ । पङ्क्ति ।

मन्त्र ।

धृष्टवैदद्यानां ।

यजुर्माध्यन्दिनी ।

११४ १८ आह्वयोन. . . २२ अ ४२ मन्त्र ।

आह्वयोन रजसा वर्धमानो निवेशयन्नमृतममर्त्यम् ।

हिरण्ययेन सविता रथिना देवो याति सुवनानि पश्यन् ।

३४ २ } आपोहिष्ठा मयोभुव * २६ अ १४ मन्त्र ।

१०६ १ } आपोहिष्ठा मयोभुव * २६ अ १४ मन्त्र ।

११४ २ } आपोहिष्ठा मयोभुव * २६ अ १४ मन्त्र ।

१०० १२ } आपोहिष्ठा मयोभुव * २६ अ १४ मन्त्र ।

१८० ४ } आपोहिष्ठा मयोभुव * २६ अ १४ मन्त्र ।

इ ।

१०४ १५ इन्द्रघोषस्त्वा . . ५ अ ११ मन्त्र ।

इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातुर्वचितास्त्वाद्यैः

यथात् पातुः मनोजवास्त्वापिहभिर्दक्षिणतः पातुः विषक्तर्मा

त्वादित्यैश्चरतः पातिवदमहन्तमन्त्रा ब्यह्विर्धा यज्ञानिहजामि ।

३३ १८ } इन्द्रो विश्वस्य राजति * २६ अ ८ मन्त्र ।

१६० २० } इन्द्रो विश्वस्य राजति * २६ अ ८ मन्त्र ।

१६२ १२ } इन्द्रं मे वरुण . . २१ अ १ मन्त्र ।

१६५ २२ } इन्द्रं मे वरुण . . २१ अ १ मन्त्र ।

१०५ ८ } इन्द्रं मे वरुण . . २१ अ १ मन्त्र ।

इमस्मै वरुणश्रुधौधवमद्यापमृडय

त्वाभवस्युराचके ।

१०५ १६ } इष्टैर्दधित्यौदत * .

१०० १६ } इष्टैर्दधित्यौदत * .

१०५ ११ } इष्टैर्वायमितर * . २५ अ १८ मन्त्र ।

१६८ २० } इष्टैर्वायमितर * . २५ अ १८ मन्त्र ।

१८६ १२ } इष्टैर्वायमितर * . २५ अ १८ मन्त्र ।

ह ।

हृतमश्रोत्रियं आङ्गं ...	१२७, २	हिरण्यदः समृद्धिश्च ...	५१, १६
हरमरकमाप्नोति ...	४१, ४	हृतं दत्तं तपोऽधीतम्	४१, १०
हर्ता हारयते भूमिं ...	४१, ४	हुत्वा तु हविषा दद्यात्	१६०, ८
हविषा प्रथमं कल्प ...	४१, १५	हेमदो विष्णुभवनं ...	५२, ६
हृद्ये हविषि यद्दानम्	१०६, २२	हेमशृङ्गौ शक्ये शौच्यै ...	५४, १४
हस्तलेपमतो वक्ष्ये ...	७६, १२	हेमशृङ्गौ गुरोर्दत्त्वा ...	१४५, ५
हस्त्यश्वरथयानानि ...	८४, २३	हेमजं शौच्यजं वापि ...	१२५, १८
हिरण्यगर्भमात्मानं ...	१०, ३		१३०, ५
		होतुर्वस्त्रयुगं काष्ठं ...	११२, ६

दानकौमुदीधृतवेदमन्त्राणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

* एवचिञ्चितमन्त्राणां तत्स्थानेषु मन्त्रकृतैव सम्पूर्णा एवोक्तता ।

अ ।

४ । पञ्चा । मन्त्रा । ब्रह्मवेदस्याङ्गानि ।
शुक्लयजु-साध्यन्दिनोशाखा ।

१०२ २० अक्षममौमदन्त ... ३ अध्याये ५१ मन्त्रः ।

अक्षममौमदन्त ह्यवप्रिया अधूषत अक्षोयत ।

समानवोऽन्विप्रानविष्ठया सतीयोगान्विन्दते इत्ये ।

यजुर्मोध्यन्दिनी ।

११० १० अग्निं हृदयेन* ... ३८ अः ८ मन्त्रः ।

१०६ ३ अग्नेरणीकम्* ... ८ अः २४ मन्त्रः ।

११५ १४ अयेषीरति* ... ६ अः ९ मन्त्रः ।

१६८ १२ } अथो अक्षस्य कीजालम्* ३ अः ३३ मन्त्रः ।

१८४ १६ }

३२ ७ } अमोषणं अखोनाम्* ३६ अः ६ मन्त्रः ।

३३ १४ }

३५ ७ }

१११ ६ } अथास्यामे* " " " " " " " "

१६२ १५ }

१०५ १३ }

२०१ १८ }

ई ।

४ । पङ्गा । मन्त्राः । गृह्यवेदशास्त्राणि ।
तैत्तिरीय सं १ प्र १ मन्त्र ।
१८८ २० इषेत्वा ...

नटवेद सं ५ अष्ट ।
१८९ २० ईरावती ... ६६ अ ८९ सूक्त ।

ईरावती धेनुमती द्विभूतं सूर्यवसिनी मनुष्ये रश्मिः ।
स्यक्तभारोदसो विष्णवेते दाधर्षयिषीमयूथैः ॥

यजु सं माध्यन्दिनीशाखा ।
१९० २१ ईशावास्य .. ४० अ १ मन्त्र ।

ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्या जगत् ।
तेन त्यक्तेन धुञ्जीया मा गृध्र कस्यचिद्धनम् ॥

उ ।

१११ ६ } उदुत्तम वरुणपाशं* ... १२ अ १२ मन्त्र ।
१७५ १० }
२०२ ५ }

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते .. २४ अ ५६ मन्त्र ।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वमेहे ।

उपप्रयन्तु मरुत सुदानव इन्द्रप्राश्र्मवासचा ॥

१०८ ५ उपहजन् धरत्य मावे ८ अ ५१ मन्त्र ।

उपहजन् धरत्य मावे धरत्यो मातरन्धयन् ।

रायष्योधमस्मास दौधरत् स्वाहा ॥ .

१४१ २२ } नटवेद सं १ अष्टक ।
१६२ २ }
१७५ १८ } उरु द्वि राजा वरुण* २ अ २४ सूक्त ।

ज ।

३ । पङ्क्ति ।

यन्ता ।

सुखवेदस्यान्तानि ।

अष्टवेद सं

३ अष्टक ५ अध्यायः ।

१४८ २ } जडं उधुण* ... ४ मण्डल ६ सूक्तम् ।
 १४९ ३ }

जडं उधुणो अध्वरस्य होतरमे तिष्ठदेवतातापजोयान् ।

त्व हि विश्वमभ्यसि मन्मप्रवेधसंशितिरसि भवौषा ।

जट ।

यजु माध्यन्दिनीशाखा ।

१४२ ८ } जटच वाच प्रपद्ये* ... ३६ अ १ मन्त्र ।
 १४३ ९ }

१४४ ५ } जटतश्च सतश्च* ... १७ अ ८२ मन्त्र ।

श ।

१४८ १६ } एष व कुरवो रागा*
 १४९ १७ }

क ।

माध्यन्दिनीशाखा ।

१४२ १६ } कया त्वं न ऊयामि* ... ३६ अ ७ मन्त्र ।

१४३ १७ } कयानखिच* ... ३६ अ ४ मन्त्र ।
 १४४ १८ }

१४२ ८ } कल्पा सत्यो.मदानां* ... ३६ अ ५ मन्त्र ।
 १४३ १२ }
 १४४ ५ }

१४५ १ } काण्डात् ... १३ अ २० मन्त्रः ।

काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्तो परवः परवस्परि ।

एवागो बूर्जं प्रतपु सप्तखेय शतेन च ।

प्रः । पङ्क्त्या । मन्त्रा । बृहद्वेदस्थानानि ।

माध्यन्दिनीशाखा ।

१५ ८ कोऽदात* ७ अ ४८ मन्त्र ।

१०२ ११ कोऽसीति २० अ ४ मन्त्र ।

कोऽसि कतमोऽसि कस्यैवा कायत्वा ।

सुसोऽकमङ्गलसद्यराजन् ।

१४६ १० कथादममि* ३५ अ १६ मन्त्र ।

ग ।

१०३ ११ }
११४ ११ } गन्धधारां श्योऽक्षम् ।

घ ।

१०३ ४ }
११४ १६ } चत्वारि षट्केति १० अ ६१ मन्त्र ।

चत्वारि षट्का त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्ता सोऽस्य ।

त्रिधा बद्धो लुषभो रोरवीति महोदेवो मर्षा व्याविवेश ।

१०२ १६ चन्द्रमा मनसो जात ऋग्वेद ८ अष्टक ।
(पुरुषसूक्ते उक्त) ४ अ १६ वर्गः ।

त ।

युक्तपनुः माध्यन्दिनीशाखा ।

तद्विप्रागो ३४ अ ४४ मन्त्र ।

तद्विप्रागो विपन्यवो जाग्रद्वर्षास समिन्यते ।

विष्योर्धत् परम पदम् ।

११८ १४ }
१६२ १४ } तत्पापामि* १८ अ ४६ मन्त्र ।
१०५ ११ }

शः । पङ्क्त्याः ।

मन्त्राः ।

ब्रह्मवेदस्यामानि ।

शुक्लयजुः माध्यन्दिनीशाखा

१४ १६ तस्मा व्यरङ्गमाम.* ... २६ अथः १६ मन्त्रः ।

१०३ ८ तमोश्चानं २५ अथः १८ मन्त्रः ।

तमोश्चानं जगतस्तस्यूपस्यति ।

१४१ ४ चातारमिन्द्र ... २० अथः ५० मन्त्रः ।

चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं

हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रं ।

हवधामि शुक्रं पुष्टतमिन्द्रं

सुस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥

१०३ ६ व्यम्बकं ... २ अथः ६० मन्त्रः ।

व्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

१११	५	} त्वन्नो अग्ने* ... २१ अथः २ मन्त्रः ।
१४६	६	
१६२	१३	
१६५	२१	
१७५	२	
२०१	८	

१०२ १२ त्वां गन्धर्वा ... १२ अथः ८८ मन्त्रः ।

त्वां गन्धर्वा अखगत्त्वामिन्द्रत्वां रुद्रस्यति ।

त्वामोषधे सोमो राजा विद्वान् यस्मादमुष्यत ॥

६ ।

१८१ १४ } दिवन्ते धूम.* ... ६ अथः २१ मन्त्रः ।

२०५

८

११५ १८ दिवमग्नेषास्पृष्ट* ... ६ अथः २ मन्त्रः ।

४ । पञ्चार्त्ता ।

मन्त्राः ।

मूलवेदस्थानानि ।

मुक्तयजुः माध्यन्दिनीशाखा ।

१०८	११	} देव सवित * ... ६ ऋः १ मन्त्रः ।
१०२	१०	
२००	१	
११५	१४	} देवस्य त्वा* ... ३८ ऋः १ मन्त्रः ।
१६६	१५	
१००	१८	
३४	१८	द्यौः शान्ति * ... ३६ ऋ १० मन्त्रः ।
१०१	२०	} हुपदादिव* ... १६ ऋ २० मन्त्रः ।
११३	२	
१०७	६	

ध ।

१०२	१६	} धूरस्ति ... १ ऋः ८ मन्त्रः ।
११४	१२	

धूरस्ति धूर्ल्वं धूर्ल्वन्तं धूर्ल्वन्तं य्योऽस्मान् धूर्ल्वति ।

यं धूर्ल्वता वयं धूर्ल्वामः ।

न ।

१०३	१०	नमस्त वायुधायाणा ... १६ ऋः १४ मन्त्रः ।
-----	----	---

नमस्त वायुधायाणा ततय छणवे ।

उभाभ्यामतते नमो वाङ्म्यास्तव धम्यने ।

११४	१८	नमो छणवे ... १६ ऋः ३६ मन्त्रः ।
-----	----	---------------------------------

नमो छणवे च प्रष्टयाप च नमो निषङ्गिने चेषुधिमते च ।

नमो स्तोत्रोषवे वायुधिने च नमः स्वायुधाय सधम्यने च ।

१०३	८	नमो वाः किकिरेभ्यः ... १६ ऋः ३६ मन्त्रः ।
-----	---	---

नमो वाः किकिरेभ्यो देवानां सुदयेभ्यो नमो विचि-

न्त्येभ्यो नमो विचिन्त्येभ्यो नम आनिर्जतेभ्यः ।

३ । पङ्क्त्या ।

मन्त्रा ।

बृहत्वेदस्थानानि ।

श्रुतयजु माध्यन्दिनीशाखा ।

११४ २० नमोऽस्तु नीलग्रीवाय १६ अ ८ मन्त्र ।

नमोऽस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय मौदुषे ।

अथो येऽस्य सत्वा नोऽन्तेभ्यो करद्गम ॥

११५ ४ नमोऽस्तु सर्पेभ्य १३ अ ६ म ।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

येऽन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्य सर्पेभ्यो नम ॥

१०६ ८ नीलग्रीवा १६ अ ५६ म ।

नीलग्रीवा श्रितिकण्ठा दिव रुद्रा उपस्थिता ।

तेषा सहस्रयोजनेव धन्वानि तन्मसि ॥

प ।

११५ १२ पिष्टसदनमसि ५ अ १६ मन्त्राश्च ।

१८१ ६ } पुनस्त्वादित्या रुद्रा * १२ अ ४४ म ।

२०४ १६ }

१८६ ६ पुरुषसूक्तमन्त्रा ३१ अ १ मन्त्रात् ।

सहस्रग्रीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात् ।

स भूमि सर्व्वत स्पृत्वाद्यतिष्ठद्दशार्कलम् ॥ १

पुरुष एवेद सर्व्वं यद्भूत यच्च भाव्य ।

उतामृतत्वस्येष्टानो यदग्नेनातिरोहति ॥ २

एतावानस्य महिमातो व्यापाश्च पुरुष ।

पादोऽस्य विशाधूतानि त्रिपादस्यामृत दिवि ॥ ३

त्रिपादूर्द्धं उदैत पुरुष पादोऽस्येष्टाभवत् पुन ।

ततो विष्वङ्यक्रामत् शासनाशने अग्नि ॥ ४

ततो विराडभायत विरराजोऽधिष्ठत्य ।

स जातो अथरिच्यत पश्चाद्भूमिसंघोपुर ॥ ५

४ । पद्मा ।

मन्त्रा ।

सूक्तवेदस्थानानि ।

सुक्तयशु माध्यन्दिनौशाखा ।

तस्माद्यज्ञात् सर्व्वज्जतः सम्भृत एषदान्य ।

पशूस्तास्रक्रे वायव्याः नारण्या यान्यास्य ये ॥ ६

तस्माद्यज्ञात् सर्व्वज्जत ऋच सामानि जज्ञिरे ।

हन्दासि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७

तस्मादग्वा अजायन्त ये केचोभयादत ।

गावो ह जज्ञिरे तस्माद्याता अजावय ॥ ८

त यत्त बर्हिषि धौक्षन् पुरुषं जातमयत ।

तेन देवा अयजन्त साध्याश्च ऋषयश्च ये ॥

यत्पुरुष यदधु कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुख किमस्यासीत् किं बाह्व किमुखादा उच्येते ॥ १०

बाह्वणोऽस्य मुखमासीद्बाह्व राजन्यं कृत ।

उर उदस्य यदस्य मदभ्या शूद्रोऽजायत ॥ ११

अश्वमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

ओवादायुश्च प्राणस्य मुखादग्निरजायत ॥ १२

नाभ्या आसीदन्तरीक्षं शीर्ष्णो द्यौ समवर्तत ।

मदभ्या भूमिर्दिश ओवाप्तया लोकानकल्पयन् ॥ १३

यत्पुरुषेण इविषा देवायज्ञमतन्वत ।

वसन्तोऽस्यासीदाग्न्य द्यौश्च दृग्भरद्वि ॥ १४

कप्तास्यासन् परिधयस्त्रिसप्त सप्तमिध कृता ।

देवा यद्यश्च तन्वाता अयधन् पुरुषं पशुम् ॥ १५

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

तेहनाक महि मानसवयस यस्य सूर्यं सन्ति देवाः ॥ १६

१८०
२०४

२२
१९

पूर्णा दर्वि परापतः

६ अथ ३८ म ।

४ । पङ्क्तिः ।

मन्त्रा ।

श्रुतवेदस्याभावि ।

अष्टवेदमं ४ अष्टक ।

११० १४ पूषागा अन्वेतु नः ...

८ अ १२ वर्ग ।

यजु सं-माध्यन्दिनीशाखा ।

१०१ ३ पवित्रे स्यो वैष्णव्यौ* १ अ १२ मः ।

१०३ १० प्रमुञ्च धन्वन् .. १६ अ ८ म ।

प्रमुञ्च धन्वन्स्त्वमुभयोरात्क्रमेण्यौ ।

या स ते हस्त इयव पराता मगवोऽव्यय ।

व ।

१०२ १८ } इहस्पते ... १० अ १६ मः ।

११४ १४ }

इहस्पते मरिदौषा रथेन रत्तोद्या मित्रा अपवाधमान ।

प्रमद्वत्सेना प्रमृणो यथा जयममृताक्रमेण्यवित् राधानां ३

११६ १ ब्रह्मवृंह* ... { ५ अ ३० म ।

११६ १

११६ २ ब्रह्मवर्गित्वा* ... ६ अ १ मः ।

११६ २

म ।

१०१ १० } भद्रं कर्णेभिः ... २५ अ २१ मः ।

११४ २० }

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रम्यक्षेमास्तुभिर्पञ्चवाः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्योमेमहि देवहितं यदायुः ।

२२ ८ } भुभुवस्त* ... { २१ अ १५ मः ।

११४ ८ }

११४ ८

. म ।

अष्टवेदमं १ अष्टक ।

११४ २१ मनोनय ५ अ १६ वर्ग ।

मनो न योऽभव गद्यलोक मन्वापुरो बल ईद्रे ।

राजानो मित्रावरुणा उपानो गोषु प्रियममृतं रत्नमादा ।

४ । यङ्गा । मन्ता । बृहवेदस्याङ्गाणि ।

१०३	७	मानसोक्ति*	..	यजु स माध्यन्दिनीशाखा । १६ अ १६ म ।
११३	१७			
१६८	२२			
१८५	५			
११८	८	मासतोऽसि*	..	१८ अ ४५ म ।

य ।

यजु स माध्यन्दिनीशाखा ।

१२१	१०	यज्ञेन यज्ञ (पुरुषसूक्त*)	२१ अ १६ म ।
१८१	२०		
१४०	६	यज्जाग्रत	३३ अ १ म ।

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवन्तदुसमस्य दुरङ्गम ।

ज्योतिषा ज्योतिरेकन्तन्मे मन शिवसकल्पमस्तु ॥

११६	८	यदावध्नन्*	३४ अ ५२ म ।
११६	१३	यद्देवा देवहेजन*	२० अ १४ म ।
१६८	१८		
१८५	२		
१३	६	यन्मे क्रिद	३६ अ २ म ।

यन्मे क्रिद चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातिट्ठण

हृदस्पतिर्मे तद्धातु यज्ञो भवतु भुवनस्य यस्पति ।

११५	८	यवोऽसि यवया*	५ अ २६ मन्तांश ।
१०३	१२	य एतावन्तस्य	१६ अ ६३ म ।

य एतावन्तस्य भूयासश्च दिशो यदा वितस्थिरे ।

तेषां सद्यस्योर्जनेव धन्वानि तन्मृति ॥

११५	२०	या ते धामान्युत्ससि*	६ अ ३ म ।
१०३	५	या ते यदेति	१६ अ ४८ म ।

या ते यम शिव तन् शिवाविश्राद्ध मेयज्ञी ।

शिवारतम् मेयज्ञी तदा ना मृङ्गोवसे ॥

४ । पङ्क्त्यां ।

मन्त्रा ।

ऋग्वेदस्थानानि ।

यजुः सं-माध्यन्दिनीशाखा ।

११० १५ या वो देवा * ... १५ अ २३ म ।

११० ११ या स्ते धमे* . १५ अ २२ म ।

११० ५ या व्योमधी* . १५ अ ८९ म ।

ऋग्वेद ० मण्डले ।

१४४ ११ } यासां राजा ... ४८ सूक्तम् १ मन्त्र ।

१०९ १५ } ऋग्वेद ३ अष्ट ।

११० ११ } युवा सुवासा . १ अ १ वर्ग ।

युवा सुवासा पश्चिमत आगात् स उज्ज्वलान् भवति जायमानः ।

तं धीराम कवय उन्नमन्ति स्वाध्या मन्त्रा देवपन्त ॥

यजुर्वेदमाध्यन्दिनीशाखा ।

०२ १५ } युज्जन्ति . १३ अ ५ म ।

१४ १५ }

युज्जन्ति ब्रह्ममरुतश्चरन्तं परितस्तुष ।

होषन्ते होधना दिवि ॥

०२ १ } शूषप्रस्तीति* . २५ अ २८ म ।

०६ २२ }

१ ० }

४ १४ }

९ १५ }

५ २२ }

५ १५ }

ये लोद्यानि . १६ अ ६१ म ।

ये लोद्यानि प्रवरन्ति अकाशता निषङ्गिन ।

तेषां सप्तस्योनेने वधन्वानि तन्मसि ।

१० योगे योगे . ११ अ १० म ।

योगे योगे तवत्तर्धं वाजे वाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रमृतये ।

४ । यजुग ।

मन्त्राः ।

यजुर्वेदब्राह्मणानि ।

यजुर्वेदमाध्यन्दिनीशाखा ।

३४ १४ } यो व शिवतमोरसः ॥ ३६ अ १४ म ।
 १४३ १८ }
 १४४ १९ }

२ ।

१०१ १२ } रक्षोघ्नं .. ५ अ २६ म ।
 १०४ १५ }

रक्षोघ्नं वल्गुघ्नं वैष्णवीमिदमघ्नं वल्गुमु-
 त्किरामि यस्मेनिष्ठो यममात्यो निषखानेदमघ्नं
 वल्गुमुत्किरामि यस्मे समानो यमसमानो निषखानेद
 मघ्नं वल्गुमुत्किरामि यस्मे सवन्तुयमसवन्तुर्निषखानेद ॥
 मघ्नं वल्गुमुत्किरामि यस्मे सजातो
 यमसजातो निषखानोत्कृत्याङ्किरामि ॥

ल ।

यजु माध्यन्दिनीशाखा ।

१०१ १६ लाङ्गूलं परीरवत् .. १२ अ ७१ म ।
 लाङ्गूलं परीरवत्सुशेवंसोमपितृषु तददृष्टतिशाम-
 विष्मर्कं चैषोवरीं प्रस्थापयवाघ्नं ॥

व ।

१६९ ४ } वदयस्योत्तमवमसिः ॥ ४ अ ३६ म ।
 १०१ १५ }
 १०५ १६ }
 १०६ ११ } वातो वा .. ८ अ ७ म ।
 ११४ १४ }

वातो वा मनो वा गन्तव्याः सप्तविंशतिः ।

तं यदेत्यश्वमयुर्गन्तेऽस्मिन्नवमाद्युः ॥

४ । पङ्क्तौ ।

सप्तः ।

सूक्तवेदस्थानानि ।

साम स ६ प्र १० श्रुक्त २ म ।

१४२ ४ वात ध्यावातु मेधज

१०१ १६ विष्णोरराटमसि ५ अ २१ म ।

विष्णोरराटमसि विष्णो अपचेष्टो विष्णो
सूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥

११६ ५ विष्णो कर्ममाणि ६ अ ४ म ।

विष्णो कर्ममाणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यसे ।

इन्द्रस्य युज्य सखा ॥

१४० ० } सामवेद स २ प्र ।
११३ २० } दृषाद्यसि* १ अ ३ सू ३ ।

श ।

३४ ४ शन्न इन्द्राभो* ३६ अ १० म ।

३३ १० } शन्नो मित्र*
३४ २० } ३६ अ ६ म ।

११४ २ } शन्नो देवीरभीष्टये*
१०८ २० } ३६ अ १२ म ।

३४ १ शन्नो वात पवता* ३६ अ १० म ।

११५ १२ युन्वन्ता लोका* ६ अ १ म ।

१०२ ११ } श्रीश्च ते*
११४ ११ } ३१ अ २२ म ।

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पद्मावहोरात्रे पार्श्वे

नक्षत्राणि रूपमश्विनौ ध्यात्तम् ।

इष्टान्निषाद्यामुष्म इषाय सर्वलोकम् इषाय ।

स।

श। । पङ्क्त्या ।

सन्ता ।

मूलवेदस्थानानि ।

यज्ञ-माध्यन्दिनी ।

१६२ ५ } सत्वन्नोष्मे* ... २१ अ ४ म ।
 १७५ ७ }
 २०२ १४ }

१६६ ६ } सदसस्पतिम्* .. २२ अ १९ म ।
 १८५ १२ }

१०२ १२ } समिद्धोऽन्नन् ... २६ अ १ म ।
 ११४ १३ }

समिद्धोऽन्नन्कदरम्मतीनाद्भुतमग्ने मधुमत्पिन्वमान ।

ताजोवहन् वाजिरक्षातवेदो देवाता न्वक्षिप्रियभासधस्य ॥

ऋग्वेदसं ५ अष्टक ।

१६१ २२ समुदज्येष्ठा ... ४ अ १६ वर्ग ।

समुदज्येष्ठा सलिलस्य मध्यात् पुनानार्धं त्वनिविष्टमाना ।

इन्द्रो यावज्जीव्यवोऽरादता व्याधो देवोऽरिश्च भासवन्तु ॥

माध्यन्दिनी ।

११८ ० समुद्रोऽसि नमस्तान्* १८ अ ४५ म ।

१८१ १ सप्तते अग्ने* ..

१८२ ६ समुद्रं गच्छ स्वाधा*... ६ अ २१ म ।

१०० १० } सवितुस्त्वाप्तव* ... १ अ ११ म ।
 १०२ ४ }

१०० १८ } सवितुर्व* .. १ अ ११ म ।
 १०२ ८ }

१०२ १० } सित्योरिव प्राध्वने .. १० अ ६५ म ।
 ११४ १५ }

सित्योरिव प्राध्वने गृधनाशो वातप्रमोय पतयन्ति युक्ता ।

एतस्य धारा अहसो नवाजोकाळा भिन्दुस्मिंमि पिन्वमान ॥

२ । पञ्चा ।

मन्त्रा ।

शुक्लवेदव्याप्तानि ।

माध्यन्दिनी ।

{ १०३ २ } सुत्रामाणं ... २१ अ' ६ मः ।
 { १०६ २ }

सुत्रामाणं पृथिवीं यामनेहसं सुप्रमोक्षमदिति सुप्रयोजितं ।

दैवी नारां सरित्तामनामसमसुवनतीमावहेना सुकृते ।

पञ्चवेद सं २ अष्ट ।

१६१ ८ } सुषवसाङ्गवती* ... १ अ १५ वर्ग ।
 १०८ १२ }

१४२ ८ सोमं राजानं ... ८ अ २६ मः ।

सोमं राजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे ।

आदित्याम्बिणुं सूर्यं वज्राग्रेण बहस्पतिं खाद्या ।

१५ ८ सक्तिन इन्द्र* साम सं ८ प्र -

३ अ ८ मः ।

{ १० १० }
 { १४० १० }
 { १४० १२ }
 { १४० १३ }
 { १४० १४ }

स्योना पृथिवी न* ... { १५ अ २१ म ।
 { १६ अ १३ म ।

११८ २० खण्डर्भे खाद्या* ... १८ अ ५ म ।

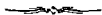
{ १०३ ८ }
 { १४२ १६ } हिरण्यगर्भं ... १३ अ ४ म ।

हिरण्यगर्भं समदर्शनाये भूतस्य जातं पतिरेक आसीत् ।

सदाधार पृथिवी यामुतेमा कस्य देवाय हविषा विधेम ।

{ १६१ ६ }
 { १०८ १६ } हिरण्यवती* ... अक्ष सं १ म १६४ सू २० मः ।

दानक्रियाकौमुदी ।

१० पूतं पञ्चमरागतोऽपि सुभगं वालाविलामादपि
स्थार्थं कोकिलकूजितादपि मनोमोहं मनोजादपि ।
श्रीतं श्रीतमयूखतोऽपि मधुरं माध्वीकमथादपि
श्रीगोविन्दपदारविन्दसुरलीमाहात्म्यमाराधुमः ॥
श्रीगोविन्दपददन्दनखेन्दुरुचिमन्ततिः ।
अन्तश्चिन्ताभिरुदभ्रान्तचित्तध्वानं धुनोतु नः ॥
११ येन व्योतिषपद्मजेषु नितरां मार्तण्डविम्बायितं
श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगले लीलामरान्नायितम् ।
वेदान्तस्मृतिमन्तमिषिपथगोत्रेण हिमाद्रीयितं
केषां नो परिशीलितो गणपतिर्भट्टः भर्ता दुस्त्रिधः ॥
१२ तत्तनुजम्बा विदुषामसुरागमधूनिक्काभिरामिकम् ।
सुररिपुपदारविन्दयद्वाग्यतमाधुरीरमाभिज्ञः ॥
आलोच्यास्त्रिभुवनमंथानविकल्प दृष्ट्वा पुराणान्यपि
प्रोक्ताः भगवतो विविष्य मुनिभिर्मन्यादिभि र्भरिताः ।
श्रीमन्नातपदारविन्दविमलमधून्जीमरोद्देयत
श्रीगोविन्दकवि करोति गहना दानक्रियाकौमुदीम् ॥

अथ दानविधिः ।

तत्र सर्वज्ञ —

दानं वै विधिबद्ध्यमशुभानाञ्च नाशनम् ।
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि दत्तं गृहे ॥
तत्तद्गुणवते देयं स्वर्गमन्वयमिच्छता ।
श्रोत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः ॥

वृहस्पति —

श्रोत्रियाय कुलीनाय दरिद्राय च वामव ।
• मनुष्याय विनीताय सर्वभृतहिताय च ॥
मर्त्यदानं सुर्येष्टं दत्तं भवति चाद्यम् ।
अथ दानस्वरूपनिरूपणम् ।

तत्र देवल —

अर्षानामुदिते पात्रे यथावत् प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
उदिते शास्त्रविहिते^१, यथावत् शास्त्रोक्तप्रकारकम्, प्रतिपादनं
पात्रश्लोकारमम्पादकस्याग, त्यागश्च स्वतन्त्रमफलक^२ कर्तृव्यापार,
स्वतन्त्रं यथेष्टविनिर्णयार्हम् । दानप्रकाराश्च वक्ष्यन्ते ।
एतेन शास्त्रोक्तमदानश्लोकारमम्पादकं शास्त्रोक्तप्रकारको
द्रव्यत्यागो दानमिति वैधदानस्वरूपमाश्रितम् ।

१ म सुम्भे, •विष्णवे ।

२ इ एम्भे, भावमम्पादकः ।

तेन—

मनसा पाचमुद्दिश्य भूमौ तोयं समुत्सृजेत् ।

विद्यते सागरस्थान्तो दानस्थान्तो न^१ विद्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचने उद्दिश्येत्यस्य स्त्रीकाराश्रयत्वेन प्रतीक्षेत्यर्थात्
द्रव्यत्यागे कृते सत्यपि दैवात् पाचस्त्रीकारसम्पादनेऽभिद्धे दान-
त्वाभावात् फलाभाव इति ध्येयम् ।

न च विद्यादानादावध्याप्तिर्दोष इति वाच्यम् । तच्च दानशब्दस्य
भाक्त्वात्, अन्यथा उत्सर्गादि^२दानवाक्यप्रसङ्गः स्यात् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तद्दानं निष्फलं भवेत् ।

इति व्यासवचनादक्षिणापि शिष्येभ्यः प्रमज्जेत । प्रत्युत
गुरुमंप्रदानिकैव दक्षिणेति ।

अभयदानस्य तु भयनिवारणरूपत्वात् सुतरामेव तच्च दान-
शब्दो गौण इति ।

देवोद्देशकद्रव्यत्यागस्य तु देवगतस्त्रीकाराभावेन केवलं तच्च
स्त्रीकारारोपादानलक्षणायोगात् देवोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इति
यागलक्षणव्यापनाच्च पूजामात्रेऽपि शचीयागमाद्व्यागपदप्रयोगाच्च
यागत्वमेव तेन तच्च दानशब्दप्रयोगो गौण एवेति ध्येयम् ।

दानसामान्यलक्षणन्तु-उद्देश्यगतस्वामित्वजनकस्यागो दानमिति ।

एतेन भृत्यमित्रादीनां कस्मादिदानेऽपि दानत्वमायातम् ।

१ क, ख, पुस्तकद्वये, न तद्दानस्य ।

२ ग पुस्तके, उत्सर्गवत् ।

३ ग पुस्तके, इत्यादि प्रयोगाच्च ।

अथ च 'मन्त्र्यामिनां वस्त्रादित्यागमाचस्य यदृच्छया कस्यापि
तस्य स्त्रीकारे तद्भावावर्त्तनायावच्छ^१मुद्देश्यगतत्वेन विशेषणीयत्वम् ।

पात्रमाह याज्ञवल्क्यः—

न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोमे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

वृत्तं सदाचारः ।

तथा—

गोभूतिलक्षिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

• नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ॥

विद्यातपोभ्यां हीनेन न च याज्ञः प्रतिग्रहः ।

गृह्यन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च ॥

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं ^२अद्वापूतन्तु शक्तिः ॥

विष्णुः—

अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां श्रुचिवीमपि ।

अद्वावर्जमपाचाय न किञ्चित्फलमाप्नुयात् ॥

प्रदाय शाकमुष्टिं वा अद्वाभक्तिमन्वितः* ।

महते पात्रभूताय सर्वान्भुदयमाप्नुयात् ॥

रामायणे—

अवशाय तु यद्दत्तं तद्वातुदोषमाप्नुयात् ।

१ ग पुस्तके, संयमिनी ।

२ ग पुस्तके, सत्यस्य ।

३ ग पुस्तके, अद्वापूतन्तु ।

४ क, ख, पुस्तकद्वये, *समन्वितम् ।

अग्निपुराणे—

वेदाध्याये शतगुणमनन्तं ब्रह्मबोधके !
पुरोहिते याजकादौ दानमक्षयमुच्यते ॥
अथ द्रव्यदेवतानिरूपणम् ।

कपिलपञ्चरात्रे—

अभयं सर्व्वदैवत्यं भूमिर्वै विष्णुदैवता ।
कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः ।
तथा चैकग्रफं सर्व्वं कथितं यमदैवतम् ॥
महिषस्तु तथा याम्य उष्ट्रो वै नैर्ऋतो भवेत् ।
रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा ह्यग आग्नेय उच्यते ॥
मेघन्तु वारुणं विद्यादराहो विष्णुदैवतः ।
आरण्याः पशवः सर्व्वे कथिता वायुदेवताः^१ ॥
जलाशयानि सर्वाणि वारिधानी कमण्डलुः ।
कुम्भश्च करकश्चैव वारुणानि [विनिर्दिष्टेत् ॥
समुद्रजानि रत्नानि वारुणानि] द्विजोत्तम ।
आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व्वलोहानि चाप्यथ ॥
मणीनां देवतं ब्रह्मा शोहानां वसवोऽथवा ।
प्राजापत्यानि शस्त्राणि पक्षाक्षमपि च द्विज ॥
मेघानि चैव गन्धानि गान्धर्वाणि स्रतानि वै ।

बाह्यसत्यानि वासांसि सौम्यान्यथ रसानि च ॥
 पचिष्यन् तथा सर्वं वायव्याः परिकीर्त्तिताः ।
 ब्राह्मी विद्या समुद्दिष्टा विद्योपकरणानि च ॥
 सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकानि च पण्डितैः ।
 सर्वेषां शिष्यभाण्डानां विश्वकर्मा च दैवतम् ॥
 ताम्रसूत्रे वत्सराजसु देवता परिकीर्त्तिता ।
 द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हरितैः सह ॥
 फलाणामथ सर्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः ।
 . मांसस्य पिष्टकं मत्स्यं प्राजापत्यं प्रकीर्त्तितम् ॥
 क्वचं कृष्णाजिनं शय्या रथमासनमेव^१ च ।
 उपानहौ तथा धानमौत्तानाङ्गिरसं स्मृतम् ॥
 वटे रुद्रः समाख्यातो अश्वत्थे च जनार्दनः ।
 वनस्पतिरथारामे मन्दिरे धनदस्तथा ॥
 आलिषंक्रमसेतूनां पूषा तेषान्तु देवता ।
 रज्ज्वेऽग्निनीकुमारौ च वायुश्च सौमके मतः ॥
 रौप्येऽपि पितरो देवा^२ मृत्तन्तु सर्वदैवतम् ।
^३मखा मधुनि विज्ञेया घृते मृत्युञ्जयो मतः ॥
 चीरे तारागणाः सर्वे ऋषयो दक्षि कौर्त्तिताः ।
 शर्करे लवणे गौरी कामदेवो गुडे मतः ॥

१ ग पुस्तके, आसनमेव च ।

२ क, ख, पुस्तकद्वये, ज्ञेया ।

३ ख, ग पुस्तकद्वये, यक्षा ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

गृह्णन्तु सर्वदेवतं यदनुक्तं द्विजोत्तमाः ।

तज्ज्ञेयं विष्णुदेवतं सर्वं वा विष्णुदेवतम् ॥

अथ प्रतिग्रहविधिः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

भूमेः प्रतिग्रहं कुर्यात् भूमिं कृत्वा प्रदक्षिणम् ।

करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ तु सत्तमाः ॥

कर शिरसि विन्यस्य धर्म्या ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।

आरुह्यैव गजस्योक्तः कर्णं चाश्वस्य कौर्त्तितः ॥

तथा चैकशफानाञ्च सर्वेषामविशेषतः ।

प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनन्तया ॥

आरण्याः पशवः सर्वे याद्याः पुच्छे विचक्षणैः ।

प्रतिग्रहमपोद्गस्य आरुह्य च समाचरेत् ॥

बीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्वतः ।

धान्यादिकञ्च राशिसं कृत्वा चाग्नें प्रदापयेत् ॥

वस्त्रं दशान्त आदद्यात् परिधाय तथा पुनः ।

आरुह्योपानक्षौ यानमारुह्यैव च पादुके ॥

ईषायाञ्च रथं गृह्य कृचं दण्डे च धारयेत् ।

[द्रुमाणामथ सर्वेषां मूले न्यस्तकरो द्विजः ॥]

आयुधानि समादाय तथा सृष्ट्य विभूषणम् ।

१वर्गं ध्वजं तथा स्पृष्टा प्रविशन् च तथा गृहम् ॥
 श्रवतीर्थं च सर्वाणि जलस्थानानि वै दिजाः ।
 द्रव्याण्यन्यान्यादाय स्पृष्टा वा स्वस्ति वै वदेत् ॥
 समापयेन्नतः पश्चात् कामस्तुत्या^१ प्रतिग्रहम् ।
 विधिं धर्ममथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
 दात्रा स ह तरत्येव नौवत् दुर्गाण्यसौ दिजः^२ ॥

अनुरूपप्रतिग्रहे तु तत्रैव विष्णुधर्मोत्तरे—

गृहीत्वाम्नेयतीर्थेन गायत्रीन्तु पठेन्नरः ।
 करस्य मध्यमाग्नेयमिति द्दारीतवचनात् करमध्यमाग्नेयतीर्थम् ।
 गारुडे—

अयाचितादृतं याज्ञमपि दुष्कृतकर्मणः ।
 अन्यत्र कुलटापण्डपतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

याज्ञवल्क्यः—

कुशाः काशाः^३ पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि चितिः ।
 मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥
 देवातिथ्यर्चनकृते गुरुमृत्युार्थमेव च ।
 सर्वतः प्रतिगृहीत्यादात्मवृत्त्यर्थमेव हि ॥

मनुः—

योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव वा ।
 क्षमौ तौ गच्छतः स्वर्गं नरकान्तु विपर्यये ॥

१ ग पुस्तके, धर्मध्वजम् ।

२ ख, ग पुस्तकद्वये, काम स्तुत्या ।

३ ग पुस्तके, नौदुर्गाणि च स दिज । ४ क, ख पुस्तकद्वये, शाकम् ।

यद्यपि दाने सवस्त्वत्वे साक्षाद्वचनं नास्ति तथापि
सुशीला वस्त्वसंयुता,, इति गोदाने याज्ञवल्क्यवचनात्
कन्यादाने—आच्छाद्य चार्चयित्वा चेति मनुवचनाच्च
वस्त्वाभावे क्रिया नास्ति वेदा यज्ञास्तृपांसि च ।
तस्माद्वासांसि देयानि श्राद्धेषु च विशेषतः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च सकलशिष्टाचारदर्शनाच्च सवस्त्व-
मनुमौयत^१ इति ।

अग्निपुराणे—

उदङ्मुखाय विप्राय प्रदद्यात् प्राङ्मुखः शुचिः ।
एष कन्यादानं विना सर्वस्मिन् दाने सुखनियमः ।
कन्यादाने तु—

प्राङ्मुखायाभिहूपाय वराय शुचिर्बन्धिधौ ।
प्रत्यङ्मुखस्तु दाता वै कन्यां दद्यात् सुलचणाम् ॥
इति भविष्यपुराणवचनाद्विशेषः ।

एष च कन्योत्सर्गकालमात्र एव नियमः, वरणादौ च दान-
सामान्योक्तविधिरेव ।

यथा हयग्रीर्वै श्रीविवाहप्रकरणे—

पीठमध्ये ततो देवमर्थपाद्यादिनाऽर्चयेत् ।
गृह्योक्तेन विधानेन, गुरुर्वेदान्तगः शुचिः ॥
परिधायाहतं रक्तं देव्या वक्तव्यं ह्लादयेत् ।
पाण्डुधः स्थापयेत् पात्रं भौवर्णमथ रौप्यकम्^२ ॥

ताम्रजं मृन्मयं वापि तिलवर्हिःममन्वितम् ।

देशिकः प्राङ्मुखो भूत्वा अथ पश्चान्मुखः शुचिः ॥

हिरण्यगर्भमात्मानं धरन् दद्यात् सुरेश्वरीम् ।

हृषीकेशाय देवाय पाणितोयेन देशिकः ॥

देव्या हस्ते जलं दद्याच्च तु देवस्य चक्रिणः ।

इति दातुः प्राङ्मुखतया वरणानन्तरमुत्सर्गकालमात्र एव
पश्चान्मुखत्वविधानमतएव वचनाद्विवाहे^१ वरहस्तोपरि कन्याहस्तं
दत्त्वा कन्याहस्त एव उत्सृज्य जलकुशदानं न तु वरहस्त इति,
शिष्टाचारोऽप्यौदृश एव ।

यत्तु—

प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्मुखाः ।

इति गृह्यपरिशिष्टवचनं तत्प्रतिगृह्णन्तीत्युत्तरवाक्यात् हय-
ग्रीर्वचनैकवाक्यतया च वरणकर्मणि^२ प्रवरकीर्त्तनाय वरयन्तीत्यत्र
दानलक्षणा ।

अथच्च कन्योत्सर्गममये मुखनियमो यजुर्वेदिनामेव,

शुचिमन्त्रिधाविति पूर्वोक्तवचनात् ।

यजुर्वेदिनाञ्च अग्निम्यापनानन्तरं कन्योत्सर्गविधानात् ।

मामगानान्तु—

हयग्रीर्वं गौरीविवाहप्रकरणे—

मण्योभृततनुर्धमांश्च देशिको ह्युत्तरागुणः ।

हेमाद्रिं चिन्त्य चात्मानं प्राङ्मुखाय प्रसन्नधीः ॥

दद्याच्छिवाय गौरीन्तु कुशतोयतिलैः सह ।

इत्युक्तमुखनियमो बोद्धव्यः ।

तथाच व्यासः—

सर्व्वत्र प्राङ्मुखो दाता गृहीता च उदङ्मुखः ।

अयमुक्तो विधिर्दाने विवाहे च व्यतिक्रमः ॥

व्यतिक्रम उपक्रमस्य विपरीतत्वं दातुरुदङ्मुखत्वं गृहीतुः

प्राङ्मुखत्वमित्यर्थः ।

तथाच कालिकापुराणे पार्व्वतीविवाहवर्णने—

उपविष्टस्त्रिनेत्रस्तु श्राकौ दिग्गमपश्यत ।

सप्तर्षिकाष्ठां श्लेष्मस्त्र्युपविष्टो विलोकयन् ॥

श्राकौ पूर्वां सप्तर्षिकाष्ठामुदीचीमित्यर्थः ।

अथ दानविधिः ।

दानन्तु सदक्षिणमेव ।

व्यासः— अह्वायुक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्व्वं निष्फलं भवेत् ॥

दक्षिणाभिरुपेतन्तु कर्म सिध्यति मानवे ।

सुवर्णमेव सर्व्वसु दक्षिणासु विधीयते ॥

सर्व्वपदमच विहितदक्षिणेतरपरम् ।

अग्निपुराणे—

सुवर्णं दीयमाने तु रज्ज्वं दक्षिणोच्यते ।

अन्येषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता ॥

हारीतः—

तस्मादङ्गिरवोऽक्षैतद्दद्या^१दालभ्य एव च ।

अवोक्ष्य प्रोक्षणं कृत्वा आलभ्य हस्तेन स्पृष्ट्वा इत्यर्थः ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दानीति ततो वदेत् ।

तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः ॥

एतच्च देयस्य ब्राह्मणस्य चार्चनानन्तरमुत्सर्गात् पूर्वममुक-
द्रव्यं ददानीति द्विजकरे जलदानविधानं ददस्वेति प्रतिग्रहीतु-
रनुमतिस्तत्सामर्थ्यान्वयते ।

तथा च विष्णुः—

अथ संप्रदाता जलमभ्युपगच्छति^२ ग्रहीतानुमन्यते ददस्वेति ।

अथवाग्निपुराणोक्तानुमतिर्वाच्या तथाच तत्र—

इदं द्रव्यं ददानीति हस्ते दद्यात्ततो जलम् ।

विष्णुद्रव्यं विष्णुदैवं प्रतिगृह्णामि वै वदेत् ॥

गीतमः—

अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकृशं भतिलोदकम् ।

^३कलाशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्वयान्वितः ॥

तथाच स्मृतिः—

नामगोत्रे समुच्चार्यं प्राङ्मुखो देवकीर्तनात् ।

१ ग पुस्तके, अवोक्ष्याथ दद्यात् । २ ग पुस्तके, अभ्युपगच्छति ।

३ ग पुस्तके, घनदानमभिसन्धाय ।

उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् ॥
देवकीर्तनात् देवं कीर्तयित्वेत्यर्थः ।

आप्तः—

नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः ।
परितुष्टेन भावेन तुभ्यं संप्रददे इति ॥

अग्निपुराणे—

अथ सोमार्कयज्ञसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थके ।
धर्मार्थमप्यद्वैत्यैर्मौभाग्यारोग्यवृद्धये ॥
तथाचामुक्कगोत्राय तथाचामुक्कशर्मणे ।
ब्राह्मणाय इदं द्रव्यं विष्णुवद्रादिदैवतम् ॥
तुभ्यमहं संप्रददे प्रीयताञ्च हरिः प्रभुः ।
तथा यथा सगोत्राय विप्रायामुक्कशर्मणे ।
एतद्दानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दक्षिणं ददे ॥

एतेनोत्सर्गवाक्ये दक्षिणायाञ्च संप्रदानस्य नामगोत्रकीर्तनं
ब्राह्मणपदविशेषणश्चावश्यं दिवमुदङ्मुखाय विप्रायेति पूर्वोक्तवचनाच्च ।

कपिलपञ्चरात्रे—

उत्सर्गं दक्षिणा नास्ति हस्तदत्ते तु दक्षिणा ।
उत्सर्गं उत्सर्गकाले हस्तदत्ते द्रव्ये सुतीत्यर्थः ।
विष्णुधर्मोत्तरे—

गृहीत्वाग्नेयतीर्थेन गायत्रीञ्च पठेत्तरः ।

कामसूतिं पठित्वान्ते कीर्तयेद्द्रव्यदेवताम् ॥

द्रव्यं देवताञ्च कीर्तयेदित्यर्थः ।

कर्षाणो वाचाभिलाषे कर्त्तव्ये एकयुगनद्धवाहिन्यायेन फलस्याप्यभि-
लापो दुर्निवारः ।

तथाच गौतमः—

अन्तर्ज्ञातुकरं हत्वा मकुशं मतिलोदकम् ।

फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्भुयान्वितः ॥

तथाग्निपुराणे—

धर्म्मार्थसम्पदैश्चर्य्यमौभाग्यारोग्यदृढये ।

इति वचनं पूर्वलिखितमेव । ततश्च यन्निष्ठं फलं तस्यापि
नामगौत्रौदेख्यार्थादायातः फलस्य सम्बन्धिमापेक्षत्वात् ।

अत्र केचित् मद्याभारताद्युक्तफलकाम इत्यभिलपन्ति^१ ।

तच्च, इष्टमाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् इष्टस्य तत्तदुक्तफल-
विशेषः तत्रैव कामनेति ।

किञ्च फलांशमभिसन्धायेति प्रागुक्तगौतमवचनात् विधिवाक्य-
श्रुतफलोल्लेखस्यैव न्याय्यत्वमतएवाश्वमेधफलं लभेदित्यादौ वचनो-
पात्तत्वेन तस्येवेष्टत्वात्तदुल्लेख एवेति ।

अथ च—

मामपत्तिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभागभवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनेन मामपत्तिथीनां सर्वशः सर्वप्रकारेण
कार्त्तिकारटिरूपेण विशेषतः, मामादिरूपेण मामान्यतश्च निमि-

त्तानाञ्च सर्वशो देशकालादिरूपेणोल्लेखनं वचनप्रयोगमकुर्वतः
फलभागित्वाभावप्रतिपादनादवश्यं मासादीनामुल्लेखे कर्त्तव्ये-
केचिन्माघशुक्लसप्तम्यामित्यादि मासपक्षयोस्तिथिविशेषणतया वाक्य-
माचरन्ति ।

तदुद्धृतं ['मासपक्षतिथीनाञ्चेति द्वन्द्वसमासेन सर्वेषां प्राधान्य-
प्रतिपादनात्,] निमित्तानाञ्च सर्वश इत्यत्र चकारेण सर्वश इत्यस्य
उभयत्रान्वयबलात् मासपक्षतिथीनां सामान्यतो विशेषतयोभयथा
प्रतिपादनस्यैव विहितत्वाच्च माघे कुर्यात् शुक्लपक्षे कुर्यात्
पक्षम्यां कुर्यादित्यादि तत्तद्विधिवाक्येषु * माघादीनां * सर्वेषां
प्राधान्येन अवणान्मासपक्षयोस्तिथिविशेषणतयोपन्यासस्याशङ्कत्वाच्च ।

गरुड़पुराणेऽपि श्राद्धकल्पे—

ॐ अद्यास्मिन् देशे अमुकराग्रिगते सवितरि अमुकपक्षे,
अमुकस्थां तिथावित्यादिवाक्यरचनादर्शनाच्च ।

पौर्णमास्यमावस्ययोः शुक्लपक्षकृष्णपक्षाव्यभिचारादव्यावर्त्तकतया
पक्षस्य विशेषणत्वानुपपत्त्या पक्षोल्लेखविधिबाधापत्तेश्च, प्राधान्येन
पक्षस्य प्रयोगे पक्षोल्लेखविधिरुपपद्यत एवेति ।

अस्मादेव गरुड़पुराणीयवाक्यरचनादर्शनादमुकराग्रिस्थे भास्कर
इत्यादौ प्रणवश्च प्रयोक्तव्य इत्यायातमेव, शिष्टाचारोऽप्यतएव
तथा दृश्यते ।

भारतवर्षाख्यभूप्रदेश इत्यस्य तु देशरूपनिमित्तत्वेनोपेक्षः

१ ग पुस्तके, [] चिह्नितांशो नास्ति ।

२ ग पुस्तके, पक्षयोः ।

अथाम्निपुगणे—

नामगोत्रे समुच्चार्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।

संप्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने त्रिपौरुषम् ॥

ज्ञातः सन्त्युपस्पृश्य गृहीयात् प्रयतः^१ शुचिः ।

स्वसौत्युक्ता तु सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्त्तयेत् ॥

ततश्च कीर्त्तयेत् मातुं द्रव्येण सह देवताम् ।

द्रव्येण सह वर्त्तमानो गृहीता द्रव्येण मातुं देवतां कीर्त्तये-
दित्यर्थः ।

• तदयं प्रयोगः ।

शुचिः शुक्लदिवासाः पवित्रपाणिराचान्तः शुचिदेशे प्राङ्मुखः
शुद्धामनोपविष्टोऽन्तर्जानुकरदथ उपवीती संप्रदानञ्च कृतनित्यक्रिय-
माचान्तं दर्भपाणिमुदङ्मुखमामने उपवेश्य देयद्रव्यं तद्देवतां
प्राश्नाणञ्च समुप्य द्रव्यनाम गृहीत्वा अमुकं द्रव्यं तुभ्यं ददानीति
विप्रश्नो जलं दत्त्वा ददस्वेति विप्रेणोक्ते वारिणा देयद्रव्यं प्रोच्य
वामहस्तेन स्पृशन् दक्षिणपाणिना कुशतिलजलान्यादाय—

ॐ अद्यामुके मामि अमुकराग्नये भास्करेऽमुकपत्नेऽमुक-
तिथावस्मिन् विशिष्टभारतवर्षाग्न्यभ्युद्गते सूर्यपङ्कजादौ अमुक-
गोत्रः श्रीअमुकदेवगर्भा अमुककामोऽमुकगोत्रायामुकदेवगर्भायै
प्राश्नाणाय इदममुकद्रव्यं पत्रप्लवर्चितममुकदेवतं तुभ्यमहं संप्रददे ।
इति दिशकरमध्ये भकुशं जलं दद्यात् ।

पहीता करमध्येनाग्नेयतीर्थेन गृहीता स्वस्तीति वदेत् ।
ब्राह्मणोद्देशपक्षे तु यथासम्भवगोचनान्ने ब्राह्मणायाहं संप्रददे इति ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया हतैतदमुकदानकर्म्मणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणामिदं काश्चनमग्निदैवतममुकगोत्रायामुककर्म्मणे ब्राह्मणाय
तुभ्यमहं संप्रददे । इति दक्षिणां दद्यात् ।

सुवर्णदाने रजत दक्षिण । ततो पहीता स्वस्तीत्युक्त्वा दक्षिणां
स्पृशेत् । ततो गायत्री ।

१ [कौऽदात् कस्मा अदात् कामोऽदात् कामायादात् कामः
प्रतिपहीता कामैतत्ते तव कामशता भुञ्जामहे ।

इति कामस्तुतिं यजुर्वेदी पठित्वा इदममुकद्रव्यममुकदैवत-
मिति वदेत् ॥]

२ १ ॥ १ ॥ १ ॥

ॐ क इदं कस्मा अदात् कामोऽदात् कामः कामायादात्
कामो दाता कामः प्रतिपहीता कामः ममुद्रमाविशत् कामेन त्वां
प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते । इति पठित्वा अमुकद्रव्यमिदममुकदैवत-
मिति वदेत् ।

इदमत्र विचार्यते ।

मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलषति कर्म्मणा चोपपादयति, इति
हारौतवचनादमुककामनया, मयेदमनुष्ठातव्यमिति २ ॥ १ ॥ १ ॥

१ क पुस्तके, कौऽदादिस्थादिर्वदेदित्यन्त [] चिह्निताशो नास्ति ।

२ ख पुस्तके, कन्दोगच्छ ।

कार्यं एव तेन विना अन्यस्मिन् देशे कर्मभूमित्वाभावेन क्रियायाः
फलजनकत्वाभावात् ।

यथा विष्णुपुराणे भारतवर्षमधिकृत्य—

इतः संप्राप्यते स्वर्गं शुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च ।

तिर्य्यक्त्वं नारकत्वञ्च धान्यञ्च पुरुषा मुने ॥

न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते । इति ।

एवञ्च गयागङ्गादितीर्थाणां ग्रहणसंक्रान्त्यादिकालानाञ्च तत्रोक्त-
फलस्थानन्यथामिद्वत्वेन निमित्तत्वादुल्लेखो निर्विवाद एव । कुत-
पापराक्षादीनान्तु प्राणस्वपरत्वात् रात्रिमन्ध्येतरसामान्यकालस्यैव
फलजनकत्वादप्यथामिद्वत्वेन न निमित्तत्वाभावादुल्लेखः । शुचि-
त्वोपवीतित्वादीनान्तु अधिकारसम्पादनद्वारा परम्परानिमित्तता-
ल्लेख एवेति प्रतीमः । इति । अन्यदप्यन्वेषणीयं सुधीभिरिति ।

मनु सर्वत्र वाक्ये कथं न मामादीनामुल्लेखः कियत इति, सत्यं
न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यच्च यच्चैव प्रधानकर्माल्लेखस्तत्र
तच्चैव मासपंचतिथिनिमित्तानामुल्लेखः कार्यः । अतएव निम-
न्वणानुज्ञाप्रार्थना^१दक्षिणहिद्रावधारणेषु मामादीनामुल्लेखो निर्वि-
वाद एव ।

अर्थादिषु अङ्गेषु प्रधानकर्माल्लेखाभावात् मामादीनामुल्लेखो
नाप्नोति अतएव तर्पणवाक्येऽपि दैवतानैवेद्यादिदानवत् मामा-
दीनामभिज्ञापो न कार्यः एव ।

एवञ्च न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यच्चैव फलसम्बन्धकत्वैव

संकल्पाभिलापविधानात् पुंसवनादौ गर्भसंस्कारे, नामकरणादौ च बालसंस्कारे, मन्थ्यापञ्चमहायज्ञादिनित्यकर्मणि च संकल्पाभिलापो नास्ति । अमावास्याश्राद्धादौ तु विशेषविधानबलादनुज्ञारूप एवाभिलाप इति ।

ननु अद्यपदप्रयोगे किं प्रमाणं, अत्रोच्यते आगामिकार्त्तिकादिव्यावर्त्तनाय अद्यपदं वाच्यमेव । न चागामिकार्त्तिकादीनामनुपस्थितत्वेन प्रकृतानामेवार्थलभ्यत्वादव्यावर्त्तकत्वमिति वाच्यं, शाब्दी ह्याकाङ्क्ष शब्देनैव प्रपूर्यते” इति न्यायात् ‘शाब्देऽन्वयेऽर्थापत्तिस्तभ्यष्टार्थस्यायुक्तत्वात् ।

वस्तुतस्तु मुनिवचनादेवाद्यपदप्रयोगः ।

तथाच,— अद्य सोमार्कग्रहणसंक्रान्त्यादौ सुतीर्थके ।

इत्यादिदानवाक्यविधायकमग्निपुराणवचनं पूर्वलिखितमेव ।

तथाच स्कन्दपुराणे,—

प्रातः स्नानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ।

तथा शङ्खलिखितौ,—

जन्मशरीरलक्षणोपेतान् माघाणानामन्वयेत् ।

श्वोऽद्य वा श्राद्धमाचरिष्ये । इति ।

पूर्वलिखितगङ्गपुराणीयवाक्यरचनायामपि अद्यपदप्रयोगो दृश्यते ।

अत एव माघपक्षतिथौनास्तीति वचने चकारस्य कर्माधिकरणाहोरात्रवाचकाद्यपदसूचकत्वं बोद्धव्यम् ।

अत्र तीरभक्तीया —

अस्मिन्नहनीत्यर्थे अद्यपदानुशासनादह पदस्य दिवामात्रशक्त्ये-
नाहोरात्रावाचकत्वात् रात्रौ कर्मानुष्ठानेऽद्यपदानन्वयादस्या रात्रा-
वित्यभिलाप एव साधीयानिति वदन्ति ।

तदशङ्कं यद्यप्यस्मिन्नहनीत्यर्थेऽद्यपदानुशासनं तथापि सर्वत्रैवा-
होरात्रवाचकतया दृष्टत्वादहोरात्र एवाद्यपदस्य शक्तिः । यथा मद्य-
पदस्य समानेऽहनीत्यर्थेऽनुशासने भवत्यपि तत्कालवाचकत्वमेव ।

तथाचामर —

मद्यं मद्यं तत्तृचणे इति ।

यदाऽऽ काथप्रकाशटीकाया चण्डीदामपण्डिता —

अन्यद्वि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्त-व्युत्पत्ति-
लभ्यस्यैव मुख्यार्थत्वे गौ शोते इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् गमेर्डा इति
गमधातोर् डाप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि
प्रयोगादिति ।

तथाचाप्रिपुराणे—

अद्य सोमार्कपहणसक्रान्थादौ सुतीर्थके ।

इति दानवाक्यविधायकवचने रात्रौ सोमग्रहणेऽद्यपदप्रयोगः १ ।

तथा,— अद्य स्थिता श्वो गमिष्यद्विरन्त्यै

म्रीडाऽम्नाभिर्म्रीमिताचैर्जितेव ।

इत्यादौ च वर्तमानाहोरात्र एवाद्यपदप्रयोगो दृश्यते ॥

तथा कलापदुर्गवृत्तौ—

अमुचावात्ममिति धकलां रात्रिं जागरितो रात्रेरप्रभातत्वा^१-

दद्यतनकालं मन्यत इत्युक्तम् ।

अथवा अद्यपदस्यास्मिन्नहनीत्यर्थे यदनुशासनं तत्राहःपदं निरुद्धलक्षणया अहोरात्रपरं अद्य सोमार्कघट्टणे इत्याद्यनेकमुनि-
वचनात्, अहःपदस्य निरुद्धलक्षणया अहोरात्रपरत्वे अनेकग्री
दृष्टत्वाच्च ।

मतुः— शृध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन श्रम्यति ॥

धारीतः—

अहोरात्रेण चैकेन भावनो दिवसः स्मृतः ।

राजमार्त्तण्डे,—

एकस्मिन् भावने त्वज्जि तिथीनां चितथं यदा ।

तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम् ॥

विष्णुरहस्ये,—

एकमाद्यन्तयोरङ्गोः सार्धं प्रातश्च मध्यमे ।

धर्म्योपवासे कुर्वीत न भोजनचतुष्टयम् ॥

अतएव निरुद्धलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वात् दुर्गवृत्तौ अहहमयतो-
ऽर्द्धरात्रं लोकतः सिद्धमित्यनेन उभयतोऽर्द्धरात्रसहितदिवसे अहः-
पदव्यवहारो लोकसिद्धो दर्शित इति रात्रावप्यद्यपदस्यैव प्रयोगो
नास्थां रात्राविति प्रमाणभावादित्यलं वज्रना ॥

अत्राधुनिकाः—

यत्रैव मासपक्षतिथीनां निमित्तत्वं तत्रैव तेषामुल्लेखो नान्यत्र यथा अशौचव्यपगमविहितशय्यादानादौ तन्मात्रस्यैव निमित्तत्वात् । मासपक्षतिथीनां पुनरविहितत्वेन ज्ञायमानतया कार्यजनकत्वाभावेन निमित्तत्वाभावादुल्लेख एव किन्तु अद्याशौचव्यपगमे इत्येव प्रयोक्तव्यमित्याहुः ।

तत्र, निमित्तानामित्यनेनैव प्राप्तौ मासपक्षतिथीनां पृथगुपादानतया [कार्यजनकत्वाभावेन^१] वैफल्यदनिमित्तानामपि तेषामुल्लेखः कार्यः ।

न च निमित्ततया प्राप्तानामेव कार्तिकादिविशेषाणां तेषां विशेषणतया सामान्यमासादिशब्दानामुल्लेखार्थं पुनर्विधानसाफल्यमिति वाच्यम् ।

मासादिशब्दानां विशेषणमात्रतयैव पुनर्विधाने प्रमाणाभावात्^२ उभयत्र प्राधान्यसूचकचकारदयोपादानवत्त्वेन सर्वत्र इत्यस्य उभयवैवाच्यत्वात् सामान्यतो विशेषतश्चोभयथा मासादीनामुल्लेखे विहिते सति विधानवैफल्यस्य तादवस्थ्याच्च । मासादीनां शब्दवाचकत्वे लक्षणाप्रसङ्गाच्च । निमित्तोभूतकार्तिकादिविशेषमासादीनां मासादिशब्दानाञ्च युगपदुल्लेखे प्रमाणापेक्षात् कार्तिकादिविशेषमासादीनामनिमित्तत्वेनोल्लेखाभावे सामान्यतो मासादि-

१ क प्रुक्तके, चिह्नितशोऽधिक पाठ ।

२ ग, माणाभावात् ।

शब्दानामुल्लेखस्य दुर्निवारत्वाच्च । निमित्तत्वबोधकानां विधीना-
मतुरोधे कचिदेकस्य कचिद्वयोः कचित्रयाणां कचित्रैवोल्लेख इति
विधानवैषम्यस्य उपहसनोपत्तेन प्राचीनाचारविद्वद्भूतेन हेयत्वाच्च ।

प्रात्यहिकसूर्यार्घ्यादिदाने नित्यश्राद्धादावतुश्राद्धपक्षपक्षवाक्ये
मासप्रातःश्रानादौ च मासपक्षतिथीनामुल्लेखे शिष्टाचारदर्शनाच्च
पूर्वलिखितगरुडपुराणीयश्राद्धवाक्यरचनादर्शनाच्च पौर्णमास्यमाव-
स्थयोः शुक्लपक्षकृष्णपक्षाभ्यभिचारात् मर्श्वैव विधौ तच्च पक्षविशेषस्य
विधानाभावेन निमित्तत्वाभावात् पौर्णमास्यमावस्थयोः पक्षोल्लेख-
प्रसङ्गाभावाच्च । मासपक्षतिथीनाञ्चेतिवचनबद्धादेव पक्षोल्लेखस्तचेति
समाधानस्य भवद्विरपि चिन्तितत्वाच्च ।

न च मासादीनामुपस्थितानां विधिबलादुल्लेखे सत्यपि निमि-
त्तत्वेनापि पुनरुल्लेखप्रसङ्गः कुचचित् स्यादितिवाच्यम् ।

एकेनैवोल्लेखेनोभयसमावेशात् ।

न हि घटाथोन्मीलितश्चतुः पटं नैव प्रकाशयेत् । इति ।

एवञ्च चान्द्रः सौरौ वा मासविशेषो यत्र निमित्तं तत्र
तस्यैवोल्लेखः यत्र मासविशेषस्य निमित्तता नास्ति तत्र सौरेणैव
भवेद्वाक्यमिति स्मृतेः प्रागुक्तगरुडपुराणवचने पार्वणश्राद्धे मासविशे-
षस्य निमित्तत्वाभावे सौरमासस्योल्लेखदर्शनाच्च सौरमासस्यैवोल्लेखः
कार्यः ।

अतो मासादीनामुल्लेखोऽग्नौचान्तदितीयदिनेऽपि कार्य एवेति ।

यत्पुनरन्यदुक्तमाधुनिकै—

अग्नौचयपगमे सुखात् । इति ।

अवादि सूतकान्ते तु भोजयेद्युतो दिजान् ।

इति विष्णुसूत्रमत्स्यपुराणवचनाभ्या अग्नौचयपगमस्यैव निमित्तत्वप्रतिपादनात् सद्यः शौचे तद्दिने शय्यादिदानसहितैकोद्दिष्ट-
आद्वेऽन्यथानुपपत्त्या चाग्नौचयपगमे इत्येव सर्वत्र प्रयोक्तव्यम् ।
अग्नौचान्ताद्वितीयेऽहनीति प्राचीनप्रयोगस्तु हेय एव इति ।

तदपि हेयमेव ।

अग्नौचान्ताद्वितीयेऽग्निं शय्या दद्यादित्यवशम् ।

• काञ्चन पुरुषः तद्वत् फलवस्त्रसमन्वितम् ।

समूज्य दिजदाम्भय नानाभरणभूषणैः ।

वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥

इति मत्स्यपुराणवचनेऽग्नौचान्तद्वितीयदिनत्वापि निमित्ततया
प्रतिपादनात् । सद्यः शौचे तु सद्यः शौचपदस्याग्नौचाभावार्थत्वाद्-
शौचव्यपगमस्य भवन्मतेऽपि निमित्तत्वाभावादन्यथाभिलाषे उभयस्यैव
तुल्यसमाधानात् ।

तथा च अथ वासुदेवान्तरितप्रमजिताना सद्यः शौचमिति
गोतमेन प्रमजितानामग्नौचाभावस्यले सद्यः शौचमुक्तम् ।

तथा याज्ञवल्क्येनापि —

ऋत्विजा दीक्षितानाश्च यज्ञे, कर्मणि कुर्वताम् ।

सचि प्रति ब्रह्मचारि-दाह-ब्रह्मविदा तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च रुद्राग्ने देशविप्रवे ।

आपद्यपि च कष्टाया सद्यः शौचं विधीयते ॥

इत्यनेन सद्यः शौचमुक्त्वा दीचितादीनामशौचाभाव एव प्रति-
पादितः । अस्मिन्नेव विषये पराशरेण अशौचाभावप्रतिपादनात् ।

यथा—

राश्राश्च सूतकं नास्ति प्रतिना न च सचिणम् ।

दीचितानाञ्च सर्वेषां यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः ॥ इति ।

अथ सद्यः शौचपदस्य स्नानमात्रादशौचध्वंसोऽशौचाभावनिश्चय-
श्चेति द्वयमेवार्थः ।

यथा मनु,—

बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च सस्थिते ।

सवासा जलमाश्रुत्य सद्य एव विशुध्यति ॥

तथा शङ्ख,—

अतीते सूतके स्ने स्ने चिरात् स्नादशौचकम् ।

सवत्सरे व्यतीते तु सद्यः शौचं विधीयते ॥

इत्यादौ स्नानानन्तरमशौचापगमे का गतिरिति चेन्नयापि
वृषोत्सर्गग्रथ्यादानादीनां तद्दिनकर्त्तव्यतायाः प्रमाणाभावः ।

अशौचव्यपगमस्य दिनान्तरे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमदिनोपस्थितस्य
न्यायोपात्तत्वात् न्यायस्य वचनादुर्वलत्वात् वचनैकवाक्यतया मस्य
पुराणोक्ताशौचान्तद्वितीयदिनस्यैव निमित्तत्वावगमात् ।

अन्यथा अशौचव्यपगममात्रस्यैव निमित्तत्वे एकादशादे विघ्ना-
दिना करणाशक्तौ यस्मिन् कस्मिन्नपि दिने वृषोत्सर्गग्रथ्यादानैको
द्विष्टश्राद्धादीनां प्रसङ्गः स्यात् ।

निधमास जवाकुसुममेक्षमहीभृदादिवत् सामान्यविशेषभावेनान्वयो-
पपत्तेः ।

ननु चिरदिनमाद्ये कर्माणि एकदिनमाद्ये वा भिन्नतिथौ
कौटुम्भो वाक्यान्वयः ।

अद्यामुकतिथौ करिष्ये इत्यत्र वर्त्तमानतियेस्तद्वद्वोरावस्य च
साङ्गप्रधानकर्माधिकरणत्वावगतेस्तत्र च तस्यानुत्पन्नत्वात्^१ विद्वद्भो-
ऽभिलापः ।

न च करिष्ये इत्याद्यादिक्रियानिष्पादनमर्थं इति वाच्यम्, लक्षणा-
प्रसङ्गात्. करिष्ये इत्यत्र कामनान्वयवशात् आदिक्रियानिष्पादने-
नैव कामनाया निष्पन्नत्वादपरासां क्रियाणामनुष्ठानवैफल्यप्रसङ्गाच्च ।
साङ्गप्रधानकर्माणामेव फलश्रुतेरादिक्रियायां कामनान्वयाच्चेति ।

अथ केचित्—

अद्यामुकतिथावमुककाम इति कामनाधिकरणत्वेनान्वय इति
समादधति ।

तत्र मनोरमं, मासपक्षतिथीनां तत्तद्विधिवाक्येषु कर्माधि-
करणत्वेनावगमात् चिरमाद्ये कर्माणि तादृशविध्यभावेऽपि तथैवान्व-
यस्य योग्यत्वात् तिथ्यादिना कामनान्वयस्य प्रतीत्यनुमन्धानविर-
हाच्च । कुत्रचिन्मासस्य विधानवत्त्वात् कर्माधिकरणतयाऽन्वये सति

१ ग पुस्तके, कर्मपदं नास्ति ।

२ ग पुस्तके, तस्यानुत्पन्नत्वात् ।

३ ख पुस्तके, प्रतीत्यर्थसन्धान ।

तिथिविशेषस्य विधानाभावेऽपि मासपक्षतिथौनाञ्चेति वचनादव-
शोभेखे तिथेः कामनान्वयस्यात्यन्तायुक्तत्वाच्चेति^१ ॥

वर्द्धमानोपाध्यायस्तु—

एकदिने तिथिद्वयमाद्ये चिरदिनमाद्ये च कर्मणि अद्यामुक-
तिथावारभ्येत्यभिलाप इति समाधत्ते ।

तदा निर्विवाद एवान्वय इति ।

अद्यामुकतिथावमुककामनया अमुककर्म करिष्ये इत्यभिलापे
हृधातोः प्रयत्नमाचार्यत्वेन अमुककामनया अमुककर्मणि यत्तिष्ये
इत्यर्थं सति कामनायाः प्रयत्नसामान्यान्वितत्वात् वर्द्धमानतिथौ
येन केनापि यत्नेनानुष्ठितेनैव तत्तदुक्तकामनया तत्तिथौ प्रयत्नस्य
निर्वाहात् तिथ्यन्तरेऽपि क्रियान्तरानुष्ठानमविच्छेदमिति भावः ।

केचित्—

ब्राह्मणोद्देशपक्षे दातुमहमुत्सृज्ये इति दानवाक्यमविचार्य
वर्णयन्ति ।

तदुपेक्षणीयं^२ दाधातोः परस्त्रीकारफलकद्रव्यत्यागार्थत्वेन उत्सृज्य
इत्यस्यानन्वयात् दातुमित्यस्य स्त्रीकारमापादयितुमित्यर्थं सत्त्वणा-
प्रसङ्गात् स्वाधीने च शब्दप्रयोगे सत्त्वणाया अयुक्तत्वाच्च । ब्राह्मण-
यावमुत्सृजेऽइत्यपि हेतुं दानगोचरतयैव फलश्रवणादुत्सर्गस्य त्याग-
माचार्यत्वेन फलानन्वयात् विधिवाक्यश्रुतदाधातुप्रयोगस्यैव स्वाधी-
पक्षत्वाच्च ।

१ ग पुस्तके, कामनान्वयेऽधीग्यत्वात् । ख, अत्यन्ताभ्यस्तत्वाच्च ।

२ ख पुस्तके, तन्मापेक्षणीयम् ।

प्रथमदिनोपस्थिताशौच्यपगमस्य निमित्तत्वेऽपि वाक्ये प्रथम-
दिनोपस्थितविशेषिताशौच्यपगमस्याभिलापप्रसङ्गो दुर्निवारः । रात्रौ
सद्यःशौचज्ञाने पक्षिण्याद्यशौचे वा रात्रावेव प्रथमदिनोपस्थिता-
शौच्यपगमलाभात्तत्र कर्मनिषेधात् तत्परदिने अशौच्यपगमस्य
प्रथमदिनोपस्थितत्वाभावात् क्रियालोपप्रसङ्गः स्यात् ।

अशौच्यपगमानन्तरयोग्यकालस्य निमित्तत्वेऽपि अशौचान्तरेण
रक्तपातादिना वा तद्दिने योग्यकालालाभे शुद्धिदिनस्यैव योग्य-
कालत्वे तत्रैव वृषोत्सर्गशय्यादानादीनां प्रसङ्गः स्यात् । यथा—

• तीर्थं द्रव्योत्पत्तौ सद्यः श्राद्धं विधीयते ।

इति देवीपुराणवचनात्तीर्थप्राप्त्यनन्तरयोग्यकालस्य विहितत्वेन
रात्रौ तीर्थप्राप्त्या तत्परदिनेऽपि रक्तपातादिना योग्यकालालाभे
शुद्धिदिन एव योग्यकाललाभाच्छ्राद्धम् । न च तथाच ।

किन्तु-दग्धोऽह्न्यरथं गत्वा शतशशुर्कर्मणा । इत्युपक्रम्य—

श्वो भूते एकोद्दिष्टं क्षुर्यात् । इति शरीतवचनेन

ऊर्द्धं दग्ध्या अपरेद्युक्ताच्छ्राद्धमिति वैजवापयवचनेन

अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गौति मत्स्यपुराणवचनेन च सहैकवाक्य-
तयाऽशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गौति निमित्तत्वावगमात् ।

तत्र विप्रादिना करणाग्रकौ एकादशाहविहितवृषोत्सर्गशय्या-
दानादीनामकरणमेव, एकोद्दिष्टं श्राद्धं विधेयवचनात् कृष्णका-
दग्धादौ कर्तव्यम् ।

अतः सद्यःशौचैऽपि तद्दिने दश पिण्डान्^१ दत्वा चौरगृह-
वस्त्रगृह्यादिकञ्च कृत्वा तद्दिने घौरानन्तरं कर्म्मनिषेधात् तत्पर-
दिन एव दृषोत्सर्गैर्कोद्दिष्टादिकं कुर्वन्ति प्राञ्चः ॥

तथाचादिपुराणम्,—

मित्राणां तदपत्यानां ओचियाणां गुरोस्तथा ।

भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां तपरेऽहनि ॥

अत्र सद्यःशौचिनामपि मित्रापत्यादीनां सर्वेषामपरेऽहनीति
आह्वं दर्शितम् । व्याख्यातश्चेतद्वचनं आह्वविवेके-
यस्य यावदशौचमुक्तं तस्मादपरदिन इत्यर्थः ।

वृद्धाश्च पठन्ति—

सद्यःशौचदिने कुर्याद्दशपिण्डान् प्रयत्नतः ।

पुत्रादिराचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं परेऽहनि ॥ इति ।

अतएव द्वादशाहश्राद्धे अशौचान्तद्वितीयदिनं^२ विहितत्वेनैकरूप
एवाभिलापः सर्वत्रैव सिद्ध इत्यपि ध्येयम् ।

केचित्तु—शुद्धिदिन इत्यभिलापं कुर्वन्ति । तत्तु पश्चिण्याद्य-
शौचेष्वव्यापनाद्वेयमेवेति ।

अशौचान्ताद्वितीयेऽहनीति प्राचीनप्रयोग एव साधीयान् ।
न च वाच्यमद्य द्वितीयेऽहनीति च पुनरुक्तवैफल्यमिति, गरुड-
पुराणादि नानामुनिवचनबलादद्यपदप्रयोगस्यावश्यकत्वादशौचान्ता-
द्वितीयेऽहनीति वचनप्रतिपादितनिमित्ततया द्वितीयेऽहनीति प्रयोग-

१ ग, दशपिण्डादिकम् ।

२ ग पुस्तके, अशौचान्तात्तृतीयदिन- ।

तस्माद्ब्राह्मणासम्पत्तावपि यथागोचनाच्चे ब्राह्मणायाहं मंप्रददे
इत्येव वाक्यं साधीयः ।

न च तदानीं स्त्रीकाराभावात् कथं दाधातुप्रयोग इति वाच्यम् ।

भवेदेवं यदि स्त्रीकारसाहित्येन त्यागो दाधातुर्थः स्यात् ।

न च तथा, साचाद्ब्राह्मणपक्षेऽपि त्यक्तस्यैव स्त्रीकारसम्भवात्
स्त्रीकारफलकत्यागस्यैव दाधातुर्थत्वात् । एवं सति त्यागाव्यवधानेन^१
वा किञ्चिदित्यनेन वा स्त्रीकारो न किञ्चित्प्रतिकर इति सर्व-
विदुषां समतमित्यास्तां विस्तरः । प्रकृतमनुसरामः ।

अथागौचान्तद्वितीयदिनेऽगौचकालीनमृन्मयभाण्डानि परि-
त्यज्य गृह्यादिकं गोधयेत् ।

देवज्ञः—

अथाहःसु व्यतीतेषु सुखाताः कृतमङ्गलाः ।

आशुशुधादिप्रसुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्मृति वाच्य च ॥

सुखाता इति यथाविधि कृतसमिरस्तुष्टाणा इत्यर्थः ।

अथ च एकादशाहे विरमेदिति पैठीनसिवचनात् तर्पणं न
कार्यम् ।

एतच्च धानं सूर्योदयानन्तरं कार्यम्—

उदयादोदयं भानोः सावनं परिकीर्तितम् ।

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासान्दपास्तथा ॥

मध्यमगृहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते ।

इति सूर्यसिद्धान्तवचनात् ।

अथ केचित्—

सूर्योदयात् पूर्वमेव प्रातःसन्ध्यायाः कालत्वात् तत्र चाग्नौषा-
कान्तत्वेनाधिकाराभावात् सूर्योदयात्परमेव शुद्धिविधानात् तद्दिने
प्रातःसन्ध्यालोप एवेत्याहुः । तन्न ।

आधायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति आप्रातराहुतेः सायमा-
हुतिः ।

इति गोभिलवचनात् होमन्यायेन तुल्याकाङ्क्षितत्वात् तुल्य-
कालविधानाच्च अतीतामशुपासीतेति वचनाच्च होमवन्मुख्यकाला-
लाभे सायंकालपर्यन्तमानुकल्पिककालविधानात् ।

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

इति दक्षवचने सन्ध्यायाः शुचित्वसम्पादकत्वाच्च । सन्ध्यायाः
कर्माङ्गत्वेन च तदभावे तद्दिनकर्तव्यकर्मणां वैगुण्यप्रसङ्गात् प्राचीन-
सर्वसंग्रहसम्मतत्वाच्च स्नानात् परं प्रातःसन्ध्या कर्त्तव्या इति ।

छतमङ्गला इति गोसुवर्णाग्निदधिदूर्वाहितादिस्पर्शश्रीगोविन्द-
नामग्रहणं कार्यमित्यर्थः । ब्राह्मणान् स्वस्ति वाच्य ब्राह्मणद्वारा
ग्रान्द्युदकसम्पादनेन स्वस्वयनं कर्त्तव्यमिति ।

द्यो भूते शान्तिं छत्वा एकोद्दिष्टं प्रदायेति शरीतवचनात्
ब्राह्मणालाभे स्वयमेव शान्तिं कुर्यात् ।

एतच्च ग्रान्द्युदकग्रहणं^१ मङ्गलद्रव्यस्पर्शनं मरणाग्नौच एव न
जननाग्नौच मरणाग्नौचमुपक्रम्य विधानात् “आशुष्यादिप्रमुच्यन्ते”
इत्यनेन मग्निरस्तस्नान-गोसुवर्णाग्निहितादिमङ्गलद्रव्यस्पर्श-श्रीगोविन्द-

नामग्रहण-शान्त्युदकैर्विना अग्नौचनिवृत्तिर्नास्तीति द्धारक्षता-
कारादयः ।

शान्तिस्तु स्वशास्त्रोक्तैव कार्या इति ।

सर्वत्र वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा ।

इति ह्यन्दोगपरिशिष्टवचनात् सामगैर्वामदेव्यगानेन शान्ति
कार्या गानाशक्तौ तु त्रिधा पाठेत्^१ इति ।

वामदेव्य ऋचस्तु—

कथानश्चिव इति ।

कस्त्वा सत्यो मदानामिति ।

अभीषुणः सखीनामिति ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा इति चतस्रः । ।

आदावन्ते च गायत्र्या शान्तिकरणम् ।

यत्तु शन्नोदेवीति सूक्तेन प्रथमं, द्वाभ्यां द्वितीयं शन्नोदेवी-
रग्रयः अग्न इन्द्राग्नौ तदस्तु मित्रावरुणा इति तृतीयं, शन्नो चातोऽत्र
ष्टधिवौ शान्तिरिति चतुर्थम् । उभयत्र सर्वत्र शान्तिं सावित्रीं
कुर्व्यादिति पैठीनस्युक्तं चतुर्धा शान्तिकरणं तद्वक्तृचमृद्वोक्तत्वेन
ऋग्वेदिनामेवेति ।

यजुर्वेदिनाम्—

ऋचं वाचं प्रपद्ये इत्यादि सौः शान्तिरित्यन्तैः सप्तदशभि-
र्मन्त्रैरादावन्ते च गायत्र्या शान्तिकरणम् ।

ॐ कारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्यादावन्ते चेति कात्यायनवचनात् ।

तदयं प्रयोगः ।

दान्तः कश्चिद्ब्राह्मणः स्वयं वा कुशैः शिरसि जलविन्दुप्रक्षेपद्वयां
शान्तिं कुर्यात् । प्रथमं प्रणवव्याहृतिमाविचौभिः ।

ॐ अचं वाचं प्रपद्ये मनोयजुः प्रपद्ये सामप्राणं प्रपद्ये चक्षु-
श्रोचं प्रपद्ये । वागोजः सहोजो मयि प्राणापानौ ॥१॥

यन्मे किद्रं चक्षुषो हृदयस्य मनसो वातिकृन्दं हृदयस्तिर्मे
तद्धातुं शक्नो भवतु सुवनस्य यस्पतिः ॥२॥

ॐ भूर्भुवःस्वस्तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो
नः प्रचोदयात् ॥३॥

कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः सखा ।

कया सचिष्ठया वृता ॥४॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः ।

वृद्धा चिदा रुजेवसु ॥५॥

अभीषुणः सखीनामविता जरितृणां ।

शतभवाः स्यूतिभिः^१ ॥६॥

कया त्वं न ऊत्याभिः प्रमन्दसे वृषन् ।

कया सोढव्य आभर^२ ॥७॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति ।

शक्नो असु द्विपदेशश्चतुष्पदे ॥८॥

शक्नो मित्रः शं वरुणः शक्नो भवत्वर्थमा ।

शक्न इन्द्रो हृदयस्तिः शक्नो विष्णुरुक्मः ॥९॥

शन्नो वातः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः ।

शन्नः कनिकददेवः पर्जन्योऽभिवर्षतु ॥१०॥

अहानि शं भवन्तु नः शं रात्रिः प्रतिधीयताम् ।

शन्न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः ।

शन्न इन्द्रावरुणा वातहृथा ।

शन्न इन्द्रापूषणा वाजमातौ ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शंयोः ॥११॥

शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शं घोरभिस्रक्तु नः ॥१२॥

श्रोना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।

यश्चानः शर्मा भप्रथाः ॥१३॥

आपो हिष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जं दधातन ।

महेरणाय चक्षुषे ॥१४॥

यो वः शिवतमोरमस्तस्य भाजयतेह नः ।

उग्रतीरिव मातरः ॥१५॥

तस्मा अरद्भमाम वो यस्य क्षयाय जिह्वय ।

आपो जनयथा च नः ॥१६॥

द्यौः शान्तिरन्नरीचं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्ति

रोपधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्ति विंशेदेवाः शान्तिर्ब्रह्मा शान्तिः

शान्तिरेव शान्तिः माम शान्तिरेधि^१ । १७।

पुनरपि प्रणवव्याहृतिषाविचौभिरिति यजुर्वेदिनाम् ।

सामगानान्तु प्रथमं प्रणवव्याहृतिषाविचौभिः । ततश्च—

ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती धदावृधः सखा ।

कया सचिष्ठया वृता ।

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्वमः ।

दृढा चिदा रुजे वसु ।

अभौपुणः सखीनामविता जरितृणां ।

शतम्भवा स्यूतये ।

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदः ।

स्वस्ति नमस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

पुनरपि प्रणवव्याहृतिषाविचौभिरिति । एवं शान्तिं कृत्वा

अग्नौचकालजनितपापक्षयार्थं काश्चनादिकं किञ्चिद्देयम् ।

यथा कूर्मपुराणे—

दग्नाहान्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मवित् ।

दानञ्च विधिना देयमशुभात्तारकं हि तत् ॥

काश्चनादिकं तद्देवतां मग्नदानस्याभ्यर्च्य इदं काश्चनं तुभ्यमहं
ददामीति दिग्गकरे जलदामं ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा काश्चनं
प्रोक्ष्य वामहस्तेन स्पृष्ट्वा—

ॐ अद्येत्यादि ऋमुकगोचोऽमुकदेवार्घ्या अग्नौचकालजनित-
पापक्षयकामोऽमुकगोषाधामुकदेवार्घ्ये आग्नौणाय इदं काश्चन-
मर्चितमग्निदेवतं तुभ्यमहं मंप्रददे । इति दिग्गकरे दद्यात् । ततो

यहीता स्वस्तीति वदेत् । ब्राह्मणोद्देशपक्षे यथामन्त्रवगोचनान्ने
ब्राह्मणायाचं संप्रददे इति ।

ततः— ॐ अद्येत्यादि अग्नौचकालजनितपापक्षयकामनया ।
काञ्चनदानप्रतिष्ठाप्यं दक्षिणामिदं रजतं पित्रदैवतं अमुकगोत्रायामु-
कशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे इति दक्षिणां दद्यात् ।

ततो यहीता स्वस्तीत्युक्त्वा दक्षिणां स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च
पठित्वा काञ्चनमिदमग्निदैवतमिति वदेत् । तत आचारात् तिल-
पूर्णपाचं काञ्चनगर्भमुत्सृजन्ति ।

वचनञ्च,—

प्रेतमुद्दिश्य यो दद्याद्धेमगर्भांस्तिलाक्षुप ।

यावन्तस्ते तिलाः खर्गं तावत्कालं स मोदते ॥ इति ।

वैतरणीधेतुदानञ्च,—

आसन्नभृत्युना देया सवत्सा गौस्तु पूर्व्ववत् ।

यमद्वारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

ताञ्च तर्तुं ददाम्येतां क्षणां वैतरणीञ्च गाम् ॥

इत्यग्निपुराणवचनात् ।

सुवर्णं रजतं वापि ययोत्पद्यन्तु माधवि ।

तत्र लोकहितार्थाय गोप्रदानं विगम्यते ॥

नैव दीपदानेन क्षिप्रं मुच्येत किञ्चिदात् ।

इति वराहपुराणवचनाच्च आमन्त्रमरणस्यैव कार्यम् । तच्चाग्नौ
पुषादिनाऽग्नौचान्तिद्वितीयादिने क्रियते इत्याचारः ।

हेमगर्भतिलान् विष्णुं संप्रदानञ्चाभ्यर्च्य इमान् हेमगर्भतिलान्
तुभ्यं ददानीति द्विजकरे जलदानं ददस्वेति तेनोक्ते वारिणा
तिलानभ्युक्ष्य वामहस्तेन धत्वा कुशतिलजलान्यादाय—

ॐ विष्णुदेहोद्भवाः पुण्यास्तिलाः पापप्रणाशनाः^१ ।

प्रेतस्त्रगे प्रयच्छन्तु संसारणंवतारकाः ॥

इति पठित्वा ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्थामुकदेवगर्भणे
मरणागौचान्ताद्वितीयेऽङ्कि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्थामुकदेवगर्भण
एतत्तिलसमसंख्यकालस्त्रगंवाभकामोऽमुकगोत्रायामुकदेवगर्भणे ब्राह्म-
णाय तिलानिमान् हेमगर्भान् गन्धाद्यर्चिताच् विष्णुदैवतान् तुभ्यमहं
संप्रददे इति द्विजकरे कुशजलं दद्यात् । प्रहीता करमथेनाग्नेय-
तीर्थेन स्पृष्ट्वा स्वस्तीति वदेत् ।

ब्राह्मणोद्देशपत्रे तु यथामग्नवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणयाहं संप्रददे
इति ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया तुभ्यं हतैतद्देमगर्भतिलदा-
नप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काश्चनमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकगर्भणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे इति दक्षिणां दद्यात् । प्रहीता स्वस्ती-
त्युक्त्वा दक्षिणां स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठित्वा तिला एते
विष्णुदैवता इति वदेत् । एवमन्देश्यपि दानेषु योद्धव्यम् ।

ननु वक्ष्यमाणवचनेषु सर्वत्र कर्तुं निष्ठमेव फलं श्रूयते तत् कथं
उद्देशनिष्ठ स्यात् । सत्यम्—

ततश्चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।

इति रामायणात् ।

रत्नवस्त्रमहोपानसर्वभोग्यादिकं^१ वसु ।

विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥

इति विष्णुपुराणाच्च ।

न चात्र विश्वजिज्ञासात् स्वर्गः फलमिति वाच्यम्, श्रुतफलेनै-
वोपपत्तौ फलान्तराकाङ्क्षाविरहात् गौरवाच्च । *

ततः कृष्णगवीं रुद्रं ब्राह्मणञ्च^२ सम्पूज्य पूर्व्ववत् द्विजकरे जल-
दानादिकं कृत्वा,— *

ॐ उष्ये वर्षति ग्रीते वा मारुते वाति वा मृशम् ।

दातारं चायते यस्मात्तस्मादैतरणी स्यता ॥

यमदारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

ताञ्च तर्तुं ददाम्येतां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम् ॥

इति पठित्वा ॐ अघेत्यादि यमदारावस्थितवैतरणीनदीस-
न्तरणकाम दमां कृष्णगवीं^३ सवस्त्रामर्चितां वैतरणीसंज्ञिकां रुद्र-
दैवतामित्यादि सर्व्वं पूर्व्ववत् । पुच्छे प्रतिग्रहस्तु विज्ञेयः^४ ।

तत आशम्य यथाशक्ति दानानि दद्यात् । यथा

भूमिदीपास्त्रपानीयं वस्त्रं ताम्बूलमासनम् ।

गन्धः पुष्पं फलं क्वचं पादुका, स्वर्णरौप्यकम् ॥

१ क पुस्तके, सर्व्वभोग्यादिकम् ।

२ ख पुस्तके, देयब्राह्मणश्च । ऋ पुस्तके, सम्पदानश्च ।

३ ख पुस्तके, कृष्णा गवीं ।

४ ग पुस्तके, प्रतिग्रहस्तु पुच्छे याद्य ।

शय्या धेनुस्तथैतानि क्रमादानानि षोडश ।

अत्र केचित्—रामायणे आह्वानान्तरम् ।

ततश्चोद्दिश्य पितर ब्राह्मणेभ्यो धन ददौ ।

महार्हाणि च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च ॥

यानानि दासीर्दामाश्च वेश्मानि सुमहान्ति च ।

भूषणानि च मुख्यानि राजस्तथोर्द्ध्वदेहिके ॥

इत्यभिधानादेकोद्दिष्टाह्वानात् पर कुर्वन्ति ।

वस्तुतस्तु आह्वय मध्याह्ने विधानात् दानस्य च पूर्वार्द्धकर्त्तव्यत्वात्
रामायणवचनस्य संप्रदानममर्पणतयेव चरितार्थत्वात् सकलश्रिष्टा-
चारदर्शनाच्च आह्वानात् पूर्वमेवेति प्रतीतिम् ।

तत्र भूमिदानम् ।

याज्ञवल्क्य —

भृदीपाद्याचवस्तामस्तिलमपिं प्रतिश्रयाम् ।

नैवेगिकस्वर्णधूर्व्यान् दत्वा स्वर्गं महीयते ॥

प्रतिश्रयो गृह्णाद्याश्रय । नैवेगिक विवाहोचितद्रव्यम् । धूर्व्या
यस्त्रीवर्णादय । भूमि विष्णु ब्राह्मणसाम्यर्थां पूर्ववत् दिशक्रे
जल दत्ता द्रव्यस्य समोह्य नारदीयवचन हताश्रयि पठेत—

ॐ पृथिवी वैष्णवी पुण्या पृथिवी विष्णुपासिता ।

पृथिव्यास्तु प्रदानेन प्रीयतां मे जनार्दन ॥

तिलकुशजलान्धादाय ॐ अद्येत्यादि स्वर्गलोकमश्नितवकाम
इमां भूमि गन्धाद्यर्चितां विष्णुदेवतामित्यादि पूर्ववत् । प्रतिपद्यन्तु
प्रदक्षिणीकृत्येति विशेष ।

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वासव ।

एतत् प्रयच्छमानस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति दृढस्यतिवचनात् सर्वपापविमुक्तिकाम इति वा ।

दृढभारदीये—

वृत्तिहीनस्य विप्रस्य दरिद्रस्य कुटुम्बिनः ।

स्वल्पामपि महीं दत्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ॥

ॐ अद्येत्यादि विष्णुसायुज्यकाम इमां भूमिं गन्धाद्यर्चितां
विष्णुदेवतां वृत्तिहीनाय दरिद्राय कुटुम्बिनेऽमुकनाम्ने ब्राह्मणाय
तुभ्यमहं संप्रददे ॥

आदिपुराणे,—

यस्तु गोचर्ममात्रां वे प्रयच्छति वसुन्धराम् ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

गोचर्मप्रमाणमाह दृढस्यतिः,—

दग्गहस्तेन दण्डेन विंगदण्डान्निवर्त्तनम् ।

पार्श्वतो दग्गदण्डेन गोचर्मं परिचक्षते ॥

ॐ अद्येत्यादि सर्वपापविमुक्तिपूर्वक-विष्णुलोकगमनकाम
इमां गोचर्मपरिमितां भूमिमित्यादि ।

दृढस्यति,—

फालहृणो महीं दत्वा मयोज्ञां गन्धशास्त्रिणीम् ।

यावत् सूर्यहतो लोकस्तावत् स्वर्गं महीयते ॥

अथ सूर्यलोकन्दित्यवच्छिन्नं स्वर्गमहितत्वकाम इमां गन्ध्यां
भूमिमित्यादि ।

दृष्टस्यति,—

मर्ज्वेषामेव दानानामेकजन्मानुग फलम् ।
 हाटकवितिगौरीणां^१ मप्रजन्मानुगं फलम् ॥
 हत्तां हारयते भूमिं मन्दबुद्धिस्तु यो नरः ।
 म वद्धो वारुणैः पागैस्त्रिर्यग्नोनिषु जायते ॥
 खदत्तां परदत्तां वा यो हरेद्द्वै^२ वसुन्धराम् ।
 स विष्ठायां ह्यभिर्भूत्वा पितृभिः सह पच्यते ॥
 गामेकां स्वर्णमेकञ्च भूमेरप्यर्द्धमङ्गुलम् ।
 हरश्चरकमाप्नोति यावदाहृतमश्रवम् ॥
 ऊत दत्त तपोऽधोत यत्किञ्चित् कर्म सञ्चितम् ।
 अर्द्धाङ्गुष्ठेन सीमाया हरणेन प्रणश्यति ॥

अथ दीपदानम् ।

हृतेन तैलेन वा दीपो दातव्यः ।

महाभारते,—

हविषा प्रथमं कन्यो द्वितीयश्चौषधीरमै ।
 वसामेदोऽग्निनिर्व्यामैर्न कार्यं पुष्टिमिच्छता ॥

गङ्गा,—

दशां विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहृतवस्त्रशाम् ।

कालिकापुराणे,—

^१प्राणवाद्दराजान्तु जीर्णं मलिनमेव वा ।

१ ग पुस्तके,—शौजानाम् । २ ख, हरेत् ।

३ ख, ग पुस्तकद्वये, प्राणं वादरजं वक्ष्यम् ।

उपयुक्तं नादद्यादर्थिकार्थं कदाचन ॥

कार्पासं वादरश्च तदित्यमरकोपदर्शनात् कार्पासिकवस्त्रं वादरं
तत्र जातं तद्भावं दशामित्यर्थः । उपयुक्तं पूर्वोक्ततत्पयोगम् ।

तथा—तैजसं दारवं सौष्टं मार्त्तिकं नारिकेलजम् ।

वृणराजोद्भवं वापि दीपपात्रं प्रयस्यते ॥

वृणराजोद्भवं ताम्रफलाभ्युपयम् ।

तथा—दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्यास्तैजसाद्यैः प्रयत्नतः ।

वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥

न मिथ्रीहाय दद्यात्तु दीपस्नेहान् घृतादिकान् ।

हृत्वा मिथ्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ॥

शिवपुराणे,—

दीपदानं तु यो दद्याद्देवते ब्राह्मणेषु वा ।

तेन दीपप्रदानेन श्रवणां गतिमाप्नुयात् ॥

दीपं विष्णुं ब्राह्मणश्चाभ्यर्च्य पूर्व्वेव दिङ्गकरे जलं दत्वा द्रव्यञ्च
प्रोक्ष्य ॐ श्रद्धयादि श्रवणगतिकाम इमं घृतप्रदीपं तैलप्रदीपं
वा गन्धाद्यर्चितं भवत्वं विष्णुदेवतमिष्यादि दक्षिणाद्रव्यमपगन्तम् ।
पूर्व्वेव मृदा प्रतिग्रहः ॥

महाभारते,—

तमोऽन्धकारनिरयं दीपदो न प्रपद्यति ।

प्रभास्याथ प्रयच्छन्ति शोभभाक्करपावकाः ॥

देवतायामुपन्यन्ते विमन्ताः भव्यतो दिग्गः ।

घोतते च घटादित्यः प्रेतलोकागतो नरः ॥

ॐ अद्येत्यादि तमोऽन्धकारनिरयादर्शन सोमभास्करपावकदत्त-
प्रभालाभ-देवताकर्तृकसर्वतोविमलदिगनुमति-प्रेतलोकाधिकरणा-
दित्यवत्द्योतनकाम इति वा । पूर्वलिखितयाश्रवत्कवचनात्
स्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

दौपदश्चुहत्तममिति मनुवचनात् उत्तमचक्षुप्राप्तिकामो वा ।
महाभारते,—

दौपहर्ता भवेदन्ध काणो निर्वापको भवेत् ॥

अथान्नदानम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

अन्नस्य च प्रदानेन नरो याति पराङ्गतिम् ।

सर्वकामसमायुक्तं प्रेत्य चाण्यश्रुते शुभम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि परमगतिप्राप्ति सर्वकाम
समन्वितत्व-परलोकशुभावान्निकाम इदमन्न कास्यादिपात्राधार^१
सहित दत्ताद्युपकरणसमन्वित सवस्त्र प्रजापतिदेवतमित्यादि
दक्षिणाद्रथस्पर्शान्त पूर्ववत् । करमध्येन स्पृष्टा प्रतिग्रह ।

मनु,—

सुखमचय्यमन्नद ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अचय्यसुखप्राप्तिकाम इति
वा । पूर्वलिखितयाश्रवत्कवचनात्-स्वर्गलोकमहितत्वकामो वा ।

समर्च,—

असदसु भवेच्छ्रीमान् उद्वप्त कीर्त्तिर्माप्नुया ।

ॐ अद्येत्यादि औमत्व-सुहृत्त्व-कीर्त्तिमत्व-काम इति वा ।

भारते,—

अश्वदः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि ।

प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप ॥

ॐ अद्येत्यादि पशुमत्व-पुत्रित्व-धनवत्व-भोगवत्व-प्राणवत्व-रूप-
वत्वकामो वा ।

अग्निपुराणे सुसंस्कृताश्वदाने—

सुसंस्कृतं तु यो दद्यादन्नं अद्भुतमन्वितः ।

इन्द्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राद्यतुर्दश ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि चतुर्दशेन्द्रकालावच्छिन्नेन्द्र-
लोकवासकाम इदं सुसंस्कृतान्नं प्रजापतिदेवतमित्यादि दक्षिणा-
द्रव्यस्पर्शान्तम् ।

महाभारते,—

यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रेषु संस्कृतम् ।

स तेन कर्मणाप्नोति प्रजापतिसंशोकताम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्रजापतिशाश्वकाम इदं
सुसंस्कृतान्नं प्रजापतिदेवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ॥

अथ जलदानम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

जलपात्रप्रदातारः कुटिकाकनकप्रदाः ।

पूज्यमानाऽप्सरैर्भिर्य धान्ति दत्ता महागजेः ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अनेकाप्सरःपूज्यमानत्व-महा-

गजकरणकस्वर्गप्रयाणकाम इदं जलपूर्णतैजसपात्रं सवस्त्रं गन्धा-
द्यर्चितं वरुणदैवतमित्यादि दक्षिणजलपात्रस्पर्शान्तम् ॥

स्कन्दपुराणे,—

अपां पूर्ये तु धो भाण्डं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।

रमास्तस्योपतिष्ठन्ति^१ पूज्यते च विद्यद्वतः ॥

ॐ अद्येत्यादि ऋषरसोपस्थिति^२—वियदधिकारणकपूज्यत्वकाम
इति वा ॥

केवलजलदाने तु याज्ञवल्क्यवचनात् स्वर्गलोकमहितत्वकाम
इति वा ।

स्कन्दपुराणे । सुगन्धिग्रीतस्तजलदाने,—

सुगन्धाः ग्रीतस्ताद्यापो रमैर्दिव्यैः समन्विताः ।

यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तान् पुण्यफलं शृणु ॥

विमानं सूर्यमद्वाग्रमपारोगणमेवितम् ।

भोऽधिरुह्य दिवं याति वरुणस्य भक्तोकताम् ॥

तच्च वर्षायुतान्यष्टावुपित्वा देववत् सुखी ।

कुले महत्यमङ्गीर्णे जायते धनधान्यवान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि ऋषरोगणमेवित सूर्यमद्वाग्र
विमानारोहणपूर्वक-स्वर्गलोकगमन-वरुणभक्तोक्तप्राप्ति-तत्त्वोक्त-
करणकाष्टायुतवर्षदेववत्सुखित्वास — तदुत्तरामङ्गीर्णमङ्गाकुलजम्—
धनधान्यवत्वकाम एताः सुगन्धाः ग्रीतस्ता दित्यरममन्विताः

१ म पुनर्दे, वसवस्योपतिष्ठन्ते ।

२ म पुनर्दे, वरुणस्येति— ।

ब्रह्मपुराणे,—

आसनं यः प्रयच्छेन संवीतं ब्राह्मणाय वै ।

राज्यस्थानमवाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥

संवीतं वस्त्राकारदितम् । अथ राज्यस्थानावाप्ति-स्वर्गप्राप्तिकाम इति वा ॥

अथ गन्धदानम् ।

नारदीये,—

गन्धदः पुष्पफलदः^१ प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ।

पूजादि विधाय ॐ अघेत्यादि ब्रह्मपदप्रयाणकाम इमं गन्धं रेत्यादिपात्राधारसमेतं सवस्त्रमर्चितं गन्धर्वदैवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तं । करमध्येन प्रतिग्रहः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नरयन्दनदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

ॐ अघेत्यादि सर्वपापविमुक्तिकाम इमं चन्दनगन्ध^२मित्यादि वा । याज्ञवल्क्यवचनात् ॐ अथ अत्यन्तसुखित्वभवनकाम इदममुलेपनमित्यादि वा ।

अथ पुष्पदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

गृहधान्याभयोपानच्छचमान्यानुलेपनम् ।

द्यानं वृत्तं स्त्रियं^३ ग्रयां दत्त्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखित्वभवनकाम इदं
माख्यं सवस्त्रमर्चितं रैत्यादिपात्राधारमर्हितं वनस्पतिदैवतमि-
त्यादि दक्षिणा करमध्येन स्पर्शान्तम् ।

ब्राह्मे,— ये फलानि प्रयच्छन्ति पुण्याणि सुरभीणि च ।

हंसयुक्तविमानैस्ते यान्ति धर्मपुरं नराः ॥

ॐ अद्येत्यादि हंसयुक्तविमानकरणकधर्मपुरगमनकाम इदं
पुष्पमर्चितं साधारं वनस्पतिदैवतमित्यादि ।

अथ फलदानम् ।

सम्बर्त्तः,—फलमूलानि पानानि शाकानि विविधानि च ।

यानानि दत्वा विप्रेभ्यो मुदा युक्तः मदा भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि सर्व्वदा हर्षान्वितत्वभवनकाम
एतानि फलानि सवस्त्राणि साधाराणि वनस्पतिदैवतानीत्यादि
दक्षिणा द्रव्यस्पर्शान्तम् । प्रतियहस्तु करमध्येन ।

पूर्व्वलिखितब्रह्मपुराणवचनात्— ॐ अद्य हंसयुक्तविमानकरणक-
धर्मपुरगमनकाम एतानि फलानीत्यादि वा ।

अथ बद्धवचनात् बद्धफलानि देयानि ।

विष्णुधर्म,—

फलं मनोहरं दत्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

अद्य अग्निष्टोमयज्ञफलममफलप्राप्तिकाम इदं मनोहरं फलं
वनस्पतिदैवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ।

आपो वह्णदैवता यथानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो इत्यादि दक्षिणा
जलस्पर्शान्तम् । एताद्य फलभूयस्त्वात् विप्रेभ्य इति वज्रवचनाच्च
वज्रकलमस्या देयाः ।

नन्दिपुराणे द्व्यार्त्तजलदाने,—

योऽपि कश्चित्तृपार्त्ताय जलदानं प्रयच्छति ।

स नित्यद्वप्तो वधति स्वर्गं युगशतं नृप ॥

ॐ अद्येत्यादि नित्यद्वप्तल-युगशतावच्छिन्नस्वर्गवासकाम इदं
जलं वह्णदैवतमित्यादि ।

•अथ वस्त्रदानम् ।

स्कान्दे—

यस्तु वस्त्रं प्रयच्छेत ब्राह्मणाय महायथाः ।

स लोकं प्राप्य वैराजं वर्षकोटीः सुखं वसेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि वैराजलोकप्राप्तिपूर्वक वज्र-
वर्षकोट्यवच्छिन्नसुखवासकाम इदं वस्त्रं दृष्ट्यतिदैवतमित्यादि
दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तं पूर्व्ववत् । दद्याद्यहणपरिधानान्तः प्रतियत्तः ।

दत्त्वा कार्पाभिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।

इति विष्णुधर्मवचनात् निखितयावज्जवचनवचनाच्च स्वर्गलोक-
महितत्वकामो वा ।

यामोदयन्द्रमाशोक्यम् ।

इति मनुवचनात् चन्द्रमाशोक्यप्राप्तिकामो वा ।

वपदस्तु सुवेगः स्यात् ।

इति सम्बर्त्तवचनात् सुवेशत्यभवनकामो वा ॥

अथ ताम्बूलदानम् ।

सम्बर्त्तः,—

ताम्बूलश्चैव यो दद्याद्वाङ्मणेभ्यो विचक्षणः ।

मेधावी सुभगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि मेधावित् सुभगत्-प्राज्ञत्-दर्शनीयत्वकाम इदं ताम्बूलमर्चितं रैत्यादिपानाधारमर्चितं सवस्त्रं वस्त्रराजदेवतं इत्यादि ताम्बूलस्यार्णवम् । प्रतिपद्यस्तु करमध्येन स्पृष्ट्वा^१ ।

विष्णुधर्मै,—

ताम्बूलस्य प्रदानेन सौभाग्यमपि विन्दति ॥

अथ सौभाग्यप्राप्तिकाम इति वा ।

अथासनदानम् ।

सम्बर्त्तः—

पादुकोपाग्रहं कृत्वा शयनान्यासनानि च ।

विविधानि च यामानि दत्त्वा प्राज्ञः सुखी भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि प्राज्ञत्-सुखित्वभवनकाम इदमासनं सवस्त्रमर्चितमुत्तानाद्विरोदैवतमित्यादि दक्षिणाक्तम् ।

उपविश्य प्रतिपद्यः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

करस्तामनदानेन ज्ञानं सर्वत्र विन्दति ।

ॐ अद्येत्यादि अभिलषितस्थानकामकाम इति वा ।

१ अं तुल्ये, इति विग्रहः, इत्यधिकः पाठः ।

ब्रह्मपुराणे,—

आसनं यः प्रयच्छेन संवीतं ब्राह्मणाय वै ।

राज्यस्थानमवाप्नोति स्वर्गं प्राप्नोति विज्वरः ॥

संवीतं वस्त्राद्यादितम् । अथ राज्यस्थानावाप्ति-स्वर्गप्राप्तिकाम इति वा ॥

अथ गन्धदानम् ।

नारदीये,—

गन्धदः पुष्पफलदः^१ प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि ब्रह्मपदप्रयाणकाम इमं गन्धं रैत्यादिपात्राधारसमेतं सवस्त्रमर्चितं गन्धर्वदैवतमित्यादि दक्षिणा-द्रव्यस्पर्शान्तं । करमध्येन प्रतियहः ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नरयन्दनदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

ॐ अद्येत्यादि सर्वपापविमुक्तिकाम इमं चन्दनगन्ध^२मित्यादि वा । याज्ञवल्क्यवचनात् ॐ अथ अत्यन्तसुखितभवनकाम इदमनुलेपनमित्यादि वा ।

अथ पुष्पदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

गृहधान्याभयोपानच्छत्रमान्यानुलेपनम् ।

यानं वृक्षं स्त्रियं^३ शय्यां दत्वाऽत्यन्तं सुखी भवेत् ॥

१ ग पुस्तके, पुष्पफलभाक् ।*

२ ख पुस्तके, गन्धर्वदैवतमित्याधिक पाठ ।

३ ग पुस्तके, यानं वाचांशयाम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखित्वभवनकाम इदं
मात्स्यं भवस्त्वमर्चितं रैत्यादिपात्राधारमर्हितं वनस्पतिदैवतमि-
त्यादि दक्षिणा करमध्येन स्पर्शान्तम् ।

ब्राह्मे,— ये फलानि प्रयच्छन्ति पुष्पाणि सुरभीणि च ।

हंसयुक्तविमानैस्ते यान्ति धर्मपुरं नराः ॥

ॐ अद्येत्यादि हंसयुक्तविमानकरणकधर्मपुरगमनकाम इदं
पुष्पमर्चितं साधारं वनस्पतिदैवतमित्यादि ।

अथ फलदानम् ।

मन्वर्त्तः,—फलमूलानि पानानि शाकानि विविधानि च ।

यानानि दत्त्वा विप्रेभ्यो मुदा युक्तः मदा भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि मन्वर्त्तदा ह्यपानितत्त्वभवनकाम
एतानि फलानि भवस्त्वाणि साधाराणि वनस्पतिदैवताभीत्यादि
दक्षिणा द्रव्यस्पर्शान्तम् । प्रतिपद्यस्तु करमध्येन ।

पूर्वलिखितब्रह्मपुराणवचनात्— ॐ अद्य हंसयुक्तविमानकरणक-
धर्मपुरगमनकाम एतानि फलानीत्यादि वा ।

अथ षड्वचनात् षडफलानि देयानि ।

विष्णुधर्म,—

फलं मनोहरं दत्त्वा अग्निष्टोमफलं लभेत् ।

अद्य अग्निष्टोमयज्ञफलसमफलप्राप्तिकाम इदं मनोहरं फलं
वनस्पतिदैवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्पर्शान्तम् ।

अथ च्चदानम् ।

समर्पणं,—

पादुकोपानहं क्वचं शयनान्यासनानि च ।

विविधानि च पानानि दत्त्वा प्राञ्चः सुखी भवेत् ॥

पूजादि विधाय ॐ अघेत्यादि प्राञ्चल-सुखित्व भवनकाम इदं
 क्वचं सवस्तमर्चितं उत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि दक्षिणाद्रव्यस्यर्पणान्तम् ।
 प्रतिघृहस्तु दण्डे धत्वा । याज्ञवल्क्योक्तात्यन्तसुखित्वभवनकामो वा ।

ब्रह्मपुराणे,—

उपानयुगलं क्वचं शय्यासनमथापि वा ।

ये प्रयच्छन्ति वस्त्राणि तथैवाभरणानि च ॥

ते यान्त्यथै रथैश्चैव कुञ्जरैश्चापलङ्कृताः ।

धर्मराजपुरं दिव्यं क्वचैः सौवर्णराजतैः ॥

१[ॐ अघेत्यादि वज्रश्च-वज्ररथ-वज्रकुञ्जरकरणकदिव्यधर्मराज-
 पुरगमनकाम इति वा ।

अथ पादुकादानम् ।

महाभारते—

ब्राह्मणाय सुग्रीलाय यो दद्यात् काष्ठपादुके ।

स वाहनेन दिव्येन दिवं गच्छति भोगवान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अघेत्यादि दिव्यवाहनकरणकभोगवदा-
 त्मीयस्वर्गगमनकाम इमे काष्ठपादुके सवस्ते गन्धाद्यर्चिते उत्ता-
 नाङ्गिरोदैवते इत्यादि दक्षिणाद्रव्यगृहणान्तम् । प्रतिघृहस्तु तत्रारुह्य ।

याज्ञवल्क्यवचनादत्यन्तसुखितभवनकाम इदमुपानद्युगलं स्वस्व-
मर्चितमुत्तानाङ्गिरोदैवतमित्यादि वा । सम्बर्त्तोक्तिप्राज्ञत्व-सुखित
• भवनकामो वा ।

१[७पानच्छत्रयोर्दाता स्वर्गं याति च गोभनम् ।

इति नरसिंहपुराणवचनात् गोभनस्वर्गप्राप्तिकाम इति वा ॥]

अथ काञ्चनदानम् ।

नारदीये,—

हेमदो विष्णुभवनं प्रधाति कुलसंयुतः ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि कुलसहित विष्णुभवनप्रयाणकाम
इदं काञ्चनमर्चितं स्वस्वमग्निदैवतमित्यादि दक्षिणा द्रव्यपहणान्तम् ।

दक्षिणा चाव रजतमेव । प्रतिपहस्तु करमध्येन ।

नैवेशिकस्वर्णधूर्यान् दत्त्वा स्वर्गं महीयते ।

इति याज्ञवल्क्यवचनादद्य स्वर्गलोकमहितलकामो वा ।

विष्णुधर्मैः—

सुवर्णदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।

एतन्मयश्च मानो वै सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अद्य सर्वपापविमुक्तिकाम इति वा ।

सम्बर्त्तः—

हिरण्यदः समृद्धिश्च तेजसायुश्च विन्दति ।

अद्य समृद्धितेजसायुर्लाभकाम इति वा ।

दानधर्मे—सर्वान् कामानवाप्नोति काश्चनं धः प्रयच्छति ।

अथ सर्वकामावाप्तिकामो वा ।

परिमितसुवर्णदाने स्कन्दपुराणे,—

सुवर्णं यः प्रयच्छेत्^१ द्रिद्राय द्विजातये ।

दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ दशाश्वमेधफलसमफलप्राप्तिकाम इदं सुवर्णं सवस्त्रमर्चित-
मग्निदेवतमित्यादि ।

अथ रजतदानम् ।

ब्राह्मे— सुवर्णं रजतं वापि विद्रुमं मौक्तिकं तथा ।

ये प्रयच्छन्ति ते यान्ति विमानैः कनकोज्ज्वलैः^२ ॥

^३[पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि कनकोज्ज्वलविमानकरणक
प्रयाणकाम इदं रजतं पिह्यदेवतं सवस्त्रमर्चितमित्यादि दक्षिण-
द्रव्यस्पर्शान्तम् प्रतिगृह्य कर्मधेन ।

रूप्यदो रूपसुत्तमम् ।

इति मनुवचनात्] अथ उत्तमरूपप्राप्तिकामो वा ।

अथ शय्यादानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

यानं^४ वृत्तं स्त्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ।

१ ग पुस्तके, प्रयच्छेत् ।

२ ग पुस्तके, ये प्रयच्छन्ति विमलं ते यान्ति रूपसुत्तमम् ।

३ ग पुस्तके, [] चिह्निताप्रो नास्ति ।

४ ग पुस्तके, वृत्ताश्रयाम् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि अत्यन्तसुखित्वभवनकाम इमां
ग्रथ्यामर्चितां सोपकरणमुत्तानाङ्घ्रिरोदैवतामित्यादि दक्षिणाद्रथ-
• ग्रहणान्तम् । प्रतिग्रहस्त्वारुह्य सुभ्रा ।

शाम्बपुराणे,—

ग्रथ्याप्रदानं यो दद्याद् ब्राह्मणेभ्यु विगेषतः ।

पष्टिवर्षमहस्याणि स्वर्गलोके महीयते ॥

पश्चात् कालत्रयं प्राप्य जायते विपुले कुले ।

अद्येत्यादि पष्टिवर्षमहस्यावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वं तदुत्तर-
विपुलकुलजन्मकामो वा ।

पूर्वलिखितब्रह्मपुराणवचनात् अथ वज्रश्च-वज्ररथ-वज्रकुञ्जर-
करणक दिव्यधर्मराजपुरगमनकामो वा ।

अथ गोदानम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

हेमगृह्णी शफै रौषैः सुगीना वत्तसंयुता ।

कांस्योपदोहा दातव्या क्षीरिणी गौः मदक्षिणा ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् लोमभक्षितान् ।

कपिला चेतारयति भूयस्यामन्नमं कुलम् ॥

मवत्सारोमतुन्यानि युगान्भयतोमुत्तमम् ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत् ॥

यावदस्य पादौ द्वौ मुखं योगौ प्रदृश्यते ।

तावद्गौः पृथिवीतुल्या यावद्गौ न मुच्यति ॥

भवत्सां गां स्वर्णशृङ्गाद्यलङ्कृतां कृत्वा पाद्यादिभिः संपूज्य धेनुज्ञा-
धिष्ठातृदेवताभ्यो नम इति पुष्पाञ्जलिनाऽभ्यर्च्य कृताञ्जलिः पठेत् ।

ॐ या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरुपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

देहस्या या च रुद्राणी शङ्करस्य च या प्रिया ।

धेनुरुपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥

विष्णोर्वत्समि या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः ।

चन्द्रार्कश्चक्षुःशक्ति र्यां धेनुरुपाऽस्तु सा म्रिये ॥

चतुर्मुखस्य धा लक्ष्मी र्यां लक्ष्मीर्धेनदस्य च ।

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥

स्वधा त्वं पित्रमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ।

सर्वपापहरा धेनुमस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥

सर्वलोकमयीं दोग्ध्रीं सर्वदेवमयीं१ तथा ।

सर्वलोकहितायां सर्वलोकभवाय च ॥

प्रयच्छामि महाभागामक्षयाय शुभामिमाम् ॥

ततो रुद्रदेवतां संप्रदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः संपूज्य इमां
धेनुं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्वा ददस्वेति तेनोक्ते जलेन
धेनुं प्रोक्ष्य वस्त्रेणाच्छाद्य वामहस्तेन पुच्छं धत्वा-ॐ अद्येत्यादि
एतद्देनुलोकमस्मितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गदामकाम इमां धेनुं सौवर्ण-
शृङ्गी रोथशतुरां ताम्रशृङ्गां कौस्तुभदोहामादर्शस्तलाटां घण्टापीवां
चामरपुच्छां गन्धाद्यर्चितां पयस्विनीं वामोयुगाच्छादितां रुद्र-

वच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्व-तदुत्तरविपुलकुलजन्मकाम इमां कपिल-
धेनुं मौवर्णंशृङ्गीमित्यादि वा ।

उभयमुखौदानस्य तु याज्ञवल्क्येन-सवत्सायास्तस्या रोमतुल्यानि ।
युगानि स्वर्गमाप्नोत्यनन्तरं तावद्भौः पृथिवीतुल्येत्यभिधाय समस्त-
पृथिवीदानतुल्यफललक्ष्योक्तम् ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

प्रसूयमानां यो दद्याद्भेनुं द्रविणसंयुताम् ।

सममुद्रगृहा तेन सग्नैलवनकानना ॥

चतुरर्णा भवेद्भुक्ता पृथिवौ नात्र संशयः ।

यावन्ति धेनुलोमानि वत्सस्य च नराधिप ।

तावत्सह्यं युगमर्णं देवल्लोके महीयते ॥

ॐ अथेत्यादि एतदुभयमुखौसंज्ञक-सवत्सगवौलोमतुल्य युगा-
वच्छिन्नस्वर्गवास-समस्तपृथिवीदानफलसमफल-प्राप्तिकाम इमामुभय-
मुखौमज्ञिकां गां मौवर्णंशृङ्गीमित्यादि दक्षिणा पुच्छस्पर्शानां
सर्वं पूर्ववत् ।

गोमात्रदाने याज्ञवल्क्यः,—

यथा कथञ्चिद्वत्ता गां धेनुं वा ऽधेनुमेव वा ।

अरोगामपरिक्षिप्तां दत्त्वा स्वर्गं महीयते ॥

यथा कथञ्चित् स्वर्णशृङ्गादिरहितामपीत्यर्थः ।

पूजादि विधाय—

ॐ अथेत्यादि स्वर्गलोकमहितत्वकाम इमामरोगामपरिक्षिप्तां
सवत्सामर्षितां रुद्रदेवतामित्यादि दक्षिणापुच्छगृहणान्तम् ।

गोदो ब्रध्नस्य पिष्टपमिति मनुवनात् सूर्यलोकप्राप्तिकाम
इति वा ।

• वृषन्नारदीये,—

ब्राह्मणाय ब्रह्मविदे यो दद्याद्वा पयस्विनीम् ।
स याति विष्णुभवनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
इत्यादि बह्वि वचनानि ग्रन्थगौरवादुपेक्षितानि ।

अथ वृषभदानम् ।

अग्निपुराणे,—

दग्धेनुसमोऽनङ्घ्रानेकस्यैव धुरन्धरः ।
अलङ्कृत्य वृषं वस्त्रैः पुण्येऽङ्गि समुपस्थिते ॥
सुवर्णगृहं राजेन्द्र खुरै रौप्यैरलङ्कृतम् ।
सुपुच्छं षट्वस्त्रेण ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।
अष्टमूर्त्तैरधिष्ठानं पाहि मां दुष्कृताद्भुवि ॥
प्रीयतां धर्मराजो मे [प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।
सप्तजन्मकृतं पापं वाङ्मनःकायकर्म्मभिः ॥
तत् सर्वं विलयं याति वृषदानान्न संग्रयः ।
यानं वृषभसंयुक्तं दौष्यमानं स्वतेजसा ॥
गन्धर्वाप्सरसाकीर्णं गीतनृत्यसमाकुलम् ॥
आरुह्य कामगं दिव्यं स्वर्लोकमधिगच्छति ।

यावन्ति तस्य लोमानि गोवृषस्य महामते ।

स्वर्गे प्राप्नोति तावन्ति अत्रायातो^१ नृपो भवेत् ।

अलङ्कृतं वृषभं ब्राह्मणं रुद्रश्च संपूज्य द्विजकरे पूर्ववत्फलदानम् ।

ॐ अद्येत्यादि वाङ्मनःकायकृतसप्तजन्मपापक्षय-वृषभसंयुक्त
स्वर्तेजोदीप्यमान गन्धर्व्वाप्सरःसङ्कीर्ण-गीतनृत्यसमाकुल-काममदिव्य-
यानारोहणपूर्वकस्वर्लोकगमन-तदुत्तरेतद्वृषभलोमममसंख्यवर्षावच्छि-
न्नस्वर्गस्थिति-तदुत्तरनृपभवत-काम इमं वृषभं वस्त्राद्यलङ्कृतं
सुवर्णशृङ्गं रौप्यसुरं पटवस्त्रपुष्पमर्चितं रुद्रदेवतमित्यादि
दक्षिणापुच्छस्पर्शान्तं पूर्ववत् ।

ततः कृताञ्जलिः—

ॐ धर्मस्तं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टभूर्त्तरधिष्ठान पाहि मां दुष्कृताह्वयि ॥

प्रीयतां धर्मराजो मे प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

वृषभमाचक्षते याज्ञवल्क्यः—

नैवेदिकस्वर्णधूप्यान् दत्त्वा स्वर्गं महीयते ।

अथ स्वर्गलोकमहितत्वकाम इत्यादि सर्वं पूर्ववत् ।

अथ गुडधेन्वादिदानम् ।

अग्निपुराणे,—

दशधेनुः प्रवक्ष्यामि या दत्तां भुक्तिमुक्तिभाक् ।

प्रथमा गुडधेनुः स्नातृधेनुस्तथा परा ॥

तिलधेनुस्तृतीया च चतुर्थी जलधेनुका ।
 चौरधेनुर्मधुधेनुः शर्करादधिधेनुके ॥
 रसधेनुः स्वरूपेण दशमी विधिरुच्यते ।
 कुम्भाः स्युर्द्रवधेनूनामितरामान्तु राशयः ॥
 कृष्णाजिनं चतुर्हस्तं प्राग्धीवं विन्यसेद्भुवि ।
 गोमयेनानुलिप्तायां दर्भानां स्त्रीर्यं सर्वतः ।
 लघ्वेणकाजिनं तद्वत् वत्सस्य परिकल्पयेत् ॥
 प्राङ्मुखीं कल्पयित्वा तु प्रदद्यात् गां सवत्सिकाम् ।
 उत्तमा गुडधेनुः स्यात् सदा भारक्षुष्टयात् ॥
 वत्सं भारेण कुर्वीत भाराभ्यां मध्यमा स्मृता ।
 अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् कनिष्ठा भारकेण तु ॥
 चतुर्थ्यांशेन वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः ।
 पञ्चलक्ष्णलको भाषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥
 पलं सुवर्णाश्चत्वारस्तुला पलशतं स्मृतम् ।
 स्याद्भारो विंशतितुला द्रोणस्तु चतुराङ्गकः ॥
 धेनुवत्सौ गुडास्यौ तौ सितसूक्ष्माभरावृतौ ।
 शक्तिकर्णाविक्षुपादौ शक्तिमुक्ताफलेचणौ ॥
 सितसूत्रशिरालौ^१ च सितकम्बलकम्बलौ ।
 तावपट्टकष्टौ^२ तौ सितचामररोमकौ ॥

१ ग, पुस्तके कुम्भान् ।

२ ख, पुस्तके शिराण्डौ ।

३ ग पुस्तके एष्टकएष्टौ ।

विद्रुमभुयुगावेतौ नवनीतमानाम्बितौ ।
 चौमपुष्कौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ ॥
 सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतचुरमंयुतौ ।
 घण्टापीवी पुष्पदन्तौ घाण्टौ गन्धकरण्डकौ^१ ॥
 रचयित्वा यजेद्धेनुमिमैर्मन्त्रैर्दिकोत्तमः ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्वबभ्यिता ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ।
 देहस्या याच रुद्राणी शङ्करस्य मदाप्रिया ॥
 धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु^२ ।
 विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा चैव विभावसोः ॥
 चन्द्रार्कश्चशक्तिर्या धेनुरूपाऽस्तु सा श्रिये ।
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ॥
 लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे ।
 स्वधा त्वं पितृमुष्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ॥
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छतु ।
 एवमामन्त्रितां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
 समानं सर्वधेनूनां विधानं चैतदेव हि ।
 सर्वयज्ञफलं प्राप्य निर्मलो भुक्तिभुक्तिभाक् ॥
 स्वर्णशृङ्गा^३ शफै रौप्यैः सुगौला वस्त्रमंयुता ।

१ का ग पुस्तकद्वये, गन्धप्राणप्रकल्पितौ । २ ख पुस्तके, पङ्क्तिर्नास्ति ।

३ ख पुस्तके स्वधा या ।

४ ग पुस्तके, स्वर्णशृङ्गाः ।

कांस्थोपदोहा दातव्या चौरिणी गौः सदक्षिणा ॥

दाताऽस्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् क्षीमसम्पितान् ॥

अस्यार्थः । या दग्ध धेनूदलेत्यर्थः । रसधेतुरितुरसकल्पिता धेतुरित्यर्थः । स्वरूपेण तु दग्धमी सवत्सा गौरित्यर्थः । द्रव-
द्रव्यधेनूनां घृतधेनु-जलधेनु-दुग्धधेनु^१-मधुधेनु दधिधेनु-रसधेनूनां
कुम्भाः स्युः तत्तद्रव्यपूरितैककुम्भः परिमाणमित्यर्थः । इतरासां
गुडतिलशर्कराधेनूनां राशिः परिमाणं स च राशिभारचतुष्टयेन
गुडशर्करयोस्तिलस्य तु द्रोणचतुष्टयेनेति वक्ष्यते ।

प्रथमं गोमयेन भूमिमालिष्य तत्र दर्भानाम्नीर्यं तदुपरि चतु-
र्हस्तं पूर्वाभिमुखं कृष्णाजिनं विन्यस्य तत्पार्श्वं स्वल्पं हरिणाजिनं
प्राङ्मुखं वत्सत्वेन कल्पितं न्यसेत् ।

तन्मध्ये भारचतुष्टयप्रमाणं गुडं स्थापयेत् ।

वत्सस्य एको भारः । अयन्तु मुख्यः कल्पः ।

भारद्वयेन धेनुः, तच्चतुर्थांशेन वत्सः । इति मध्यमः ।

भारैकेन धेनुः, चतुर्थांशेन वत्सः । इति कनिष्ठः कल्पः ।

वित्तानुसारेण कल्पनीयः । एतदर्थमेव भारप्रमाणमाह पञ्च-
कृष्णलको माप इत्यादिना । इदमेव शर्कराधेनोरपि परिमाणं
तिलधेनोस्तु तिलद्रोणचतुष्टयेन धेनु द्रोणैकेन वत्स इति परि-
माणमेतदर्थमाह द्रोणस्तु चतुराङ्क इति ।

१ ग पुस्तके, रसधेनू ।

२ ग पुस्तके, अषधेनु दुग्धधेनुपदं नास्ति ।

तथाच 'वायुपुराणे,—

प्रसृतिभिर्द्वादशभिः कुडवस्तचतुर्गुणः ।

प्रसृष्टः प्रसृष्टतुर्भिश्च आदकः परिकल्पितः ॥

चतुरादको भवेद्दोषस्तिलधेनुचतुर्गुणः ।

घृत जल-दुग्ध-मधु-दधीसु-रम-धेनूनां तत्तद्द्रव्यपुरितकुम्भ एकः
हृष्णाजिनमध्ये स्थाप्यस्तचतुर्थ्यांशपरिमितो घटो वत्सलेन कल्पितो
हरिताजिनमध्ये स्थाप्यः । ततश्च सितसूक्ष्मवस्त्रैर्धनुवत्यावाच्छाद्य
उभयोर्गुणेन सुखं कल्पयित्वा ।

शक्तिद्वयेन कर्णौ ।

इक्षुखण्डचतुष्टयेन पादचतुष्टयं, मुक्ताद्वयेन नेत्रद्वयम् ।

श्वेतसूत्रैः मिराः, शृङ्गाकम्बलेन गलकम्बलम् ।

ताम्रपट्टेन पृष्ठं, श्वेतचामरैर्होमानि ।

विद्रुमखण्डाभ्यां भुदयं, कांस्यपात्रस्थनवनीतेन स्नानम् ।

पट्टवस्त्रेण पुच्छं, कांस्यपट्टेन दोहम् ।

इन्द्रनीलखण्डद्वयेन चक्षुषोस्तारकादयं, सुवर्णशृङ्गाद्वयेन शृङ्गाद्वयम् ।

रजतरुचतुष्टयेन रुरचतुष्टयं, घण्टया भूषितां घ्रीवाम् ।

पुष्पैर्दन्तान्, गन्धेन नासिकाम् ।

रचयित्वा धेनुवत्सौ पुष्पमालैर्भूषयित्वा पाद्यादिभिर्गुडादि-
धेनुमभ्यर्च्य धेनुवद्गाधिष्ठातृदेवताभ्यो नम इति पुष्पाञ्जलिनाभ्यर्च्य
कृताञ्जलिः पठेत् ।

१या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम पाप व्यपोहतु ॥
 देहस्या या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।
 धेनुरूपेण सा देवी मम शान्तिं प्रयच्छतु ॥
 विष्णोर्वचमि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः ।
 चन्द्रार्कश्चशक्तिर्या धेनुरूपास्तु सा त्रिये ॥
 चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीयां लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 लक्ष्मीयां लोकपालानां सा धेनुर्वरदाऽस्तु मे ॥
 स्वधा त्वं पित्रमुखाणां स्वाहा यज्ञमुजां यतः ।
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छतु ॥

इति पठित्वा रुद्रदेवतां सम्प्रदानब्राह्मणमपि पाथादिभिः
 सम्पूज्य इमां गुडादिधेनुं तुभ्यं ददानीति ब्राह्मणहस्ते जलं दत्वा
 ददस्वेति तेनोक्ते जलेन गुडादिधेनुं प्रोक्ष्य पद्मपुराणीयमन्त्रेणा-
 मन्तयेत् ।

अन्नं मे १जायतां सद्यः पायसञ्च रमास्तथा ।

कामान सम्पादयास्माकं गुडधेनो^२ दिजापिता ॥

अन्यत्र तु गुडपदस्थाने दृतादिपदोद्घः कार्यः । ततो यक्षीता
 पठति ।

गृह्णामि देवि त्वां भक्त्या कुटुम्बार्थं विशेषतः ।

भरस्व कामैर्मां सर्वैर्गुडधेनो नमोऽस्तु ते ॥

१ ग पुस्तके, या लक्ष्मीरित्यादि प्रयच्छत्वित्यन्त श्लोकपदञ्चकं नास्ति ।

२ ग पुस्तके, धावताम् ।

३ ग पुस्तके, गुडधेनुः ।

ततो वस्त्रेणाच्छाद्य पुच्छभागं धत्वा ॐ श्रद्धेत्यादि अमुक-
गोत्रोऽमुकशर्मा सर्व्वयज्ञफलसमफलप्राप्ति-सर्व्वपापविमुक्ति भुक्ति-
मुक्तिभागित्वकाम इमां गुडधेनुं यथाविधुपस्कृतां गन्धाद्यर्चितां
वस्त्राद्यादितां रुद्रदेवतां चतुर्भागकल्पितवत्सां सुवर्णशृङ्गाद्यलङ्कृता-
ममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे ।

गृहीता पुच्छे धत्वा खस्तीति वदेत् ॥ ततः काञ्चनदक्षिणां
दद्यात् पृथ्वीं खस्तीति वदेत् । दक्षिणां गृहीत्वा गायत्रीं काम-
स्तुतिञ्च पठित्वा धेनुरियं रुद्रदेवतेति वदेत् ।

एतधेन्यादीनामपि विधानं समानम् । फलमाह सर्व्वयज्ञेऽति-
निर्फल. सर्व्वपापरहितः स्यादित्यर्थः ।

पद्मपुराणीयवाक्यन्तु बड्जनरकमन्तरत्नैर्हिकानिष्टशान्ति-याव-
च्चन्द्रादित्यसमयक्षुत्पिपासाविवर्जितत्वान्नोपभोगसाध्यपरमवृत्ति-स्वर्ग-
लोकवसति-विविधकामावाप्ति-काम इत्यादि ।

एतच्च विस्तरभयान्न प्रपञ्चितम् । एव गुडधेन्यादीनां नवानां
विधानमुक्त्वा 'स्वरूपधेनोर्विधि तत्फलञ्चाह हेमशृङ्गी' शकै
रौषैरित्यादि एतच्च पूर्व्वमेव लिखितमस्ति ।

अथ तिलदानम् ।

विष्णुधर्मै,—

भवणस्य प्रदातारस्तिष्ठानां भर्षिणां तथा ।

तेजस्विनोऽभिजायन्ते भोगिनश्चिरजीविनः ॥

पूजादि विधाय ॐ अथ तेजस्वित्व-भोगित्व-चिरजीवित्वभवन-
कामस्त्रिलानेतानित्यादि दक्षिणाद्रथस्पर्शान्तम् । एतदाने लवणदाने-
ऽप्येवम् । एतदाने याज्ञवल्क्योक्तस्वर्गलोकमहितलकामो वा ।

अथ धान्यदानम् ।

स्कन्दपुराणे,—

ओषधीर्यः प्रयच्छेत धान्यानि विविधानि च ।

सर्वकामसमृद्धः सन् सोमलोकं स गच्छति ॥

तत्र वर्षसहस्राणि सप्त स्थिता पुनर्नरः ।

इह सर्वधनोपेतो भोगवानभिजायते ॥

ओषधयो मुद्राद्याः । पूजादि विधाय अथ सर्वकामसमृद्धिम-
दात्मीयसोमलोकगमन-तदधिकरणकसप्तवर्षसहस्रावस्थिति-तदुत्तर-
मर्त्यलोकाधिकरणकसर्वधनोपेतभोगवज्जन्मकाम एतानि धान्यानि
प्रजापतिदेवतानि इत्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् । याज्ञवल्क्योक्तात्यन्त-
सुखित्वभवनकाम इति वा ॥

अथ शालग्रामशिलादानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

शालग्रामशिलाचक्रं यो दद्याद्दानमुत्तमम् ।

भूचक्रं तेन दत्तं स्यात् सगैलवनकाननम् ॥

शालग्रामे षोडशोपचारेण विष्णुपूजां विधाय सप्तदानं विष्णु-
स्त्राभ्यर्च्य-ॐ अद्येत्यादि सगैलवनकाननभूचक्रदानजन्यफलसमफल-
प्राप्तिकाम इमां शालग्रामशिलामर्चितां विष्णुदेवतां साधारां
सर्वस्त्रामित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् ।

अथ दोलादानम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

नृवाह्यं पुरुषो यस्य द्विजे सम्यक् प्रयच्छति ।

अश्वमेधफलं तस्य कथितं दिजसत्तमाः ॥

नृवाह्यं दोलादि । पूजादि विधाय ॐ अघेत्यादि अश्वमेधतुल्य फलप्राप्तिकाम इमां शोपकरणां दोलां विष्णुदैवतामित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् । आरुह्य प्रतिग्रहः ।

तत्रैव शिविकादाने,—

शिविकायाः प्रदानेन वज्रिण्डोमफलं लभेत् ।

शिविका चतुर्दालकम् । पूजादि विधाय ॐ अघेत्यादि अज्रिण्डोमफलममफलप्राप्तिकाम इमामर्चितां शिविकां विष्णुदैवतामित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् । आरुह्य प्रतिग्रहः ।

यानश्रवणः—

यानं वृक्षं स्त्रियं शय्यां दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत् ।

यानं दोलानौकादि । पूजादि विधाय ॐ अघेत्यादि अत्यन्त-सुखिलभवनकाम इदं यानमर्चितं विष्णुदैवतामित्यादि दक्षिणा-यानस्पर्शारोहणान्तम् ।

यानशय्याप्रदो भार्यामिति मनुवचनात् भार्याप्राप्तिकाम इति वा ।

अथ पुस्तकदानम् ।

नन्दिपुराणे,—

अथ विद्याप्रदानन्तु सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ।
 फलं दद्याद्यमेधानां शतस्य सुकृतस्य च ॥
 राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन भाग्यवान् ॥
 सर्व्वशस्त्रसम्पूर्णां सर्व्वरत्नोपशोभिताम् ।
 ब्राह्मणेभ्यो महीं दत्वा ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 यत् फलं लभते मर्त्यो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 यावदक्षरसंख्यानं विद्यते पञ्चसंश्रये ।
 तावदर्धसहस्राणि स्वर्गे विद्याप्रदो वसेत्^१ ॥
 यावत्पञ्च पङ्क्तयस्तत्र पुस्तकेऽक्षरसंज्ञिताः ।
 तावतो नरकात् कुल्यानुद्धृत्य नयते दिवम् ॥
 यावच्च पञ्चसंख्यानं पुस्तके विद्यते शुभम् ।
 तावद्युगसहस्राणि सकुलो मोदते दिवि ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशतैरपि ।
 तत् सर्व्वं नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनिः ॥
 स जातो मानुषे लोके स धन्यः स च कीर्त्तिमान् ।
 यो विद्यादानसम्पर्कप्रसक्तः पुरुषोत्तमः ॥
 यथाविभवतो दत्वा विद्यां शायविवर्जितः ।

याति पुण्यमयाधोक्तानवयान् भोगभूषितान् ॥

पूजादि विधाय ॐ अथेत्यादि दशशताथमेधयज्ञफलममफल-
सम्यगिष्टराजसूयमहस्रफलममफल-चन्द्रसूर्य्यपहणकालीनवज्रग्राह्य-
संप्रदानकर्मव्यशस्यसुसंपूर्णसर्व्वरत्नोपशोभितमहौदानजन्यफलसमफल-
प्राप्तेतत्पुस्तकावस्थिताचरसमसंख्यवर्षमहस्रस्वर्गवामैतत्पुस्तकावस्थि-
ताचरपङ्क्तिमसंख्यस्वकुच्यनरकोद्धरणपूर्व्वकस्वर्गनयनैतत्पुस्तकावस्थि-
तपत्रसमसंख्ययुगमहम्नावच्छिन्नकुलमहितात्मीयस्वर्गाधिकरणकद्वय-
वज्रजन्मगतज्ञतयावत्पातकनाश-भोगभूषिताचयपुण्यमयलोकगमन-
कामः इदं पुस्तकं श्रवस्वमर्चितं सरस्वतीदेवतममुकगोत्रायेत्यादि
दक्षिणा पुस्तकस्पर्शान्तं पूर्व्ववत् ।

हयग्रीवं—

यो दद्यान्नेखयित्वा तु पञ्चरात्रं दिजोत्तमे ।
स विद्यादानपुण्येन वासुदेवे लयं व्रजेत् ॥
पुराणं लेखयित्वा तु यो दद्याद्वाङ्मणे नरः ।
स विद्यादानपुण्येन वासुदेवे लयं व्रजेत् ॥
रामायणं भारतञ्च यो दद्याद्विजपुङ्गवे ।
स विद्यादानजं पुण्यं प्राप्य विष्णौ प्रलीयते^१ ॥
यो धर्मसंहितां दद्यान्नेखयित्वा दिजोत्तमे ।
स विद्यादानजं पुण्यं समग्रं प्राप्नुयाच्चरः ॥
वेदाङ्गान् लेखयित्वा तु यो दद्याद्वाङ्मण्यर्पमे ।

स स्वर्गलोकमाप्नोति यावदाहुतमंश्रवम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां या विद्या सिद्धये मता ।
 तां लेख्य ग्राह्येण दत्त्वा स्वर्गमाप्नोत्यमंश्रयम् ॥
 १ आकाशस्य यथा नान्तं सिद्धैरप्युपलक्ष्यते १ ।
 एवं विद्याप्रदानस्य नान्तं सर्वगुणात्मकम् ॥
 अथेत्यादि वासुदेवे लयकाम इदं पञ्चरात्रपुस्तकमित्यादि ।
 अथ श्रीहरिवंशे तत्पुस्तकदाने,—
 गताश्वसेधस्य यद्व च पुण्यं
 चतुःसहस्रस्य गतक्रतोश्च ।
 भवेदनन्तं हरिवंशदानात्
 प्रकीर्तितं व्यासमहर्षिणा च ॥
 यदाजपेयेन च राजसूया १
 दृष्टं फलं हस्तिरयेन चान्यत् ।
 तल्लभ्यते व्यासवचः प्रमाणं
 गौतम २ वाल्मीकिमहर्षिणा च ॥
 पूजादि विधाय ॐ अथेत्यादि गताश्वसेधयज्ञफल-
 चतुःसहस्रगतचतुःशतानन्तफल-वाजपेय राजसूययज्ञदृष्टफल-हस्ति-
 रथदानजन्यफलसमफल-प्राप्तिकाम इदं हरिवंशपुस्तकं सर्वस्व-
 मर्षितं सरस्वतीदेवतमित्यादि दर्शयित्वा तत्पुस्तकस्पर्शान्तरम् ।

१ ग पुस्तके, आकाशस्येत्यादि श्लोको नास्ति ।

२ ग पुस्तके, उपलभ्यते । ३ ग पुस्तके, राजसूये ।

४ क ख पुस्तकद्वये, प्रसीत- ।

मत्स्यपुराणे विष्णुपुराणदानमुपक्रम्य,—

तदापादे तु यो दद्याद्भुतधेनुसमन्वितम् ।

पौर्णमास्यां विधौतात्मा स पदं याति वारुणम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्यापादे मामि शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां तिथौ
विशिष्टभारतवर्षाख्यभूतदेशे अमुकगोत्रोऽमुकनामाहं वारुणपद-
प्राप्तिकाम इदं विष्णुपुराणपुस्तकं धृतधेनुसमन्वितमर्चितं सर्वस्वं
सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् ।

मत्स्यपुराणे श्रीभागवतदाने,—

यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते वंशविस्तरः ।

वृचासुरवधोत्तिक तद्भागवतमुच्यते ॥

लिखित्वा तु यो दद्याद्धेममिंहसमन्वितम् ।

प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम् ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्य भाद्रे मामि शुक्लपक्षे पौर्णमास्यां
तिथावित्यादि परमपदप्राप्तिकाम इदं भागवतमहापुराणं हेम-
मिंहसमन्वितं सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् ।

मत्स्यपुराणे तत्पुस्तकदाने,—

विषुवे हेममत्स्येन धेन्या चैव समन्वितम् ।

यो दद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति चाक्षर ॥

पूजादि विधाय ॐ अद्य विषुवमंक्रान्त्यामित्यादि पृथिवीदान
फलममफलप्राप्तिकाम इदं मत्स्यपुराणपुस्तकं हेममत्स्यधेनुसम-
न्वितं सर्वस्वमर्चितं सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिणास्पर्शान्तम् ।

१ म पुस्तके, पौर्णमास्या विधानेन सन्त्यद याति वारुणम् ।

स्कन्दपुराणे काशीखण्डदाने,—

य एतत् पुस्तक रम्य लेखयित्वा समर्पयेत् ।
 अखिलानि पुराणानि तेन दत्तानि नान्यथा ॥
 अत्राख्यानानि यावन्ति श्लोका यावन्त एव हि ।
 तथा पदानि यावन्ति वर्णा यावन्त एव हि ॥
 यावन्त्यपि च पत्राणि यावत्पत्रपङ्क्तयः ।
 गुणसूत्राणि यावन्ति यावन्त पटतन्तव ॥
 चित्ररूपाणि यावन्ति रम्यपुस्तकमपुटे ।
 तावद्युगसहस्राणि दाता स्वर्गे महीयते ॥

अथ पटतन्तव इत्यनेन समस्तदाने वस्त्रमादित्य बोद्धव्यम् । पुस्तक-
 मपुट इत्यनेन सर्वमेव पुस्तक मपुटमहित कृत्वा देयमिति च बोद्धव्यम् ।

पूजादि विधाय अद्येत्यादि अखिलपुराणदानजन्यफलसमफल-
 प्राप्ति-स्कन्दपुराणान्तर्गतैतत्काशीखण्डपुस्तकस्य यावदाख्यान-यावत्-
 श्लोक-यावत्पद-यावद्वर्ण-यावत्पत्र यावत्पत्रपङ्क्ति यावद्गुणसूत्र याव-
 दैतत्पुस्तकाच्छादनपटतन्तु यावदैतत्पुस्तकमपुटस्यचित्ररूप तावत्-
 समसख्ययुगसहस्रावच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकाम इदं स्कन्दपुराण-
 अन्तर्गतकाशीखण्डपुस्तकं सवस्तु सरस्वतीदेवतमित्यादि दक्षिण-
 स्पर्शान्तम् ।

अथ विपुलगृहदानम् ।

भविष्यपुराणे,—

सर्वोपकरणोपेत यो दद्याद्विपुलं गृहम् ।
 ब्राह्मणाय दरिद्राय विदुषे च कुटुम्बिने ॥

क्रीडित्वा सुचिरं स्वर्गं मानुष्यं लोकमागतः ।

भवत्यव्याहतैश्वर्यः सर्वकामममन्वितः ॥

उपकरणानि च ।

वर्षोपभोग्य धान्य क्षवण तैल घृत गुड़ मरौचादि वणिग्द्रव्य-
सुद्रमाषादि व्रीहिस्थान्यादि रन्धनोदितसामग्री-शिनापद्रुमुपलो-
दूखल सूर्प समार्जनी कुहाल दात्र कुठार खनित्र दीपवृत्र दर्बी
मृन्मयकलमादि गृहवस्तुचितसामग्री-काष्ठपादुका कांस्यभाजन
भोजनपात्र पानपात्र पीठ शय्या गो महिषी दास दासी नाना-
विधभक्ष्यसामग्री-कनकरजतवज्रविधवस्त्रादीनि ।

वक्ष्यमाणसाधारणप्रतिष्ठाविहितक्षेमादिकं कृत्वा पूजादि
विधाय—

इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपकरणान्वितम् ।

तव विप्रस्य दानेन समाख्यव्याहतं फलम् ॥

इति पठित्वा ॐ अथेत्यादि सुचिरकाल स्वर्गक्रीडन
पूर्वक मानुष्यलोकगमन-तदुत्तराव्याहतैश्वर्यत्व-सर्वकामममन्वितत्व-
भवनकामो वर्षोपभोग्यसर्वोपकरणोपेतमिदं विपुलगृहमर्चितं
विष्णुदैवतममुकगोचाथेत्यादि दक्षिणगृहप्रवेगान्तम् ।

स्कन्दपुराणे,—

यावद्गृहवस्तुचितपूर्वांशसामग्रीसहितगृहदाने,—

गृहं यस्तु प्रयच्छेत् सर्वकामममृद्धिमत् ।

स लोकं ब्रह्मणः^१ प्राप्य सर्वकामैर्निपेक्षते ॥

वर्षकोटीर्वसेत्तच^१ चतस्रस्तेन कर्मणा ।

गृहमेधी सदा दाता भोगवाचैव जायते ॥

सर्वकामसमृद्धिमदिति यावद्गृहवसत्युचितपूर्वाक्तमामयी^२ सम्पन्न-
मित्यर्थः ।

पूजादि विधाय “इदं गृहं गृहाण त्वम्” इत्यादि पठित्वा ॐ
अद्येत्यादि ब्रह्मलोकावाप्तिपूर्वकसर्वकामनिषेव्यमानत्व-तत्प्रोकाधि-
करणकवर्षकोटिचतुष्टयवाम-तदुत्तरगृहमेधित्व-सदादातृत्व-भोगित्व-
भवनकाम सर्वकामसमृद्धिमदिति विपुलगृहमर्चित विष्णुदेवत-
ममुकगोत्रायेत्यादि दक्षिणा गृहप्रवेशान्तम् ।

विष्णुधर्मात्तरे,—

धनधान्ययुतं स्तौत सर्वोपकरणैर्युतम् ।

श्रय्यासनयुतं^३ रम्यं गोऽजाव्यश्रयुतं तथा ॥

गृहं दत्त्वा द्विजेन्द्राय तावत् स्वर्गमुपाश्रुते ।

यावत् कल्पावसानन्तु कल्पादौ पार्थिवो भवेत् ॥

स्तौत विपुलं, रम्यं सौधादिविचित्रम् । उपकरणानि
पूर्वाक्तानि गोऽजाव्यश्राधिकमत्र ।

पूजादि विधाय “इदं गृहं गृहाण त्वम्” इत्यादि पठित्वा-ॐ
अद्येत्यादि यावत्कल्पावसानस्वर्गभोग-तदुत्तरकल्पान्तरादि पार्थिवत्व-
भवनकामो धनधान्ययुतं स्तौत सर्वोपकरणैर्युतं श्रय्यासनयुतं रम्यं

१ क पुस्तके, स तत्रोच्य । २ ग पुस्तके, सम्पत्त्यर्थम् ।

३ ग पुस्तके, श्रय्याशनयुतम् ।

गोऽजाव्यधृतमिदं विपुलगृहमर्चितं विष्णुदैवतमसुकगोवायेत्यादि
दक्षिणगृहप्रवेशान्तम् ।

केवलगृहदाने । विष्णुधर्मात्तरे,—

ब्राह्मणाय गृहं दत्वा वसूनां लोकमश्नुते ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि वसुलोकप्राप्तिकाम इदं गृह-
मर्चितं विष्णुदैवतमित्यादि दक्षिण गृहप्रवेशान्तम् । याज्ञवल्क्यो-
क्तात्यन्तसुखिबभवनकामो वा ।

रथमध्वं गजं दार्सीं ग्रय्यां गृहमथापि वा ।

• भूमिं वा यः प्रयच्छेत् स राजा भुवि जायते ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् प्रथिव्यधिकरणकराजलभवनकाम
इति वा ।

अथ कन्यादानम् ।

अथ केचित्,—

क्षौरस्य कर्मानर्हत्वप्रतिपादकत्वात् विवाहस्य च शुचिना
कर्तव्यत्वात् विवाहदिने शिष्टाचारमुपलब्धौ क्षौरं नाचरन्ति ।
तदशङ्कम्—उपनयनवत् विवाहेऽपि क्षौरस्य वाचनिकत्वात् न
दोषावहत्वम् ।

यथा हयग्रीवं श्रीविवाहे,—

ततो नापितमानीय क्षुरकर्म्मसुपेशलम् ।

तेन सङ्कल्पयेत् क्षौरं श्रिया देव्यास्तथा हरेः ॥

ततो नीराजनां कृत्वा प्रापयेच्छ्रीजनार्दनौ ।

अन्ये तु कन्यादानं कृत्वैव पश्चात् स्वयम्बरमाचरन्ति ॥

तदप्यशुद्धम् ।

स्वयम्बरानन्तरञ्च पाणिं देव्यास्तु ग्राहयेत् ।

इति हयग्रीर्वचनात् ।

वज्रमुनिमतमेतत् सम्प्रदानं प्रधानम् ।

ह्यभयवदनचन्द्रालोकनाद्यञ्च केचित् ॥

इति राजमार्त्तण्डवचनाच्च ।

मुखनियमस्तु कन्यादाने प्रागेव लिखितः ।

परञ्च,—

देव्या हस्ते ज्ञानं दद्यान्नतु देवस्य चक्रिणः ।

इति हयग्रीर्वचनादरहस्योपरि कन्याहस्तं कृत्वा कन्याहस्त एवो-
त्सृज्य जलकुम्भदानं न तु वरहस्ते इति शिष्टाचारोऽपीदृश एवेति ।

विष्णुः,— 'पैतापुत्रीं चिस्त्रिवाचयेत् ।

'पैतापुत्रीं पिष्टपुचमम्बन्' विवाहे चिस्त्रिः चिपौरुषं वाचये-
दित्यर्थः । चिस्त्रिरिति वीष्णा कन्यावरोभयपक्षापेक्षया ।

तथा च गृह्यपरिशिष्टम्,—

कन्यां वरयमाणानामेव धर्मा विधीयते ।

प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णति प्राङ्मुखाः ॥

उभयस्यापि पक्षस्य पैतापुत्रीमुपक्रमेत् ।

प्रतिगृह्णन्तीत्युत्तरवाक्यादरयन्तीत्यत्र दानसंघणा वरणधर्मप्रवर-
कीर्त्तनप्राप्त्यर्था च तेन आर्पणं प्रवृणीतेति वरणे कात्यायनवचनात् ।

चैपुरुषिकं प्रवरकीर्त्तनमपि कार्यम् । आर्पणं प्रवरः ।

अतएव असमानार्पणोचजामिति निषेधोऽपि सङ्गच्छते ।

तथाचाग्निपुराणे,—

नामगोत्रे समुच्चार्यं संप्रदानस्य चात्मनः ।

संप्रदयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने विपौरूपम् ॥

त्रैपुरुषिकवाक्यमपि प्रपितामहादिक्रमेण न तु पिषादिक्रमेण
कार्यम् ।

राजमार्तण्डे ब्रह्मपुराणवचनम्,—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् ।

• वाक्यमुच्चारयेद्द्वीमानन्यत्र पितृपूर्वकम् ॥

नान्दीमुख इति शाखिविशेषव्याख्यापितम् ।

अत्र केचित् —

त्रैलोक्ये चारान् ब्रूयादिति समन्तवचनात् सर्वमेव वाक्यं
चिरावर्त्तयन्ति । तत्र,

कालिकापुराणे पार्वतीवाग्दानसमये हिमवतो वाक्यम्,—

मङ्गलैः पूज्य देवेशमिदमाह पुनर्गिरिः ।

दत्ता दत्ता पुनर्दत्ता उमा सत्येन ते विभो ॥

रामायणे धनुर्भङ्गानन्तरमतिहर्षात् सीतावाग्दानकाले जनक-
वाक्यम्,—

इमे कन्ये प्रयच्छामि विवर्दामि न संशयः ।

तथा च कठगृह्यम्,—

भनेतेषु श्रान्त्यादिष्वहं ददामि ते इत्यस्य त्रिरुच्चारणं करोति
संप्रदाता ।

अस्यार्थः,—

प्रत्याख्यानशङ्कया भास्वरूपेण समागतेषु जातियु ब्राह्मणादियु
• पुरतो दात्रा अहं ददानि ते इति प्रतिज्ञावाक्यं चिरावर्त्त-
नीयमिति ।

ततश्च एतेषां वचनानामेकवाक्यतया सुमन्तुवचनमपि वाग्-
दानविषयं मन्तव्यं न तु संप्रदानविषयं 'पृथक्श्रुतिकल्पनागौरवात्
संप्रदानवाक्यस्य पुनःपुनरनुष्ठाने ऽदृष्टार्थकल्पनागौरवाच्च ।
वाग्दाने तु प्रत्याख्यानशङ्कानिरासार्थमेव पुनः पुनरुच्चारणं दृष्टा-
र्थकत्वेन मङ्गच्छते इति ।

अतएव गोभिलटीकायां यशोधरेण वैपुल्यिकसम्पन्नमुत्तम्य
अमुकी देवी मया ते दत्ता मया ते दत्ता मया ते दत्ता इत्येता-
वन्मात्रमेव चिरावर्त्तं वाग्दानप्रयोगो लिखितः ।

यद्य,—

मुमोष तोयं भवपाणिपद्मे

दत्तेति दत्तेति पुनः प्रजस्य ।

इति कालिकापुराणवचनं तदानस्य वर्त्तमानत्वात् ऋप्रत्यय-
स्यातीतार्थसङ्गतेः ।

नामगोचे समुच्चार्यं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः ।

परितुष्टेन भावेन तुभ्यं संप्रददे इति ॥

इति ध्यामवचनाच्च ।

चैपुरुषिकमन्वन्धोच्चारणपूर्वकमिमां कन्यां तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति लङन्तमेव सम्प्रदानवाक्यं समाप्य इयं ते दत्ता इयं ते दत्ता
इयं ते दत्ता इति चिरुच्चारणं कर्त्तव्यमित्येवं परम् । ततश्च ।
सुमन्तुवचनस्याप्येतत्परत्वे न काचित् क्षतिरिति ।

एवञ्च वाग्दाने-अमुकौ देवौ मया ते दत्ता मया ते दत्ता
मया ते दत्तेति चिरावर्त्तनीयम् ।

सम्प्रदाने तु-सम्प्रददे इति लङन्तमेव सम्प्रदानवाक्यं समाप्य इयं
ते दत्ता इयं ते दत्ता इयं ते दत्तेति चिरावर्त्य कन्याहस्ताधार-
भूतवरहस्ते कुशजस्तं दियमिति ।

भविष्ये,—

तिलराशिः क्षितौ यावद्दिवाकरममुच्छ्रितः ।

तस्य वर्षशते पूर्णं तिल एकः प्रगृह्यते ॥

विद्यते च क्षयस्तस्य कन्यादाने न विद्यते ।

प्रथमं शुभे लग्ने मुखचन्द्रिकां विधाय खगट्छोक्तविधिना वरणं
कृत्वा ।

वामभा प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीं दद्यात्" इति गोभिलवचनात्
यज्ञोपवीतधारणपरीपाद्या वामभाच्छाद्यार्चयित्वा प्रजापतिञ्च
संपूज्य जलेनाभ्युक्ष्य दमां कन्यां तुभ्यमहं ददानौति वरहस्ते जलं
दत्वा ददस्तेति तेनोक्ते वरहस्तोपरि कन्याहस्तं विधाय वर्च्यमाण-
हस्तलेपमुभयोर्हस्ते दत्वा आचारात् कुशवेष्ट्या बद्ध्वा कुशतिल-
जलान्यादाय,—

ॐ अद्येत्यादि अक्षयस्वर्गकामोऽमुकगोचस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य

प्रपौत्रायामुकगोचस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य पौत्रायामुकगोचस्यामुक-
प्रवरस्यामुकस्य पुत्रायामुकगोचस्यामुकप्रवरायामुकशर्भणे तुभ्यं
प्राप्ताय वराय अर्चिताय अमुकगोचस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य
प्रपौत्रायामुकगोचस्यामुकप्रवरस्यामुकस्य पौत्रायामुकगोचस्यामुक-
प्रवरस्यामुकस्य पुत्रायामुकगोचस्यामुकप्रवरामुकीदेवौ मर्चितां यथा-
शतबलकृतां वामोयुग्माच्छादितां प्रजापतिदेवतामिमां कन्यामहं
सम्प्रददे । इयं ते दत्ता इयं ते दत्ता इयं ते दत्तेति कन्या-
हस्तोपरि कुशजलं दद्यात् । स्वप्नोति वरेणोक्ते काश्चमदक्षिणं
दद्यात् । वरस्य गायत्रीं कामस्तुतिश्च पठित्वा कन्येयं प्रजापति-
देवताकेति वदेत् ।

हस्तलेपस्य हयग्रीवं उक्तः,—

हस्तलेपमतो वक्ष्ये कन्यामौभाग्यदायकम् ।

हताश्रलिः शिखा कान्ता कर्पूरं कुङ्कुमं तथा ॥

मधूकपुष्पं मर्जरमं गुञ्जा जातीफलन्तथा ।

एषामैकतमं गृह्णा समस्तं वा विषक्षणः ॥

यस्या विवाहसमये योजयेद्गदानिमान् ।

न दौर्भाग्यं न वैधव्यं सा कन्या प्राप्नुयात् कश्चित् ॥

हताश्रलिः लाजानुया इतिख्यातो वृक्षभेदः । शिखा लाङ्गुलि
इतिख्यातो वृक्षः । कान्ता प्रियङ्गुः ।

तथाच भूरिप्रयोगकोषे,—

शिखा शोषे^१ शिखा चूर्णं ज्ञान्ता लाङ्गुलिकाद्रुमे ।

कान्ताऽग्नि^१ प्रिये रम्ये^२ स्त्री फल्गिनी स्त्रियोः ।

आदित्यपुराणे,—

कनकस्य च यो दाता भूमिदाता च यो नरः ।

कन्यादानप्रसक्तस्य समं धान्ति त्रयो रथाः ॥

श्रुत्वा कन्याप्रदानं पितरः प्रपितामहाः ।

मुक्ता वै मर्त्यपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

ॐ अद्येत्यादि कनकदानभूमिदानफलममफलप्राप्ति-पितृपिता-
महप्रपितामहमर्त्यपापविमुक्ति-ब्रह्मलोकप्राप्तिकाम इति वा ।

गान्धर्व्यासुरविवाहयोरपि फलमुक्तमादिपुराणे,—

गान्धर्व्येण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

गान्धर्वलोकं व्रजति गन्धर्वैः पूज्यते नरः ॥

शुक्लेन दद्याद्यः कन्यां वराय मदृगाय च ।

किन्नरैः सह गीयेत गान्धर्व्यं लोकमेति च ॥

एतच्च वैश्यशूद्रविषयमेव तेषामेवासुरविवाहस्य विहितत्वा-
दन्येषां निन्दितत्वात् ।

तथाच कश्यपः,—

शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति स्वसुतां लोभमोहिताः ।

आत्मविक्रयिणः पापा महाकिल्बिषकारिणः ॥

पतन्ति नरके घोरे व्रजन्ति चामप्रमं कुलम् ।

क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पेचे 'दाम्नी' तां काश्यपोऽनवीत् ॥

अथ कृष्णाजिनदानम् ।

मत्स्यपुराणे,—

वैशाखी पौर्णमासी तु ग्रहण चन्द्रसूर्ययो ।
 पौर्णमासी तथा मासी तस्या दानफल महत् ॥
 गोमयेनोपलिप्ते तु शुची देशे नराधिप ।
 आदावेव ममास्तीर्य शोभन वस्त्रमाविकम् ॥
 ततः सशृङ्ग सखुरमास्तरेत् कृष्णमार्गणम् ।
 कर्त्तव्य इच्छाशृङ्गन्तु इच्छादन्तन्तयेव च ॥
 लाङ्गूलमुक्तामयुक्त तिलच्छन्नन्तयेव च ।
 तिलैः सुशिथिलैः कृत्वा वामबाह्यादयेदुध ॥
 सुवर्णनाभ तत् कुप्यादलङ्कुर्याद्विप्रेषत ।
 रत्नैर्गन्धैर्घण्टा शाल्या तस्या दिक्षु च विन्यसेत् ॥
 कांश्चपाचाणि चत्वारि तेषां दद्याद्यथाक्रमम् ।
 एत चीर दधि घौद्रमेव दत्त्वा यथाविधि ॥
 तत्प्रतिपद्यविदिदानाहिताग्निर्दिजोत्तम ।
 द्यातो वज्रयुगलस्य क्षत्रात्मा चाप्यनङ्गुत ।
 प्रतिपद्य तस्योक्तं पुण्यं देशे महीपते ॥
 अनेन विधिना दत्त्वा यथावत् कृष्णमार्गणम् ।
 समप भूमिदानस्य यत्नं प्राप्नोत्यममयम् ।
 मर्त्यांश्च लोकान्तरति कामधारी विशद्व्रम
 आहृतमदय यावत् स्वर्गं प्राप्नोत्यममयम् ॥

गोमयोपक्षिप्रस्थाने गोभनं कमलमास्तीर्य तदुपरि मण्ड-
सखुर-हृष्णाजिनं विन्यस्य स्वर्णशृङ्ग-स्वर्णखुर-दन्त-मुक्तायुक्तलङ्गूलं
हत्वा वस्त्रेणाच्छाद्य स्वर्णगर्भं हत्वा रत्नैर्गन्धैश्चालङ्कृत्य चत्वारि कांस्य-
पात्राणि चतुर्दिक्षु यथाक्रमं हतदुग्धदधिमधुपूरितानि संस्त्राय पूजादि
विधाय,—

ॐ अद्येत्यादि समपभूमिदानफलसमफलप्राप्ति-कामचार सर्व-
लोकसत्त्वरणाद्गतसंभवपर्यन्तस्वर्गप्राप्तिकाम इदं हृष्णाजिनं रुक्मशृङ्गं
रुक्मदन्तं मुक्तायुक्तलङ्गूलं तिलच्छसं वस्त्राच्छादितं सुवर्णगर्भं रत्नै-
र्गन्धैश्च अलङ्कृतं चतुर्दिक्षु हतदुग्धदधिमधुपूरितकांस्यपात्रचतुष्टय-
सहितमुत्तानाङ्गिरोदैवतममुकगोत्रायामुकगर्भणे ब्राह्मणायहितान्नये
तुभ्यमहं संप्रददे । यहीता पुष्के गृहीत्वा स्वस्तीति वदेत् । ततः
सुवर्णदक्षिणां गृहीत्वा गायत्रीं कामस्तुतिश्च पठित्वा हृष्णाजिन-
मिदमुत्तानाङ्गिरोदैवतमिति वदेत् ।

अथाश्वदानम् ।

महाभारते,—

थावन्ति क्षोमानि ह्ये भवन्तीह नरेश्वर ।

तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्तीह पुष्कलान् ॥

लोकान् देवलोकान् । पूजादि विधाय,—

उच्चैःश्रवास्त्वमद्यानां राज्ञां विजयकारकः ।

सूर्यवाहनमस्त्राभ्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

मार्त्तण्डाय सुरेणाय काश्यपाय चिमूर्तये ।

जगदीपाय सूर्याय चिवेदाय नमोऽस्तु ते ॥

इति पुष्पाञ्जलिना सम्पूज्य ॐ अद्येत्यादि एतद्वाजिलोम
चमसंख्यदेवसोकप्राप्तिकाम इममद्यं यमदैवतमित्यादि दक्षिणा-
श्चकर्णस्पर्शान्तम् ।

ततोऽद्यं प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्,—

महार्णवे समुत्पन्न उच्चैःश्रवणपुत्रक ।

मया त्वं विप्रमुख्याय दत्तो ह्य सुखी भव ॥

नन्दिपुराणे—

योऽद्यं रयं गजं वापि ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ।

स शक्रस्य वसेष्मोके यथा शक्रो युगम् दद ॥

प्राप्यान्ते चाय मासुष्यं राजा भवति श्रद्धिमान् ।

पूजादि विधाय ॐ अद्येत्यादि शक्रलोकाधिकरणकदशयुग
शक्रवदास-तदुत्तरमर्त्यलोकीयमष्टद्विमद्वाजलभवनकाम इममद्यं
यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्चकर्णस्पर्शान्तम् ।

स्कन्दपुराणे—

अद्यं यस्तु प्रयच्छेत् हेमचिवं सुलक्षणम् ।

स तेन कर्मणा विप्र गान्धर्वो लोकमनुते ॥

यावन्ति तस्य सोमानि तावदर्थशतानि च ।

श्वेतश्च दत्ता विधाय फलं दशगुणं लभेत् ॥

वडवायाः प्रदानेन श्वेतसुव्रं फलं कृतम् ।

हेमचिव हेमाभरणविचित्रम् । पूजादि विधाय ॐ अद्ये-

त्यादि एतद्वृत्तोलोमममसंख्यवर्धगतगन्धर्वलोकप्राप्तिकाम इममश्वं
हेमविचित्रं सुसूतचणं यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्णस्पर्शान्तम् ।

श्वेताश्वदाने,—

अश्वेत्यादि श्वेतेतरहयदानफलदशगुणफलप्राप्तिकाम इममश्वं
श्वेतं यमदैवतमित्यादि दक्षिणाश्वकर्णस्पर्शान्तम् ।

एवं वड्वादानेऽपि । अश्विमासोक्तमश्वद इति मनुवचना-
दश्विमासोक्तप्राप्तिकाम इति वा ।

याज्ञवल्क्योक्तस्वर्गलोकमहितत्वकाम इति वा ।

१. १रथमश्वं गजं दाम्प्रीं कन्यां गृहमयापि वा ।

भूमिञ्च यः प्रयच्छेत् स राजा भुवि जायते ॥

इति स्कन्दपुराणवचनात् भूतलाधिकरणकराजत्वभवनकामो
वा । हयप्रतिपदस्त्वत्यन्तगर्हितः ।

यथा—तिलधेनुं गुडधेनुं धेनुञ्चोभयतोमुखीम् ।

कृष्णाजिनं हयं गृह्य न पुनर्मानुषो भवेत् ॥

कृष्णाजिनप्रतिपदीतारसुहृद्यः^१ मत्स्यपुराणे—

न स्पृश्यः स द्विजो राजंश्चितियूपसमो हि सः ।

दाने च आहुकाले च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

आदित्यपुराणे—

किं करिष्यत्यसौ मूढो गृह्णात्युभयतोमुखीम् ।

आग्नेये—

हस्त्यश्वरथयानानि मृतशय्यासनानि च ।

कृष्णाजिनश्च गृह्णाति तथैवोभयतोमुखीम् ॥

पापकृत् सोऽधमो लोके स प्रेतो जायते मृतः^१ ।

एकादशाहदेयग्रन्थाधिकारे ब्रह्मपुराणे—

तेन कृष्णा तु मा ग्रन्था न ग्राह्या दिजसत्तमैः ।

गृहीतायां तु ग्रन्थायां पुनः संस्कारमर्हति ॥

वेदेषु च पुराणेषु ग्रन्था सर्व्वे च गर्हिता ।

गृहीतायान्तु जायन्ते सर्व्वे नरकगामिनः ॥

कृष्णा पापबहुला । सर्व्वे वंश्या इत्यर्थः ।

ब्राह्मे,—

ब्राह्मणः प्रतिगृहीयात् वृत्त्यर्थं साधुदातव्यः ।

अव्ययधेनुमातङ्गतिस्तिलौहान्य वञ्चयेत् ॥

ग्रन्थालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य मृतस्य च ।

नरकाच्च निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा ॥

ब्रह्महत्यां सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति ।

आतुराघट्टहीतन्तु तत्कथं वै तरिष्यति ॥

आतुरान्मूर्खैः ।

तथा—वरं विक्रयणं मातुर्वरं विक्रयणं पितुः ।

न तु गङ्गातटे किञ्चिद्गृहीयादुद्धिमाधरः ॥

प्रतिपदप्रायश्चित्तमाह दृष्टव्यतिः,—

ताम् प्रतिपदजान् दोषान् प्रायायामे व्यवस्थिताः ।

नाशयन्ति हि विदामो वायुर्मघानिवाम्बरे ॥

यवस्त्रिता इत्यनेन प्राणायामे विशेषनिष्ठलप्रतिपादनात्
प्राणायामशतं कार्यमिति बोद्धव्यम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये ।

उपपातकपुक्तानामनादिष्टस्य वैव हि ॥

अमत्प्रतिघटप्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः,—

गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकं पयोव्रतः ।

• गायत्रीजापनिरतो मुच्यतेऽसत्प्रतिघटात् ॥

तुलापुरुषादि षोडशमहादानानि धान्याचलादिदशविधा-
चक्रदानानि मत्स्यपुराणोक्तानि महाराजैतरामाधान्यचोपेक्षितानि
महादानपद्धतौ द्रष्टव्यानि । अन्यानि च दानानि यथायथ
माकरेधूद्यानि ।

अग्नौचान्ताद्वितीयदिनविहितदाने मत्स्यपुराणे,—

अग्नौचान्ताद्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विलक्षणां ।

काञ्चनं पुरुषं तद्वत् फलवस्त्रसमन्वितम् ॥

• सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः । ।

शृणोत्यर्ग्यं कर्त्तव्यं देया च कपिला शुभा ॥

अग्नौचान्तादिति । अग्नौचान्ताद्यादित्यर्थः । अतएवाग्नौचान्ता-
द्याद्वितीयेऽह्नीति प्रयोक्तव्यम् । स्वाधीने शब्दप्रयोगे वाक्यरचनायां
लक्षणाया अपुक्तत्वादिति । विलक्षणां विचित्रां खट्वासन-पादप्रक्ष-
सनपाच-जलपाच-सताम्बूलपात्राच्छादनोपधानादि नानाविधोप-

करणाञ्चितामित्यर्थः । काञ्चनपुरुषदानन्तु ग्रथ्यादानात् पृथगेव तदद्यादित्यभिधेयत्वात् ।

दिजदम्पतिपूजनमपि पृथगेव न तु दृषोत्सर्गस्याङ्गं पारस्करादि-
नानामुनिभिर्दृषोत्सर्गाभिधाने दिजदम्पतिपूजानभिधानात् प्रधानी-
भूतग्रथ्यादिमध्यपरात्वात् ।

न च क्लृप्ताप्रत्ययेनोपकारकत्वबोधनात् “फलवत् सन्निधावफलं
तदङ्गम्” इति न्यायादङ्गत्वं वाच्यम् । क्लृप्ताप्रत्ययस्थानन्तर्यार्थमात्राभि-
धायकत्वात् ।

न हि भुक्त्वा स्वपितृत्यादौ ग्रथनस्योपकारकमङ्गं वा भोजनं
भवति । नचोपकारकत्वमात्रमङ्गताप्रयोजकं आरम्भनीयादौ व्यभि-
चारात् ।

किन्तु भयस्मिन् क्रियमाणे दिजदम्पतिपूजनानन्तरमेव दृषोत्सर्गः
कार्य इति क्रम एव क्लृप्ताप्रत्ययार्थः ।

न च तत्र पाठकमातुरोधात् क्रमो लभ्यत एवेति वाच्यम् ।

क्लृप्तबोधितानन्तर्यार्थवत्त्वात् “दृष्टस्यतिमवेनेद्वा सोमेन यजेतेति-
वत्कृतदिजदम्पतिपूजनस्यैव एकादशाहदृषोत्सर्गाधिकारात् उभय-
स्मिन् क्रियमाणे विश्वजिज्ञासात् स्वर्गफलमुद्दिश्य दिजदम्पती पूज-
यित्वैव दृषोत्सर्गः कार्यः, दृषोत्सर्गाग्रको तु निरपेक्षदिजदम्पति-
पूजनं निर्दिष्टादमेवेति ध्येयम् ।

मानाभरणभूषणैरिति, आभरणानि कुण्डलाद्वरौघशृङ्गा-
दीनि । भूषणानि गन्धपुष्पवस्त्रादीनि । देयेति पृथग्विधान्यवस्थात्
ऋद्धाव्यकपिलादानमपि पृथगेवेति ।

किन्तु विस्रवणश्रय्यादान-काञ्चनपुरुषदान-दिजदम्पतिपूजानां
फलविशेषानुपदेशात् विश्वजिज्ञासेन स्वर्गफलमेव कल्पनीयम् ।
वृषोत्सर्गकपिलादानयोस्तु मुन्यन्तरोक्तः फलविशेषोऽस्त्वैव ।

यथा देवप्रतः,—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।

प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं च गच्छति ॥

यान्नवल्लवः,—

कपिलाचेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलम् ।

इत्यादि । अतएव वृषोत्सर्गश्रय्यादीनां काम्यतापि वक्ष्यते ।

ततो विस्रवणं श्रय्यां खडादिनानाविधोपकरणामाभीय—
सोपकरणायै श्रय्यायै नमः,

उत्तानाङ्गिरसे नमः,

एतत्स्रवदानब्राह्मणाय नमः,

इति पाद्यादिभिर्दद्मस्रुखं समूज्य दमां सोपकरणां श्रय्यां तुभ्यं
ददानौति दिजकरे जलं दत्वा ददस्वेति तेनोक्ते धारिणा श्रय्यां
प्रोक्ष्य वामहस्तेन श्रय्यां स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना कुशत्रयतिलजला-
न्यादाय,—

ॐ अथेत्यादि असुकगोचस्य प्रेतस्थामुकशर्मणः स्वर्गप्राप्ति-
कामोऽसुकगोचायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय दमां नानाविधोपकरणां
विस्रवणं श्रय्यामुत्तानाङ्गिरोदैवतामर्चितां तुभ्यमहं संप्रददे ।
दिजकरमध्ये सकुशं जलं दद्यात् । ग्रहीताग्नेयतीर्थेन करमध्येन
स्पृष्ट्वा स्वस्तीति प्रतिवदेत् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुककामनया तुभ्यं कर्तैतत्तु विलक्षणशय्या-
दानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोचायामुकशर्मणे
• ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्पददे । यक्षीता स्वस्तीत्युक्त्वा काञ्चनं स्पृशेत् ।
ततो गायत्रीं ॐ कोऽदादिति पठित्वा शय्येयमुत्तानाङ्गिरोदैवते-
त्युक्त्वा शय्यामारोहेत् ।

ततः,—फलवस्त्रसमन्वितकाञ्चनपुरुषं विष्णुं ब्राह्मणस्य मूढ-
पूर्ववत् कृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मणं ~~कर्तुं शक्यं~~ अमुकगोचायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय इमं काञ्चनपुरुषं ~~कृत्वा~~ विष्णुदैवतं तुभ्यमहं सम्पददे इति कुशप्रक्षालनं कर्तव्यम् ।
काञ्चनदक्षिणादिकमपि सर्वं पूर्ववत् । करग्रहणं कर्तव्यम् ।

ततो द्विजदम्पती आनीय,—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोचस्य प्रेतस्य ~~कर्तुं शक्यं~~ नाद्वितीयेऽङ्गि अमुकगोचस्य प्रेतस्य ~~कर्तुं शक्यं~~ द्विजदम्पती पूजयिष्ये । सराभ्यन्तरे

इति संकल्प्य द्विजदम्पति ~~कर्तुं शक्यं~~ नात् ।

विधोपहारवस्त्राक्षरारादि ~~कर्तुं शक्यं~~ यथा ।

ॐ अद्येत्यादि ~~कर्तुं शक्यं~~ यते ॥

मिदं काञ्चनमग्निदैवतममुकगोचायामुकशर्मणे ~~कर्तुं शक्यं~~ मित्रोपनिपातविधि-
इति दक्षिणां दत्त्वा ~~कर्तुं शक्यं~~ दपाटवादिनिमित्तकशा-

तदनन्तरं वृषोत्सर्गः ।

यद्यपि कस्यचित् स्त्रीकारासम्भवात् वृषोत्सर्गस्य न दानत्वं किन्तु “एन युवान पति वो ददानि” इति मन्त्रलिङ्गेन वत्सतरी-
गतस्त्रत्वारोपणेन च वत्सतरीणां देवतात्वावगमात् “देवतोद्देशेन
द्रव्ययागो याग” इति यागलक्षणव्यापनात् यागत्वमेव । तथापि
प्रसङ्गात् सोऽपि निरूप्यते इति ।

श्रीगोविन्दपदद्वन्द्वमाधाय इदं यामुजे ।

अत्र प्रसङ्गसङ्गत्या वृषोत्सर्गो विविच्यते ॥

वृषोत्सर्गविधिमाह देवव्रत,—

एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृष ।

प्रेतलोक परित्यज्य स्वर्गलोक स गच्छति ॥

मासिके वा त्रिपक्षे वा पण्मासे चाब्दिके तथा ।

वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो यावच्च स्यात् सपिण्डता ॥

एकादशाहेऽयमत्रौ मासिकादिक्रमिक^१ कालः ॥ मासिकादावपि
एकादशाहोक्तमेव फलं तस्यैव वैकल्पिककालत्वात् तत्राप्यशक्तौ
पारस्कराद्युक्त कालः ।

पारस्कार,—

अथ वृषोत्सर्गो गोयज्ञेन व्याख्यात कार्त्तिक्या पौर्णमास्या
रेवत्यामाश्वयुजस्य चेति ।

आश्वयुजस्य पौर्णमास्यां रेवतीनक्षत्रयुक्तायामित्यर्थः ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

अश्वयुक् शुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां मराधिप ।

कार्तिकेऽप्यथवा मासि वृषोत्सर्गञ्च कारयेत् ॥

ग्रहणे द्वे महापुण्ये तथाचैवायनद्वये ।

विषुवदितये चैव मृताहो बान्धवस्य च ।

मृताहो यस्य यस्मिन् वा तस्मिन्नहनि वाचरेत् ॥

अन्यस्य मृताहो अन्यस्य कथं न क्रियते इत्याशङ्क्यामाह
मृताह इति यस्मिन् दिवसे यस्य बान्धवस्य मृताहो मृततिथि
र्भवति तस्मिन्नहनि तस्यैवाचरेन्नान्यस्येत्यर्थः । •

छन्दोगपरिशिष्टम्,—

कार्तिक्यामयने चैव कालान्यामष्टकामु च ।

आषाढ्यां विषुवे चैव पौष्णे आश्वयुजस्य च ॥

स्रभानुना चोपसृष्टे आदित्ये चन्द्रमस्यपि ।

महावरान् मङ्गपूर्वान् सृष्टस्तारयते वृषः ॥

पौष्णं रेवती तद्युक्तायां पौर्णमास्यामित्यर्थः । वत्सराभ्यन्तरे
मलमामादिदोषो नास्ति एकादशाहदौ नियमविधानात् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा ।

तथा तथैव कार्याणि न कालमु विधीयते ॥

इति दशवचने नैमित्तिकपदेनागन्तुकनिमित्तोपनिपातविशि-
तस्य ग्रहणायुपरागनिमित्तकानुगतादिवद्पाटवादिनिमित्तकशा-

निकर्षादिवच्च मरणनिमित्तकैकादशाहविहितवृषोत्सर्गशय्यादाना-
दीनां कर्त्तव्यत्वाच्च ।

तथाच दृहस्पतिः,—

नित्यनैमित्तिके कुर्ष्यात् प्रयतः सन् मल्लिषुत्से ।

दृढगृहीतवचनञ्च,—

मलमासादिकः कालो वृषोत्सर्गे न दूष्यति ।

वत्सरोपरि कर्त्तव्ये कालशुद्धिर्विधीयते ॥ इति ।

वत्सरात् परन्तु मलमासादिवर्जनम् ।

तथाच ज्योतिःपराशरः,—

अग्न्याधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रत-वृषोत्सर्ग-चूडाकरणमेखलाः ॥

मङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् ।

अथ यद्यपि वृषस्यैवोत्सर्गः श्रूयते तथापि चतस्रो वत्सतर्था-
द्यालङ्घ्येति पारस्करेणोपादानादेन युवानं इत्युत्सर्गमन्त्रलिङ्गाच्च ।

दिहायनीभिर्धन्याभिश्चतुर्भिः सह रूपवान् ।

दाभ्यामथैकयाऽभावादुत्सृज्यो दिहायनः ॥

१ यो वा हरति षण्डञ्च पिबेत् चौरञ्च तद्गवाम् ।

यावन्ति तस्य लोमानि तावदप्यण्डधोगतिः ।

तामां न चाज्यं पातयं श्राश्र्त्तौ गतिमिच्छता ॥

इत्यादिपुराणवक्तृणाञ्च वत्सतरीचतुष्टयमहितस्यैव वृषस्योत्सर्गः ।

१ ग पुस्तके, तावत् ।

२ ख पुस्तके, यो वाहयते । ग, यो वाहयति यन्तश्च ।

अतएव वत्सतरीचतुष्टयसाहित्येन संकल्पवाक्यं सुगतिमोपानपद्धतौ
स्तिखितम् । एष च शूद्रेणाप्यनुष्ठेयः सामान्येन विधानात्, मत्स्य-
पुराणे कृष्णेनाप्यन्यजम्भन इति वृषस्य वर्णविशेषकथनाच्च ।

अतएव पारस्करे एतयैवोत्सृजेरसिति एतयैव च्छचा नान्य
वाक्येनेत्येवग्रन्थाद्वाक्यभेदकल्पनागौरवाच्च । उत्सृजेरसिति चातुर्वर्ण्य-
साधारणतया बहुवचनोपादानाच्च रथकारन्यायात् शूद्रेणापि एनं
युवानमित्युत्सर्गप्रकाशकमन्त्रः पठनीय एव ।

न च,—

अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।

इति ब्राह्मणद्वारा मन्त्रः पठनीय इति वाच्यम् ।

प्रधानस्य वृषगतस्त्वध्वंसरूपस्य स्वयमेवानुष्ठेयस्य मुनिभिरेव
तादृशवाक्येनैव विहितस्यानन्यथासिद्धस्य वृषोत्सर्गस्याजातत्वात् ।

ब्रह्मध्यायजपादेस्तु अङ्गत्वेनाचार्य्यद्वाराप्यनुष्ठेयत्वे आह्वाङ्गमन्त्र-
वदन्यथासिद्धलमिति । अतएव मन्त्रपाठानधिकारात् तादृशविशेष-
प्रतिपादकवचनाभावाच्च अनुपनीतस्य स्त्रियाद्य वृषोत्सर्गं नाधिकार
इति ध्येयम् ।

अथ वृषवत्सतरीलक्षणम् ।

पारस्करः,—

एकवर्णा दिवर्णा वा घो वा घूर्णं ममाच्छादयेति यं वा घूर्णं
ममाच्छादयेत् लोहित एव वा स्यात् मर्माङ्गैरुपेतो जीवन्मायाः
पयस्त्रिन्याः पुषो वृषे च रूपवान् तमलङ्कृत्य घूर्णे मुख्याद्यतमो
वत्सतर्प्यस्तायामङ्कुर्येति ।

एकवर्णा द्विवर्णा वेति सामान्यवर्णोपदेशश्चातुर्वर्णिक एव ।

तथाच छन्दोगपरिग्रहम्—

एकवर्णा द्विवर्णा वा यो वा स्यादष्टकासुतः ।

यूथादुच्चतरो वापि समो वा नीच एव वा ॥

अष्टकासुत इत्यनेनाष्टमीजातस्य प्रागस्यकथनम् ।

यत्तु मत्स्यपुराणे,—

श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।

स्निग्धरक्तेन वर्णेन चन्द्रियस्यापि शस्यते ।

काश्चनाभेन वैश्वस्य कृष्णेनाप्यन्यजन्मनः ॥

इति ब्राह्मणादौ वर्णविशेषकथनं तत्रागस्त्यार्थम् ।

यो वा यूथमित्यनेन यूथादुच्चत्वं यं वा यूथमित्यनेन च यूथा-
स्त्रीचत्वं न विवक्षितं किन्तु बलवत्त्वपुष्टाङ्गनादिकमेवापेक्षणीय-
मित्यर्थः । लोहित एव वा स्यादित्येवकारेण मत्स्यपुराणोक्तनील-
वृषभ्यातिप्रागस्यकथनम् ।

मत्स्यपुराणे,—

शरणानि शिरः पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपतेः ।

लाघारममवर्णस्य तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥

१[देवीपुराणेऽपि,—

लोहितो यस्तु वर्णेन शङ्खवर्णखुरस्तथा ।

शङ्खलशिरसोऽथैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥

१ ग पुस्तके, कृष्णोदरं श्वेतपृष्ठं ।

२ ख पुस्तके, [] चित्रिताग्रो नास्ति ।

वृष एव स मोक्तव्यो न स धार्यो गृहे भवेत् ।

तदर्थमेषा चरति लोके गाथा पुरातनौ ॥

एष्टव्याः बहवः पुत्राः यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वायुमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

एनं वृषं लक्षणसन्नियुक्तं

गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।

मुक्त्वा न शोचेन्नरणं महात्मा

मोचे गतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥

अत्र गयाश्राद्धान्यमेधतुल्यतामभिधाय 'मोक्षफलकथनांदेका-
दशाहादावपि मोक्षफलत्वमेव नीलवृषोत्सर्गस्य । एतेन सर्वत्रैव
फलप्रवणात् वृषोत्सर्गः काम्य एव ।

अत्र केचित्,—

मत्स्यपुराणे एकादशाहश्राद्धतुल्यतामभिधानात् शक्तेनावयं
कर्त्तव्य इति वदन्ति ।

तत्र शय्याकाञ्चनपुस्तपदानादीनामपि तथात्वप्रसङ्गात् । एका-
दशाहश्राद्धस्याशक्तं प्रत्यपि नित्यत्वनिश्चयात् तत्तुल्यताभिधानस्य
अशक्तं 'प्रत्यनित्यतारूपफलस्योक्तिरत्र व्याघाताच्च ।

वस्तुतस्तु एकाशाहश्राद्धतुल्यताभिधानस्य फलमेवालीकम् ।

तथाहि किमिदमेकादशाहश्राद्धतुल्यतामभिधानफलं अन्य-
कालीनत्वं वा^१ शक्तस्यावय्वानुष्ठीयमानत्वं वा अभिषकर्तृकत्वं वा ।

१ ग पुस्तके, अनित्यतास्त्यनस्य ।

२ क पुस्तके, अभिषक्तत्वं वा इत्यधिकपदमस्ति ।

नाद्यः— मासिके वा त्रिपक्षे वा इत्यादि देवव्रतवचने काला-
न्तरस्यापि प्रतिपादितत्वात् ।

न द्वितीयः,—

एकादशाहादौ वृषोत्सर्गस्य प्रेतलोकपरिहार-स्वर्गलोकगमन-
फलत्वेन नीलवृषगोचरतया मोक्षफलत्वेन कार्तिक्यादौ पूर्वापर-
सप्तपुरुषतारणफलत्वेन श्रव्याकाञ्चनपुरुषदानादीनाञ्च विश्वजि-
ज्ञायात् स्वर्गमात्रफलत्वेन च एकादशाहश्चाहस्य तु प्रेतत्वपरि-
हारमात्रफलत्वेन च पृथक्फलत्वात् ।

न तृतीयः,—

एकस्यैव शक्तं प्रति नित्यत्वमशक्तं प्रत्यनित्यत्वमित्यदृष्टाश्रुत-
कल्पनाया हास्यास्पदत्वात् अन्यथा एकादशाहश्चाहस्यापि तुल्य-
न्यायादशक्तं प्रत्यनित्यता स्यात् ।

न चतुर्थः,—

एवञ्च काम्यत्वे निर्णीति सति कामनावतः सर्वस्यैवाधिकारात् ।
ततश्च,—

महाहोणि च रत्नानि गायत्रि वाहनमेव च ।

यानानि दामीर्दासाञ्च राज्ञस्तस्यौर्ध्वदेहिने ॥

इत्यादि रामायणोक्तवत् सर्वमेव नित्यकाम्यधामान्यमेका-
दशाहानुष्ठेयम् ।

मत्स्यपुराणे,—श्रव्यादानादिकमुक्तं तत्राकरणे च एकादशाहश्चाहं
नोक्तं कथं वा तत्तुल्याभिधाने इत्यलं ब्रूना । वृषालङ्करणम्
स्वर्गमद्वैताद्यन्यत्र दृष्टमेवात्र पाद्यम् ।

तथा,—

विमाषादूर्द्धमेतस्य वृषत्वेनाधिकारिता ।
 यावदन्ता न शीर्यन्ति यावत् सङ्गं न गच्छति ॥
 क्रीत्वा वीरक्रयेणैव परिवर्त्यैषपादिना ।
 धान्यक्रीतं गृहे जातं वृषभं तं ममुत्सृजेत् ॥
 अग्रतो लोहिता पक्षी पाश्याभ्यां नीलपाण्डरे ।
 पृष्ठतस्तु भवेत् कृष्णा वृषभस्य विमोक्षणे ॥

अथ यूपलक्षणम् ।

चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञकाष्ठममुद्भवः ।
 वर्तुलः शोभनः स्रूलः कर्त्तव्यो वृषभौलिकः ॥
 सार्द्धहस्तादयं तत्र यूपमूर्द्धं प्रदर्शयेत् ।
 उपयूपाय चत्वारो हस्तचयविनिर्दिताः ॥

अथ स्यान्नियमः ।

गोशालायां वने गोष्ठे देवतायतनाङ्गने ।
 ग्रीहिचेचे कुम्भेचे राजद्वारे चतुष्पथे ॥
 गङ्गादिमरितां तीरे गयायां पुण्ड्रभूमिषु ।
 वृषोत्सर्गे प्रकुर्वीत शोधयित्वा वसुन्धराम् ॥
 चतुर्द्वाराश्रितं तत्र हृदैर्दादशभिर्महम् ।
 चतुर्हस्तमिता वेदी मध्ये काष्ठां परिष्कृता ॥

वत्सराभ्यन्तरे क्रियमाणे एकादशाहादियाद्वात् पूर्वमेव कार्यं
न तु परं देवहृत्यत्वेन पूर्वाह्णविहितत्वात् निषेधश्रवणाच्च ।

यथा शाव्यायनः,—

हृत्वेकादशिकं श्राद्धं दृषोत्सर्गे करोति यः ।

अभिपत्रवने घोरे पित्रभिः सह पच्यते ॥

अत्र गन्धेनाभ्युक्ष्णं गवामिति शूलगवोक्ताधिवासस्य—

“अथ दृषोत्सर्गो गोघञ्जेन व्याख्यातः” इत्यनेन पारस्करेणाति-
दिष्टत्वादधिवासः कर्तव्य एव ।

अत्राधुनिकाः,—एकादशाहपूर्वदिनेऽग्नौचमद्वावात् संवत्सरा-
भ्यन्तरे मामिकादौ च^१ ।

प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि दैवं न वा पैवं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

इति देहाशुद्धिविधानात् संवत्सरात् परमेव माङ्गस्य^२ कर्तव्य-
तावगमात् दृष्टिश्राद्धवदधिवासभावः । अन्यथा वत्सराभ्यन्तरे
दृष्टिश्राद्धस्याप्यनुष्ठानं स्यादिति प्राचीनाचारमुल्लङ्घ्य व्यवस्थापयन्ति ।
तदशुद्धम् ।

यद्यधिवासो दृषोत्सर्गेऽङ्गमित्यस्ति तदाग्नौचान्तपरदिने दृषो-
त्सर्ग इत्युपदिशन् विधिरेव तदङ्गान्यपि विदधातीत्यग्नौचेऽप्यधिवासो
वैधः । द्वाग्राहिकपिण्डदानवत्तत्राग्नौचमकिसित्करम् । अनङ्गत्वे तु
कप्तात्र प्रमङ्गः कथं वा अन्यदा तदनुष्ठानमिति ।

१ ग पुस्तके मासिकादौ च नास्ति ।

२ क पुस्तके माङ्गस्य— ।

न च पूर्वदिने प्रधानाधिकाराभावान्नाङ्गेऽधिकार इति वाच्यम्,
 श्वः कर्त्तव्यनिश्चयेनैव श्वः कर्त्तव्यतया प्रधानाधिकारमभवात् ।
 • न च तद्दिनेऽधिवास इति वाच्यम् । पूर्वदिनरूपाङ्गाभावात् ।
 न चाङ्गविधानमन्यदा चरितार्थमिति वाच्यं सामान्यप्राप्तस्याङ्गविधे-
 रनिवार्यत्वात् । अन्यथा एकादशादशाङ्गे पूर्वदिने प्राङ्मणनि-
 मन्त्रणाद्यपि न स्यात् ।

न च तत्रापि निमन्त्रणवाधइति वाच्यम् ।

प्रतिगृह्य दिजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।

अहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोयः सूतके ॥

इति मनुना एकोद्दिष्टस्य निमन्त्रणदिनमारभ्य व्यहमध्ययन-
 निषेधात् ।

तथाच वराहपुराणे,—

असङ्गते तथादित्ये गत्वा^१ विप्रनिवेशनम् ।

दद्यात्तु पाद्यं विधिवन्नमस्कृत्य दिजोत्तमम् ॥

प्रेतस्य नामाथोद्दिश्य यथार्थं विनियोजयेत् ।

श्वः करिष्य इति कृत्वा प्राङ्मणस्य निमन्त्रयेत् ॥

गतोऽपि दिव्यसोकं तं कृतान्तविहितात् पयः ।

मनसा वायुभूतेन विप्रेषु स्वं नियोजय ॥

पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं नियोजयेत् ।

१ ग पुस्तके, गत्वा तु विनिवेशनम् ।

२ ग पुस्तके, श्वः करिष्ये इत्यादि नियोजयेदित्यन्तं पङ्क्तिचतुष्टयं नास्ति ।

‘पादसचणं तेनैव प्रेतस्य दितकाम्यया ॥ इति

न च वचनजलादेव तथ तथेति वाच्यं वचनस्योक्तयुक्तिमूल-
त्वेनान्यथागतिमन्भवात् बलकल्पनाया अयोगात् ।

किञ्च अग्नौचपतितश्चाद्भ्य निरामिषभोजन-सहज्भोजन-मैथुन-
वर्जनादिकमङ्गमपि न स्यात् । उक्तयुक्तिः पुनः सर्वमिष्टिकरीति
मेवोपासनीया ।

किञ्च अग्नौचापगमे सुस्नात इत्यादि विष्ण्वादिवचनेन दशा-
ह्वात् परमग्नौचाभावप्रतिपादनादन्यथा मन्ध्यादीनामकरणप्रसङ्गात् ।

कालिकापुराणे,—

महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिज वाचरेत् । इति ।

लघुहारीतेन च

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ।

तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते ॥

इति काम्यकर्माणामेव निषेधात् । तत्रापि च विहितानां
काम्यानां दानदृष्टोत्सर्गादीनां कर्त्तव्यतानियमात्तदङ्गानामधिवासा-
दीनां वत्सराभ्यन्तरे सुतरामेव कर्त्तव्यत्वमायातम् । अन्यथा तुल्य-
न्यायाद्भोमादीनामप्यकरणप्रसङ्गः स्यात् केवलं दृष्टोत्सर्गमात्रं स्यात् ।
न च तथा, साङ्गस्यैव काम्यकर्माणः फलावग्रन्भावनियमात् । अतएव
यागे रागादङ्गे वैधी प्रवृत्तिरित्युक्तं पञ्चमाध्याये । वृद्धिश्चाद्भ्य त्व
पाचनिक एव निषेधः ।

मत्स्यपुराणे,— वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यस्य गृहस्यश्च ततो भवेत् ।

मपिण्डनानन्तरं हारीतः,—

विन्दते पिण्डलोकञ्च ततः आहुं प्रवर्त्तते ।

उग्रनाः,—

नाभ्यांक् संवत्सरादृद्धिर्दृषोत्सर्गं विधीयते ।

मपिण्डीकरणादृद्धं दृद्धिश्चाहुं विधीयते ॥

इत्यलं बह्वना ।

अथाधिवासः ।

पूर्वदिने सायममये स्वस्ति वाच्यं संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः प्रेतलोकपरित्यागपूर्वकं स्वर्गलोकगमनकामनया श्वःकर्त्तव्ये वत्सतरीचतुष्टयसहितदृषोत्सर्गकर्षाणि तदङ्गभूतं दृषवत्सतरीयूपानामधिवासनकर्षं करिष्ये ।

ततः स्वयं वा वृत आचार्य्यो वा रचोहनं पठित्वा वेतालाश्वेत्यादिना श्वेतमर्षपान् विकीर्य्य प्राङ्मुख उपविश्य हतभूतशुद्धिमाह्वान्यामाङ्गन्यासप्राणायामः सामान्यार्थं विधाय ब्रह्माणं वास्तुपुरुषञ्च सम्पूज्य वेदीबहिरैशान्यां “अश्वस्तूपरोगो मज्जङ्गच्छेत्यृग्भ्यां” गोष्ठादृषवत्सतरीरानीय “लाङ्गूलं परीरवदिति” भूमिं विप्रोथ्य योगे योगे इति कुशानास्तीर्य्य भद्रं कर्षेभिरिति भद्रपीठमारोप्य तत्र द्रूपं स्थापयेत् ।

ततोदृषवत्सतरीयूपान् आपोहिष्ठेति षडक्षयेण द्रुपदादिवेति वेदादिमन्त्रचतुष्टयेन च स्थापयित्वा विष्णोरराटमिति सितवामसा

जलमपनीय ब्रह्मघोषेण वेद्यामानौय योमे योमे इति कुशाना-
स्तीर्य विश्वतश्चरुरिति ग्रथ्यामास्तीर्य^१यूपवस्केति यूपं स्थापयेत् ।

ततो यजमानो वृषपादौ गृहीत्वा पठेत्,—

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

श्रुत्वया मत्पितुः कार्यं कर्त्तव्यं वृषभेश्वर ॥

अथ प्राप्तोऽसि देवेभ्य नमस्ते परमेश्वर ।

अष्टमूर्त्तैरधिष्ठानं धर्मापाल नमोऽस्तु ते ॥

ततो गुरुर्वेदोपूर्वभागे घटमारोप्य गणेशं विष्णुमम्बिकां नव-
ग्रहान् दिकपालांश्च सम्पूज्य घटान्तरे रुद्रमग्निं पूषणश्चावाह्य
विशेषतः पूजयेत् ।

ततोवृषवत्सतरीयूपानां कोऽसीति तैलहरिद्राम् ।

त्वां गन्धर्वा, अंशुनामे इति दाभ्यां गन्धम् ।

श्रीश्च इति पुष्पं ममिन्धोऽञ्जन्नित्यञ्जनम् ।

रूपेणैव इत्यक्षककम् ।

युञ्जन्तीति गोरोचनाम् ।

युवा सुवासा इति वस्त्रम् ।

सिन्धोरियेति सिन्दूरम् ।

वृहस्पते इति कृत्रं वातोवा इति व्यजनम् ॥

धूरसीति धूपं, चन्द्रमा मनस इति दीपम् ।

अचक्रमीमदन्त इति दुर्वाक्षतं, विश्वतश्चरुरिति ग्रथ्यां दत्त्वा

दीर्घायुद्धेति मार्जनं काण्डादिति चतुरः काण्डानारोप्य
सूत्रामाणमिति सूत्रेण संवेष्टयेत् ।

ततो वृषस्याङ्गे मन्त्रन्यासः ।

चत्वारि शृङ्गेति शृङ्गे, नमस्ते रुद्र इति कर्णयोः ।

याते रुद्र इति शिखायां, अस्मिन् महतीति शिरसि ।

असंख्याता इति ललाटे, व्यम्बकमिति चक्षुषोः ।

मानस्योक्त इति नाभिकायां, अवतस्य धनुरिति मुखे ।

नीलघौवा इति कण्ठे, नमो वः किकिरेभ्य इति हृदये ।

तामीशानमित्युदरे, हिरण्यगर्भ इति नाभौ ।

नमस्त आधुधायाना इति पादयोः, प्रमुञ्च धन्वन् इति स्कन्धे ।

वातोवाय इति पुच्छे, गन्धद्वारामिति गुह्ये ।

य एतावन्तश्चेति दिग्वन्धनं ततो रुद्राध्यायं पुरुषसूक्तञ्च

पठित्वा वृषाय धर्मरूपिणे नम इति मन्मूज्य—

अधिवाभितोऽमि देवेभ्य सर्वलक्षणलक्षित ।

यथासुखमिह स्याने गोष्ठे तिष्ठ सुमिदक ॥

इति प्रणमेत् । ततः शिरोदेशे निद्राकलसं मंथाय निद्रा-
रूपिणै नम इति मन्मूज्य वस्त्रेणाच्छाद्य निद्रासूक्तं पठेत् । ततो
वेदीवह्निर्मायभक्तेन ॐ स्वां स्वां ह्रीं ह्रीं महादामवाधिपतये चैव-
पाज्ञाय एष मायभक्तवर्तिर्नम इति वलिं दद्यात् ।

इत्यधिवासविधिः ॥

अग्नौचान्ताहदितौयदिने ध्यातः इतग्रान्तिः इतनित्यकियो
गोशालायां गोष्ठादौ वा गत्वा स्वस्ति वाच्य मंक्रम्यं कुर्व्यात् ।

तत्र संस्थाप्य तेनैव पथा प्रत्यागत्य जलपूर्णं प्रणीतापात्रं आपो-
हिष्टेति संस्थाप्य सूत्रामाणमिति चमसी जलेनापूर्य्य-देवस्य त्वेति
मन्त्रेण षोडशभिर्दादशभिर्वा दर्भैरगर्भैरौशानादितोऽप्येण मूल-
माच्छादयन् चतुर्दिक्षु परिसूरेत् । तत उत्तरे पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं
यावत् कुशोपरि होमद्रव्यामादनम् ।

यथा,—पवित्रच्छेदनास्तयो दर्भाः पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपाचमाज्य-
स्थाली चरुस्थालीद्वयं समार्जनकुशाः षट्, उपयमनकुशाः सप्त, पञ्च
समिधः श्रुकश्रुवौ आज्यं उदूखलमुसले सूर्पेणण्डुलाः यवपिष्टं दुग्धं
ब्रह्मर्दचिणा ।

इत्यादि स्थापयित्वा कुशपत्रद्वयं गृहीत्वा ॐ पवित्रे स्यो
वैष्णव्यौ इति मन्त्रेण क्सेदनदर्भैः प्रादेशप्रमाणं पवित्रं हित्वा ॐ
विष्णोर्मनसा पूते स्य इत्यभ्युक्ष्य प्रोक्षणीपात्रे पवित्रं स्थापयित्वा
प्रणीताजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा वामहस्तेन प्रोक्षणीं संस्थाप्य तत्
पवित्रं दक्षिणहस्ताद्गुष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा तज्जलोल्लोचनरूपमुत्पन्नं
कृत्वा पवित्रं तच्चैव संस्थाप्य तज्जलेनामादितद्रव्याणि संप्रोक्ष्य
स्त्वानेऽसञ्चारस्थाने प्रोक्षणीं स्थापयेत् ।

अस्ताय फडिति आज्यस्थालीं चरुस्थालीञ्च प्रोक्ष्युदकेन प्रोक्ष्य
तत्राज्यं निक्षिप्य सूर्पोपरि उदूखलं संस्थाप्य पूर्वामादिततण्डुलान्
ॐ अग्नये त्वा जुष्टं गृह्णामीति मुष्टिमेकां गृहीत्वा ॐ अग्नये त्वा
जुष्टं निर्वपामीति उदूखले निक्षिप्य ॐ अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि
इति प्रोक्षणीजलेनाभ्युक्षेत् ।

एवं ॐ रुद्राय त्वा ॐ शर्वाय त्वा ॐ पशुपतये त्वा ॐ वयाय त्वा

ॐ अग्नये त्वा ॐ भगवत त्वा ॐ महादेवाय त्वा ॐ ईशानाय त्वा
ॐ अग्नये स्विष्टिहते त्वा तुष्णीञ्च वारदय यद्वण निर्वपण प्रोक्षणानि
कृत्वा ।

ॐ उदूखले मुमले इति मुमलेनावदत्त वातोवा इति
सूर्येण प्रस्तोत्रं चि प्रचान्न एव यवपिष्टम्यापि ॐ पूषे त्वा इत्येक-
मुष्टेर्ध्वहणनिर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा “ॐ अग्नये स्विष्टिहते त्वा” इति
तथैवान्यमुष्टेर्ध्वहणादीनि कृत्वा चक्षुष्यालीदये द्रव्यं निधाय दुग्धं दत्त्वा
अग्नेरुत्तरतो हतमधिश्रित्य अग्निमध्ये चक्षु तदुत्तरे पौष्णचक्षु
प्रणीतोदकेनाज्येन चाभिषिच्य दर्भद्वय मन्दैष्य आज्यस्य ग्रोय
दक्षिणावर्त्तेन चि परिभ्राम्य त दर्भं तथैवाग्नौ क्षिपेत् ।

पाणिभ्यां शुक्लशुक्लौ गृहीत्वा अधोमुखौ कृत्वा वारचय प्रताप्य
मकार्जनकुग्रैरघान्मूलपर्यन्तं सप्पार्श्वं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य
मकार्जनकुग्रानग्नौ प्रक्षिप्य कुग्रोपरि शुक्लशुक्लौ स्थापयेत् ।

मुखिघ्नमदग्धं चक्षु स्थापयित्वा चरौ हतशुक्लं दत्त्वा आज्य-
चक्षुद्वयं चावतारयेत् । ततः प्रोक्षणीम्यपवित्रं वामहस्ताङ्गुष्ठा-
नामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा ऊर्ध्वस्मितदक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां
पवित्राद्यं गृहीत्वा “ॐ भवितुस्तु प्रभव” इति मन्त्रेण पवित्रमभ्येन
हतस्थोत्तोन्ननरूपमुत्पवनं वारचय कृत्वा आज्यमवेचेत् । प्रोक्षणी-
पाचस्य जलस्य ॐ भवितुस्तु इति मन्त्रेण तदुत्पूय तथैव पवित्रं स्थापयेत् ।
उपधमनकुग्राय होमममाग्निं चावदामहन्ते कृत्वा उत्तिष्ठन् प्रजापति
मनसा ध्यात्वा तुष्णीमेव ममिधं पश्य जुष्टयात् मृणादस्तस्मृता ।

ततः उपविश्य दक्षिणजान् भूमौ पातयित्वा प्रोक्षणां उपवित्रेण
जलेन दक्षिणादितः पर्युचेत् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकगर्भणो मरणाग्नौ चान्ताह्निद्वितीयेऽहनि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकगर्भणो प्रेतलोकपरित्यागपूर्वक—स्वर्गलोकगमनकामगया पारस्करगृह्योक्तविधिना वत्सतरीचतुष्टयसहितवृषोत्सर्गकर्माहं करिष्ये ।

पाकयज्ञे स्वयं होता ब्रह्मैवैक कलिंगिति वचनात् स्वयमेव होता ।

वृषवत्सतरीणामलङ्करणं गां वामनी च आचार्याय दद्यादिति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् स्वयमग्नौ वाचाय दृणुयात् । तदा म एव होता तदा ब्रह्माणं मदस्य च दृणुयात् ।

माधु भवानाम्नामित्यादिना पाद्यादिना अभ्यर्च्य—

अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकगर्भणो मरणाग्नौ चान्ताह्निद्वितीयेऽहनि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकगर्भणः प्रेतलोकपरित्यागपूर्वक—स्वर्गलोकगमनकामनया क्रियमाणे वृषोत्सर्गकर्मणि अमुकगोत्रं यजुर्वेदान्तर्गतामुकगाम्नाप्यायिनममुकगर्भणं भवन्तमाचार्यत्वेन वृणे । वृतोऽस्मीति आचार्यः ।

तत इन्द्रघोषस्तेति वेदीमभ्युक्ष्य रक्षोहनं वेताल्लाश्वेति श्वेतमर्षपान् विकीर्य पशुगव्येन वेदीमभ्युक्ष्य प्राङ्मुख उपविश्य भूतशुद्धिं मातृकान्याममङ्गन्यामं प्राणायामत्रयञ्च कृत्वा मामान्याधे विधाय गणेशं विघ्ननागाय ममूञ्च पूजयेद्भुरिम् ।

विष्णुं यो नार्घ्येदादौ विफलं कर्म तद्भवेत् ॥

इति प्रथमं घटे गणेश ममूञ्च विष्णुं च सर्वतोभद्रमण्डले घटे वा ममूञ्च तथैव शङ्खे गवैर्गर्वाय ममूञ्च टागदिषु घटेषु वेद्यामैकत्र वा रक्षायं दिक्पालान् ममूञ्च होतयदेवानग्निं रुद्र

ॐ इह धृति स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह स्वधृति स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ उपसृजन् धरुण माचे धरुणो मातरन्धयन् स्वाहा । इदमग्नये ।

ॐ रायस्योपमस्मासु दीधरत् स्वाहा । इदमग्नये ।

मर्ब्वं च सस्रव प्रोक्षणा 'म्यापयेत् । ततो दक्षिणजानु भृशं
पातयित्वा ब्रह्मणोऽम्बारम्भपूर्वकमाज्येनाधारान्यभागो च जुहुयात् ।
तत्राधारौ प्रजापति मनसा ध्यात्वा—

वायुकोणादारभ्याग्निकोणपर्यन्त एतधारां दद्यात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । •

नैर्ऋतकोणादारभ्य ईशानकोणपर्यन्त एतधारां दद्यात् ।

ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय ।

अथाज्यभागौ ।

ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये । इत्यग्नेर्दक्षिणे पश्चिमादि प्रागन्तम् ।

ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । इत्यग्नेरुत्तरे प्रतीच्यादि प्रागन्तम् ।

शुक्लस्य हवि श्रेय प्रोक्षणीपाचे म्यापयेत् ।

अथ दृष्यात्मर्गा गोयज्ञेन व्याख्यात इत्यतिदेशात् शृङ्गवोक्त
मवदेवताभ्य पाथसेनावटानविधिना जुहुयात् ।

आज्यमेको होमपाचे आधारं परिकीर्तित ।

यथरावाज्यमेकस्य प्रत्याधारं न उच्यते ॥

माज्ये हवमपाचे च प्राग्दानमवटानम् ।

पुनस्तथैव यद्दानं तत् श्रोतुं प्रत्यवटानम् ॥

इत्ये हविवि यद्दानं एतापारं न उच्यते ।

ॐ अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणस्यां प्रागग्रां जलधारां दद्यात् ।

ॐ अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चिमे उत्तरायाम् ।

ॐ सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरस्यां पूर्वायां जलधारां दत्वा,

ॐ देव सवितः प्रसुवेति ईशानादि उदगन्तम् दक्षिणावर्त्तेन पर्युञ्चेत् । ततश्चात् पवित्रं प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीपात्रं संस्वार्थमग्रेऽक्षरे स्थापयेत् ।

तथाचापसाम्बसूत्रम्,—

अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतः प्राचीनम् ।

• अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चादुदीचीनम् ॥

सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः प्राचीनम् ।

देव सवितः प्रसुव इति, समस्तमिति ॥

यद्यपि सर्वत्र आधाराज्यभागहोमानन्तरमेव प्रकृतहोमस्तथा-
प्यत्र-मध्ये गवां सुमभिद्धमग्निं कृत्वा आज्यं संस्तुत्य-इह रतिरिति
पडाङ्गतीर्जुहोति ।

इति पारस्करवचने, क्क्षाप्रत्ययस्थानन्तर्याभिधायकत्वात् आज्यं
संस्तुत्येत्यस्य, वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च आज्यसंस्कारानन्तरं प्रथमत एवेह
रत्यादिहोमो नान्यहोम इति ।

न च पर्युञ्चणमप्यादौ न स्यादिति वाच्यं, होमानन्तरस्यैव
पुदामादिति प्राचीनमतमेव प्रमापमाधुनिकोक्तं हेयमिति ।

सूर्यनामानमग्निं कृत्वा आज्येन पडाङ्गतीर्जुहोतीति ।

ॐ इह रतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह रमध्वं स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह धृतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ इह स्वधृतिः स्वाहा इदमग्नये ।

ॐ उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरन्वयन् स्वाहा । इदमग्नये ।

ॐ रायस्योपमस्मासु दीधरत् स्वाहा । इदमग्नये ।

सर्व्वच संस्त्रवं प्रोक्षणां 'स्थापयेत् । ततो दक्षिणजानु भूमौ पातयित्वा ब्रह्मणोऽश्वारम्भपूर्वकमाज्येनाधाराज्यभागौ च जुहुयात् । तत्राधारौ प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा—

वायुकोणदारभ्याग्निकोणपर्य्यन्तं दत्तधारां दद्यात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये । •

नैर्ऋतकोणादारभ्य ईगानकोणपर्य्यन्तं दत्तधारां दद्यात् ।

ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय ।

अथाज्यभागौ ।

ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये । इत्यग्नेर्दक्षिणे पश्चिमादि प्रागन्तम् ।

ॐ सोमाय स्वाहा इद सोमाय । इत्यग्नेरुत्तरे प्रतीच्यादि प्रागन्तम् ।

श्रुवसग्रं हविःश्रेष्ठं प्रोक्षणीपात्रे स्थापयेत् ।

अथ वृषोत्सर्गा गोयज्ञेन व्याख्यातः, इत्यतिदेशात् शूक्लगवोक्त-
नवेदेवताभ्यः पायसेनावदानविधिना जुहुयात् ।

आज्यरुको होमपात्रे, आघारः परिकीर्तितः ।

यद्यरावाज्यमेकथ प्रत्याघारः स उच्यते ॥

साज्ये हवमपात्रे च प्राग्दानमवदानकम् ।

पुनस्तथैव यद्दानं तत् श्रौतं प्रत्यवदानकम् ॥

इत्ये हविर्विंश यद्दानं दत्ताघारः स उच्यते ।

सते चरौ च यद्दानं क्षताभ्यङ्गं न उच्यते ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनादवदानविधिर्ज्ञेयः ।

यथा जुह्वा घृतस्रुव दत्त्वा चरौ चापरं तस्मान्नेवणेनावदानद्वयं ।
गृहीत्वा जुह्वा घृतस्रुवेणाभिघार्यं चक्षुष्याभिघारयेत् ।

ॐ अग्नये स्वाहा इदमग्नये । इत्यग्नेर्मध्ये अन्वारभत्यागेन जुह्व-
यात् । एव रुद्राय शर्वाय पशुपतये उग्राय अग्नये भवाय
महादेवाय ईशानाय ।

अत्र चाग्निशब्द इकारान्त एव अकारान्तस्तु गङ्गुरिकामवाहेण ।

अत्र काण्वशास्त्रीयश्रुतिः प्रमाणम्,—

अग्निं हृदयेनाग्निं हृदयागेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भव यज्ञा
शर्वमन्त्रवायुभ्यामीशानं मन्त्रुना महादेवमन्त्रं परम्येनोप देव वनि-
ष्टुना वसिष्ठहनुं शिङ्गीनि कोम्याभ्यामिति ।

तथैव पौष्णचरोरवदाय एकामाहुतिं जुहोति ।

ॐ पूषा गा अन्वेतु न पूषा रक्षन्वत ।

पूषा वाजं मनोतु न स्वाहा । इदं पूष्णे ।

अस्यार्थः,—

पूषा देवता नोऽस्माकं गां पशून् अन्वेतु अनुगच्छतु पालयतु
पूषा अर्वतोऽद्यान् रक्षतु पूषा वाजमग्नं नोऽस्मभ्यं मनोतु ददातु
इति ।

अथ रौद्रात् पौष्णचरोयं प्रत्येकमेकैकं भूयिष्ठमवदानं मेघणेन
जुह्वां निधाय । ॐ अग्नये स्विष्टिहते स्वाहा इदमग्नये स्विष्टिहते ।
ततः चाग्नेन महाभ्यादितिहोमः ।

ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे । ॐ स्वः
स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदमग्निवायुसूर्येभ्यः ।
इति ।

ततः सर्वप्रायश्चित्तहोमः ।

ॐ तन्नोऽग्ने इदमग्नीवरुणाभ्यां । अग्नये वा सर्वं च ।

ॐ सतन्नोऽग्ने इदमग्निवरुणाभ्यां । ॐ अयाद्याग्ने इदमग्नये ।

ॐ ये ते शतं इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो दिवेभ्यो

मरुद्भ्यः स्वर्कभ्यः ।

ॐ उदुत्तमं इदं वरुणाय ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

इति होमं समाप्य अग्निमभ्यर्च्य पूर्णाहुतिं दत्वा ब्रह्मणे काश्चन-
दक्षिणां दत्वा ।

होतुर्वस्त्रयुगं कांक्ष्यं काश्चनश्चैव दक्षिणाम् ।

इति विष्णुवचनात् होमरूपाद्ब्रह्मपत्नीं होमदक्षिणां दद्यात् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोचस्य प्रेतस्थामुकशर्मणः प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वक-स्वर्गलोकगमनकामनया कर्त्तव्यवृत्तयोत्तगाद्ब्रह्महोमकर्मणि
ब्रह्मकर्मणः साद्वतायं दक्षिणामिदं काश्चनममुकगोचायामुकशर्मणे
ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ममददे । एवं पूर्व्ववाक्यं कृत्वा कर्त्तव्यवृत्तो-
त्तगाद्ब्रह्महोमकर्मणः साद्वतायं दक्षिणामिदं वस्त्रयुगकांक्ष्यकाश्चनं
तुभ्यमहं ममददे इति ।

अथाधुनिकाः,—

ब्रह्मकर्मणः कृताकृतानि वक्ष्यन्त्य दक्षिणायां माताभावात्

तद्वक्षिणा पृथक् नास्ति होमस्य तु कर्माङ्गत्वेऽपि होमरूपतापन्नस्य
साङ्गस्यैव प्रधानाङ्गत्वात् वृद्धिश्चाद्भवत् पृथग्दक्षिणेति सा च
कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् । इत्याहुः । तदशङ्कम् ।

ब्रह्मदक्षिणायां हयग्रीर्षपञ्चरात्रमेव प्रमाणं यथा,—

प्रणिपत्य ततो दद्याद्गुरवे दक्षिणां सुधीः ।

सुवर्णमहितं पात्रं तिलैः पूर्णं सवस्त्रकम् ॥

ब्रह्मणे कनकं दद्यात् मूर्त्तिपेभ्यस्तथैव गाः ॥ इति ।

तथा,—

• होतुर्वस्त्रयुगं कांस्थं काञ्चनक्षैव दक्षिणाम् ।

इति वृषोत्सर्गाङ्गहोमकर्मणो विष्णुना विशिष्य दक्षिणया
विहितत्वेन होमस्य कर्माङ्गत्वेऽपि वृद्धिश्चाद्भवत् वाचनिक्येव
पृथग्दक्षिणा । अन्यथा अङ्गस्थोपाङ्गापेक्षया प्राधान्येन दक्षिणा-
प्रमङ्गेऽधिवासगणेशपूजादीनामपि दक्षिणाप्रसङ्गः स्यात् ।

नवा,— कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् । इत्यन्तं वञ्चना ।

रुद्रान् जपित्वेति पारस्करे सामान्योपदेशेऽपि “आवयेद्रौद्रीञ्च
संहितां” इति कन्दोगपरिविष्टवचनात् वृषवत्सतरीमसीपे समस्त-
रुद्राध्यायजपं कुर्यात् । ततो वत्सतरीमहितं वृषमब्देवतैर्मन्त्रैः
कुशैः मोदकविन्दुभिर्मांजयेत् ।

अब्देवतमन्त्रो यथा,—

ग्रंथ आपन्त द्रुपदा आपोहिष्ठाऽधमर्षणम् ।

एतैरब्देवतैर्मन्त्रैर्मांजनं समुदाहृतम् ॥

ग्रंथ आपो धन्वन्ताः शमनः सन्तु नृणाः ।

गन्तः समुद्रिया आपः ग्रमनः सन्तु कूषाः ॥

ॐ-द्रुपदादिव मुमुचानः खिन्नः स्वातो मलादिव ।

भूतं पवित्रेणैवाव्यमापः शुभन्तु मैनसः ॥

आपोहिष्ठादि ऋक्तयम् ।

ॐ-ऋतञ्च सत्यश्चाभीध्यात्तपसोऽध्यजायत ततो राज्यजायत

ततः समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोऽजायत ।

अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी सूर्याचन्द्रमसौ

धाता यथापूर्वमकल्पयद्विश्वं पृथिवीश्चान्तरीक्षमथो स्वः ॥

यद्यपि पारस्तरेऽङ्को भोक्तृस्तथापि परिशिष्टवचनानुसारादङ्कनं

यथा—

ततोऽरुणेन गन्धेन मानसोऽक इतीरयन् ।

वृषस्य दक्षिणे पार्श्वे चिशूलान्कं ममुबिषेत् ॥

वृषाङ्गमीति मन्त्रेऽस्य चक्राङ्कमपि दर्शयेत् ।

तप्तेन पद्यादयमा स्फुटौ तावेव कारयेत् ॥

अथैनं कक्षमस्याभिरङ्घिरेको वृषेण वा ।

मन्त्रोपधिसुगन्धाभिः स्त्रापयेद्वस्त्रिका अपि ॥

इत्यरुणगन्धेन दक्षिणपार्श्वे ॐ मामसोऽक इति कुशगूलेन

चिशूलम् ।

वामपार्श्वे,—

ॐ वृषाङ्गमि भानुना घुमन्तं त्वा हवामहे पवमानः सुवर्धमम् ।

इति मन्त्रेण चक्रं चरणद्वयमूले विनित्य पद्यात् तप्तलोहेन

कक्षंकारेण स्फुटौ कारयेत् ।

ततः सुगन्धिभिरङ्घ्रिः सवत्सतरौकं वृषं स्थापयेत् ।

शन्नोदेवौ । आपोहिष्ठादिक्वत्तयम् ।

आपः शिवाः शिवतमाः शान्ताः शान्ततमाः ।

तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ।

ॐ या ओषधीः सोमराज्ञौ धिष्ठिताः पृथिवीमनु ।

वृहस्पतिप्रसूता

इति सर्वोषधिभिः ।

ये तीर्थानीति तीर्थोदकेन स्थापयित्वा जलमपनीय-

पादस्कन्दे ताद्यालङ्कृत्येत्युपदेशात् ।

वृषं वत्सतरौक्यं वस्त्रादिभिरलङ्कृत्येत् ।

ॐ युवा सुवामा इति वस्त्रम् । गन्धदारामिति गन्धम् ।

श्रीय ते इति पुष्पम् । धूरमीति धूपम् ।

मनोज्योतिरिति दीपम् । समिन्धोऽञ्जित्यञ्जनम् ।

वातोवेति ध्यजनम् । वृहस्पते इति क्वम् ।

मिन्धोरिवेति मिन्दूरम् । युञ्जन्तीति गोरोचनाम् ।

चत्वारि षट्केति सुवर्णषट्कम् । अक्षरपङ्क्तिरिति रजतसुरम् ।

अमौ यस्तास इति तासषष्टम् । नभ उदर्येणेति कांस्यक्रोडम् ।

नमो धृष्ये चेति रजतचिह्नम् । इदं विष्णुरिति सुवर्णचक्रम् ।

आवृष्येनेति दर्पणम् । वातोवेति चामरम् ।

भद्रं कर्णेभिरिति प्रवालम् । नमोऽस्तु नोन्मयीवायेति सुवर्ण-
पद्मम् । नमोगन्धेति चण्डाम् । वृषाय दत्त्वा यथाशक्ति वत्सतरौ-
क्यलङ्कृत्येत् ।

अथ यूपारोपणम् ।

आचारादैशान्यां दिशि यूपमारोपयेत् । तत्र प्राचीनपद्धत्यनु-
सारेण तत्प्रक्रिया लिख्यते ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।
इति खनित्रपहणम् ।

ॐ आददेऽपेध्वास्तेन प्राश्रामि वृहस्पतेर्मुखेन ।

इति गर्त्तं खनेत् ।

ॐ यवोऽसि यवयाऽस्मद्द्वेषो यवयाऽरातीः ।

इति असु यवान् दद्यात् ।

ततो यवोदकेन यूपस्य— ॐ दिवे त्वेत्यघं, ॐ अन्तरीक्षाय
त्वेति मध्यं, ॐ पृथिव्यै त्वेति मूलं प्रोक्षयेत् ।

ॐ शुन्धन्तां लोकाः पिह्यदना इति यवोदकं गर्त्तं क्षिपेत् ।

ॐ पिह्यदनामसीति प्रागयान् दर्भान् गर्त्तं स्तृणुयात् ।

ॐ अघेणीरसि स्वावेश उक्षेदणामेतस्य विन्तादधीत्वा स्यास्यति ।

इति गर्त्तमभीषे यूपमानयेत् ।

ॐ देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु सपिप्पलाभ्यस्त्वौषधिभ्यः ।

इति मधुना हतेनाभ्यञ्जयात् ।

ॐ दिवमघेणासृष आन्तरीक्षं मध्येनाघाः पृथिवीमुपरेणादृंह्यैः ।

इति यूपमुच्छ्रितं कुर्यात् ।

ॐ याते धामान्युशसि गमधै यच गावो भूरिष्टृजा अयासः ।

अवाह तदुर्गगायस्य विष्णोः परमं पदमाव भारि भूरि ॥

इति गर्त्तं क्षिपेत् ।

ॐ ब्रह्मवनिना चवनि रायस्योषवनि पर्यूहामि ।

इति छतप्रक्षेपः ।

ॐ ब्रह्मदृंह चवदृंहायुदृंह प्रजादृंह । इति दण्डेन दृढीकरणम् ।

ततो यूप स्पृष्ट्वा—

ॐ विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पश्यन्ते ।

इन्द्रस्य युध्य मत्वा ।

इति जपेत् ।

ॐ यदावध्नन्दाचायणा हिरण्यं शतानीकाय सुमनसमानाः ।

तन्म श्रावध्नमि शतशारदाया युष्मान् जरदष्टिर्यथासम् ।

इति वृषं यूपे वध्नीयात् । उपयूपेषु वत्सतरीय ।

अथ केचित्,—

वृषस्य दक्षिणे कर्णे-गायत्रीं ऋतस्य सत्यस्य इत्याद्यधमर्षणं
यदेवा देवहैलनमित्यादि कुष्माण्डीसंज्ञकमृक्त्रयस्य जपन्ति ।

तच्च पारस्करेण रुद्रजपमात्राभ्यनुष्ठानादप्रमाणकमिति ।

ततो दधिलाञ्छितविषहान् वस्त्राच्छादितांश्च भवान् कृत्वा
तिलकुमुमजलान्यादाय वत्सतरीचतुष्टयमर्चितं वृषमुत्सृजेत् ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोवस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाशौचा-
न्नाद्यादितृयेऽहनि अमुकगोवस्य प्रेतस्यामुकशर्मणः । प्रेतलोकपरि-
त्यागपूर्वकस्त्रगंलोकगमनकामनया स्त्रणं गृह्णाद्यनदृतं वामोयुगा-
च्छादितं दधिलान्छितविषहं रुद्रदेवतं वृषम्—

एन युवानं पतिं वो ददामि तेन कौडनीथरय प्रियेण ।

भागः मातृगुपा सुभगा रायप्योषेण समिपा मदम ॥

इति मन्त्रेणैव वाक्यप्रविष्टेनोत्सृजेत्^१ ।

अत्र पारस्करे एतयैवोत्सृजेरन्निति एतयैव च कृत्वा नान्यवाक्ये
• नेत्येवकारार्थवशात् वाक्यभेदकल्पनागौरवाच्च उत्सृजेरन्निति वज्र-
वचनाच्च रथकारन्यायात् शूद्रेणप्ययं मन्त्रः पठनीय एवेति प्रागेव
विवृतम् ।

न च मासपक्षतिथ्यादीनामपुल्लेखो नास्त्विति वाच्यम्,—

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् ।

फलांशमभिमन्त्राय प्रदद्यात् अङ्गुष्ठान्वितः ।

इति गोतमवचनाच्च मासपक्षतिथ्यादीनामुद्देश्यगतफलस्य चोल्लेख-
नियमात् । ततश्च उत्सर्गमन्त्रे एनमित्यनेन निर्दिष्टस्य वृषस्य
विशेषणतया तद्देवताद्युल्लेखं कृत्वा चोत्सर्गप्रतिपादिकया कृत्तव्यं वाक्यं
समापनीयं न स्वकल्पितवाक्येनोत्सर्ग इति पारस्करसूचार्थः ।

कर्मार्थस्त्वयम् ।

हे वत्सतय्यो वो युष्माकमेनमुपस्थितं पतिं ददानि त्यजानि
स्त्वध्वंसविषयं करोमि तेन वृषेण पत्या सह क्रीडन्तीः
खेलन्त्यो यूयं चरथ भूमय क्रीडन्तीरिति प्रथमार्थां द्वितीया
हृन्दमि यूयमपि नोऽस्माकं माना अस्मत्स्त्वविषयास्त्यक्ता इत्यर्थः ।
एतेन वत्सतरीणामुत्सर्गः प्रतिपादितः । मयोत्सृष्टास्त्यया सहेति
लिखित्यमाणवचनाच्च ।

ततः— ॐ स्वधा पित्रभ्यो मातरभ्यो बन्धुभ्यश्चापि वृक्षये ।

पितृपत्न्या ये केचिद्ये चान्ये मातृपक्षकाः ॥

गृध्रशूरबन्धूनां ये कुलेषु समुद्भवाः ।

ये प्रेतभावमापन्ना ये चान्ये आद्भुवर्जिताः ॥

वृषोत्सर्गण ते सर्व्वे लभन्तां प्रीतिमुत्तमाम् ।

दद्यादनेन मन्त्रेण तिलोद्यतयुतं जलम् ॥

इत्यग्निपुराणवचनाञ्जलान्त्रिलिख्यं दद्यात् ।

वृषोत्सर्गस्य गोयज्ञातिदेशात् वृषसमानोऽन्यस्तथाभरणयुक्तो
गौर्दक्षिणा देया । *

तथा गोयज्ञे पारस्करः—

तस्य तुल्यवया गौर्दक्षिणेति ।

तथा च विष्णुसंहितानाम्ना वचनं पठन्ति ।

ब्राह्मणस्य वरो गौय वरो यामय भूभुजः ।

अथो विग्रस्तु मपद पुराणगतमन्त्रिके ॥

ॐ अथेत्यादि अमुकमगोचस्य प्रेतस्यामुकग्रन्थेणो मरणा-
गौचान्ताहाद्वितीयेऽहनि अमुकमगोचस्य प्रेतस्यामुकग्रन्थेणः प्रेत-
लोकपरित्यागपूर्व्वक-स्वर्गलोकगमनकामनया पारस्करविधिना हतै-
तद्वृषोत्सर्गकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिमां वृषतुल्यवयस्कृतमलद्वृतां
गां वृषतुल्यवयस्कृतमलद्वृतगवौमूत्रं वा विष्णुर्देवतममुकगोचाया-
मुकग्रन्थे तुभ्यमहं ममददे ।

अथ वृषवत्तरीनामलद्वारं गां याममी आचार्याय दद्या-
दिति दन्द्योगपरिशिष्टवचनादक्षिणां गामाचार्यायैव दद्यात् ।

विष्णुः,—

अथस्कारस्य दातव्यं भोजनं मनचेष्टितम् ।

भोजनं ब्रह्मर्षिष्कं ब्राह्मणं चैव भोजयेत् ॥

व्यासः,—

क्रियमाणे वृषोत्सर्गे क्षोमदाहोऽभिजायते ।

वृषभः पीड्यते तेन शास्यते द्विजभोजनात् ॥

पूर्ववदाक्यं कृत्वा कृतैतद्वृषोत्सर्गकर्मणि एतदुत्सृष्टवृषक्षोम-
दाहजनितपापचयकामो भोज्यान्वेतानि ब्रह्मर्षिष्काणि ब्राह्मणेभ्यः
सम्प्रददे । ततस्तु दक्षिणां काञ्चनमूल्यं दद्यात् ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमिति देवान् विसृज्य अक्षिद्रं कुर्यात् ।

आचाराङ्गीत-वाद्य-लाजप्रक्षेपं कृत्वा गृहे समागन्तव्यम् ।

इति वृषोत्सर्गपद्धतिः ॥

अथ वृषोत्सर्गानन्तरं मत्स्यपुराणोक्तक्रमानुरोधात् कपिला-
दानम् ।

सर्वत्सां कपिलां स्वर्णशृङ्गाद्यलङ्कृतां पाद्यादिभिः सम्पूज्य धेन्वङ्गा-
धिष्ठातृदेवताभ्यो नमः, इति पुष्पाञ्जलि दत्वा कृताञ्जलिः
पठेत्—

या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।

धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु ॥

देहस्या या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया ।

फलमाह सप्तैव साप्तं स्वार्थे अन् अनुजन्म सप्तजन्मना विशिष्टे-
नेति विशेषणे द्वितीया सप्तजन्मभाविना रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या
समृद्ध्या दृष्या अन्नेन च वयं सुभगाः सन्तः सं सम्यक् मदेन पुष्टा-
भवेम इषु इच्छायां दृश्यते सर्वैरिति कर्मणि क्तिप् छान्दसः ।

मध्यस्थमभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाकशेषेण ।

इति पारस्करवचनात् सवत्सतरीकं वृषमभिमन्त्रयेत् ।

ॐ मनुद्रोऽसि नमस्त्वानाहुर्दानुःशमूर्मयोभूरभिमावाहि
स्वाहा ।

मास्तोऽसि मस्ताङ्गणः शमूर्मयोभूरभिमावाहि स्वाहा ।

अवस्युरसि दूरस्वान् शमूर्मयोभूरभिमावाहि स्वाहा ।

यास्ते अग्ने सूर्य्यं रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः ॥

ताभिर्ना अद्य सर्वाभीरुचे जनाय नस्कृधि ।

या वो देवाः सूर्य्यं रुचो गोव्यशेषु या रुचः ।

इन्द्राग्नी ताभिः सर्वाभी रुचन्नो धत्त बृहस्पतेः ॥

रुचं नो धेहि ब्राह्मणेषु रुचं राजसु नस्त्रधि ।

रुचं वैश्वेषु शूद्रेषु मयि धेहि रुचारुचम् ॥

तवायामि ब्रह्मण वन्दमानस्तदाग्रास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेङ्मानो वरुणेह वोऽध्वरुणम् स मा न आयुः प्रमोषीः ।

स्वर्णधर्मः स्वाहा, स्वर्णकर्मः स्वाहा, स्वर्णशक्रः स्वाहा, स्वर्णज्योतिः

स्वाहा, स्वर्णसूर्य्यः स्वाहा ॥

इत्यनुवाकशेषः ।

अथ प्रचालयेत् यथेष्टं द्यूतं पर्यटत ।

इति कन्दोगपरिशिष्टवचनादैशान्यां दिशि सवत्सरीकं दृषं
किञ्चिच्चालयित्वा दृषं प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्,—

ॐ धर्मोऽसि त्वं चतुष्पादक्षतस्तु प्रियास्त्रिमाः ।

चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्सृष्टास्त्वया सह ॥

देवानाञ्च पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च योषितः ।

भूतानां त्वमिजननास्त्वया सार्द्धं व्रजन्त्रिमाः ॥

नमो ब्रह्मण्यदेवेश पितृभूतर्षिपोषक ।

त्वयि मुक्तेऽद्यया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥

मा मे ऋणोऽस्तु दैवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ मानुषः ।

धर्मस्त्वं तत्प्रपन्नस्य या गतिः साऽस्तु मे ध्रुवा ॥

यावन्ति सन्ति लोमानि तव तासाञ्च गोपते ।

तावदर्धसहस्राणि स्वर्गे वासोऽस्तु मे पितुः ॥

मोचितोऽसि मया नाथ स्वकृन्दा गतिरस्तु ते ।

मत्पितुः स्वर्गमिच्छयै त्रिस्त्वं भवशागरे ॥

न खादेः परग्रस्थानि नाक्रामेर्गर्भिणीञ्च गाम् ।

इति दृषं श्रावयेत् ।

तत आचाराद्यस्य दृषस्योत्सर्गस्तस्य पुच्छेन तर्पणम् । सति-
मोटकदृषपुच्छमादाय कृतापसव्यो दक्षिणमुखः—

ॐ अमुकसगोच प्रेतामुकशर्मज्ञे तत्ते एतदुत्सृष्टदृषपुच्छ
गलिततिलोदकमुपतिष्ठताम् ॥

धेनुरूपेण सा देवी मम गान्तिं प्रयच्छतु ॥
 विष्णोर्वचसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावरोः ।
 चन्द्रार्कचक्रक्रियां धेनुरूपास्तु सा त्रिये ॥
 धतुर्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च ।
 या लक्ष्मीः सर्वभूतानां सा धेनुर्वरदास्तु मे ।
 स्रधा त्वं पिष्टमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजां यतः ॥
 सर्वपापहरा धेनुः सर्वशान्तिं प्रयच्छतु ।
 सर्वलोकमयीं दोग्धीं सर्वदेवमयीं तथा ॥
 सर्वलोकहितार्थाय सर्वलोकभवाय च ।

प्रयच्छामि महाभागामक्षयाय शुभाय ताम् ॥

इति पठित्वा धेनुं देवतां सम्प्रदानब्राह्मणमपि पाद्यादिभिः
 सम्पूज्य इमां धेनुं ते ददानीति ब्राह्मणदक्षो जल दत्वा ददस्तेति
 तेनोक्ते जलेन धेनुं प्रोक्ष्य वस्त्रेणाच्छाद्य पुच्छं धत्वा—

ॐ अचेत्यादि अमुकमगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाशौचान्ता-
 हाद्वितीयेऽहनि अमुकमगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मण एतद्देनुलोममस्मित-
 वत्सरावच्छिन्नस्रगं वाममक्षतारुणकामोऽमुकगोचायामुकशर्मणे
 ब्राह्मणाय इमां कपिलाधेनुं सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां तासपृष्ठां
 कांक्षोपदोहामादर्गललाटां घण्टापीवां चामरपुच्छां गन्धाद्यर्चितां
 पयस्विनीं तुभ्यमहं सम्प्रददे । पुच्छे गृहीत्वा खस्तीति गृहीता
 वदेत् ।

ॐ अचेत्यादि अमुकमगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मणो मरणाशौचान्ता-
 हाद्वितीयेऽहनि अमुकमगोचस्य प्रेतस्यामुकशर्मण एतत्कपिलाधेनु-

लोममण्डितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवासामप्रमकुलतारणकामनया हतै-
तत्कपिलाधेनुदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चनमग्निदेवतममुक-
गोचायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं मम्यदे ।

ततो यक्षीता स्वस्त्युक्त्वा काञ्चनं स्पृष्ट्वा गायत्रीं कामयन्-
पठित्वा कपिलाधेनुरियं रुद्रदेवताकेति वदेत् ।

ततो दाता प्रदक्षिणीकृत्य पठेत्—

धावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति हि ।

तावद्वर्षमहस्याणि स्वर्गे वासोऽस्त मे पितुः ॥

ततो घामघामदामम्—

सुरभे त्वं जगन्नाथे देवानाममृतप्रदे ।

गृहाण वरदे घाममीक्षितार्थं प्रदेहि मे ॥

पूर्वलिखितशिवपुराणवचनात्—

ॐ अघेत्यादि एतत्कपिलाधेनुलोमकृपमममख्यवर्षमहस्या-
वच्छिन्नस्वर्गलोकवाम-तदुत्तरविपुलकुलजगन्नाथकाम इमां कपिलाधेनुं
मौवर्ण्यगृह्णीमित्यादि वाक्यं वा ।

कपिलाभावे तदितरसालकृतधेनुदाने तु—

ॐ अघेत्यादि एतद्धेनुलोममण्डितवत्सरावच्छिन्नस्वर्गवामकाम
इमां धेनुं मौवर्ण्यगृह्णीमित्यादि सर्वे पूर्ववत् ।

वापीकूपतडागानां प्रतिष्ठा सर्वसम्पत्ता ।

यथामति विचार्य्यं विज्ञेयेण विविच्यते ॥

वेदबोधितत्यागस्य यागो दानं होमो वा इति चितयान्यतर-
नियमात् सर्वसम्पत्सम्पदानककूपवाण्याद्युत्पत्तयः—

भनसा पाचमुद्दिश्य भूमौ तोयं ममुत्सृजेत् ।

विद्यते सागरस्यान्तो न तद्दानस्य विद्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचनात्,—

प्रकृष्टचेतनमनुष्याद्यपेक्षया पश्चात् स्वीकारसम्भवात् उद्देश्यगतस्वा-
मित्वजनकस्यागो दानमिति लक्षणव्यापनादानत्वं निरुद्धचेतनमत्स्य-
पक्ष्याद्यपेक्षया तु वेदबोधितत्यागस्य तस्येदमित्यारोपज्ञानविषयो
देवतेति निरुद्धचेतनानां देवतात्वावगमात् देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो
याग इति यागलक्षणव्यापनादस्ति च यागत्वम् । यथा आहुस्य
पिशुद्देश्यकतया यागत्वं ब्राह्मणसम्पदानकतया च दानत्वमित्युभय-
रूपता भ्रान्तिज्ञानस्येव न्यायनयेऽंशभेदात्^१ प्रामाण्याप्रामाण्यम् ।

यथा च गुरुमतेऽनुमानस्य मेधांगे परोक्षतामिति माचंगे च
प्रत्यक्षतेति । अतएवोभयप्रयोगोऽपि दृश्यते ।

यथा ह्यग्नीर्षे,—

नास्ति तोयसमं दानं त्रैलोक्ये सपराचरे ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलदानं समाचरेत् ॥

वापीकूपतडागाद्यमतो दद्यात् स्वशक्तिः ।

वित्तानुमारतः प्राज्ञः प्रपास्यैव प्रवर्त्तयेत् ॥

अथेकं पूरयित्वा तु निदाघे वारिणा घटम् ।

जलदानन्तु कुर्वीत सर्वकाममष्टद्विदम् ॥

प्रपाथास्तु दानत्वं सुतरामेव ।

मत्स्यपुराणे यागपदप्रयोगो यथा,—

एतान् महाराज विग्रेषधर्मान्

करोति धोर्व्यामय शृङ्खुबुद्धिः ।

स याति रुद्रालयमाश्र पृतः

कल्पाननेकान् दिवि मोदते च ॥

अनेकलोकान् स महर्षुवादीन्

शुक्ता परार्द्धद्वयमङ्गनाभिः ।

सहैव विष्णोः परमं पदं तत्

प्रयाति तद्यागवलेन भूयः ॥

उच्यतेतान् विग्रेषधर्महेतुभूतान् तडागादीन् यः करोति
तेषां तडागादीनां यागवलेन विष्णोः परमं पदं प्रयातीत्यर्थः ।

एवं भेत्तारामादिदानस्यापि यागदानोभयरूपतेति ध्येयम् ।

जलाशयस्य कृपवापीपुष्करिणीतडागनदीभेदात् पञ्चविधत्वम् ।

यथा हयग्रीवपञ्चराषे वरुणप्रतिमालक्षणकथने,—

हेमजं रौप्यजं वापि रत्नजं वा प्रकल्पयेत् ।

वरुणं तस्य मन्त्रेपाञ्चर्यं कथयामि ते ॥

शृङ्खुलं निविषेत् कृपे वापां तदप्यशृङ्खुलम् ।

पुष्करिण्यां धिपेहेयं वरुणं चतुरश्रुलम् ॥

पञ्चाश्रुलं तडागेऽपि जघामप्यशृङ्खुलम् ।

कृपादिमघणमुक्तं कपिनपञ्चराधे,—

पञ्चागद्विभवेत्कूपः शतहन्ता तु वापिका ।

पुष्करिण्यादूर्ध्वं यावद्दुष्टाशतदयम् ॥

तद्वागोऽष्टशतान्तःस्थो नदी च म्लानदूर्ध्वतः ।

पञ्चागद्विरिति पञ्चागद्व्यपव्यन्तं कूपः स च सदारको निर्दारकश्चेति । वापी च पञ्चागदूर्ध्वं शतहन्तापव्यन्ता । एषाश्च मंथ्यातारतम्येन गाम्भीर्यतारतम्येन च फलस्यापि तारतम्यं बोद्धव्यम् ।

अथ केचित्,—

स्वस्य जलाग्रयजलोपभोगो विरुद्धः त्यक्तस्य पुनः स्त्रीकारानर्ह-
त्वात्, न चैकस्य एकक्रियायां दानकर्तृत्वं सम्प्रदानत्वञ्च सम्भवति ।
अतएव सवयागे यद्वृणामेव स्त्रेयामृत्तिकत्वेन नास्ति दक्षिणेत्याहुः ।
तत्र,— त्यक्तजलस्यापि नद्यादिजलवदौषादानिकमत्वाविरोधात् ।

भोजयित्वा दिजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुत्तरेत् ॥

इति हयग्रीवं अमकुचितसर्वपदयन्तात् स्वस्यापि त्यागोद्देश-
वर्गान्तर्भावाच्च ।

एकस्यापि प्रकारभेदेन भिद्यतात् सम्प्रदायत्वसम्प्रदानत्वयोरवि-
रोधाच्च अहन्त्वप्रकारेण सम्प्रदायत्वं सर्वभूतत्वप्रकारेण च सम्प्र-
दानत्वम् । यथा मन्त्रादिनामात्मन्यार्द्धे एकस्यैव एतच्छरीराधि-
ष्ठायकत्वप्रकारेण दातृत्वं पारलौकिकशरीरान्तराधिष्ठायकत्वप्रकारे-
णोद्देशत्वमपीति नास्ति विरोधः । सवयागे तु स्त्रेयामेव चत्विर्जा
सम्प्रदायत्वसम्प्रदानत्वयोः प्रकाराभेदात् दक्षिणाभावो युज्यत एव ।

अतएव आह्विविवेके,—

हतमथोचियं आह्वं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।

तस्मात् पण्डाकिर्नी वा फलं पुष्यमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणं आह्वे तथा न सफलो भवेत् ।

इति वृहस्पतिवचने पुष्यादीनामानत्यर्थत्वाभावात् सचेऽप्यति-
देशागतदृष्टार्थदक्षिणाया बाधो नादृष्टार्थाया दक्षिणाया इत्युक्तम् ।

न च तिरस्यां प्रकृष्टचेतनाभावात् बधिरान्धमूकपद्भूनां श्रवण-
वीक्षणोच्चारणप्रचरणविरहादिन्द्रादिदेवतानाञ्च स्वस्थैर्वा त्यागोद्देश्य-
त्वासम्भवात् यागानधिकार इति तिर्य्यगधिकरणविरोध इति वाच्यम् ।

साकाराणामिन्द्रादीनामधिकारे निरूपयितव्ये मन्त्रमयीणां
देवतानामुद्देश्यत्वारोपेण विरोधगन्धाभावात् तेषां यागेऽधिकार-
सम्भवात् गङ्गास्नानदानादावधिकारप्रसङ्गाच्च ।

वस्तुतस्तु वर्णाश्रमवतामेव कर्माधिकारनियमात् तदभावेन
सुरेष्वादीनां तिरस्यामपि सर्व्यकर्मानधिकार इति तिर्य्यगधिकरण-
सिद्धान्तः ।

न च पुराणादाविन्द्रादीनामश्रमेधादिवर्णनविरोध इति वाच्यम् ।
श्रीरामचन्द्रादिवत् लोकप्रवर्त्तकतया तेषां तदनुष्ठानोपपत्तेः ।

अतएव भगवद्गीतायाम्,—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।

स यत् प्रमाप्य कुर्वते लोकस्तदनुवर्त्तते ॥

इति स्वजनाग्रयजन्मोपभोगो न विरुध्यते ।

एवं भेल्वारामादीनामपीति ।

प्रकृतमनुसरामः ॥

कूपादिप्रतिष्ठाफलमाह हयग्रीर्षे,—

एवं विधिं विनिवर्त्य नृत्यगीतादि कारयेत् ।

एवं कृते, फलं यच्च तन्निबोध सुरोत्तम ॥

सर्वकामसुसम्पूणं वैदूर्यमणिभूषितम् ।

सौवर्णं कामगं दिव्यं दिव्यस्त्रीगतमकुलम् ॥

विमानं शक्रलोके तु प्राप्नुयात् कूपकारकः ।

• एवं काष्ठादिकर्तृणां फलं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥

कूपवापीतडागानां यः कर्त्ता नष्टकिल्बिषः ।

नासौ वैवस्वतपुरं याति भूतनिषेवितम् ॥

शक्रलोके वसेत् ब्रह्मन् यावन्मन्वन्तरं नरः ॥

तदन्ते पृथिवीपालो जायते वा द्विजोत्तमः ।

सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वैश्वर्यसमन्वितः ॥

कूपकारकः एवंविधानेन कूपदानकारक इत्यर्थः । एवं पर-
चापि ।

कूपादिप्रतिष्ठास्वरूपमाह हयग्रीर्षे,—

अब्देहं वरुणं विद्धि नित्यं नारायणात्मकम् ।

वरुणस्य प्रतिष्ठा या सैवापां कीर्त्तयेत्तत्र ॥

तथा तत्रैव—

भोजयित्वा द्विजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं ममुच्चरेत् ॥

ततो वरुणप्रतिमास्थापनानन्तर तोयं तोयाग्रय समुत्सृजेद्वि-
त्यर्थः । कृपादिजलाशयानामेव दाने तत्तत्फलश्रवणात् ।

कूपवापीतडागाद्यमतो दद्यात् स्वरशक्तिः ।

इति पूर्वलिखितविधिवाक्यबलाच्च ।

सर्वेष्वेतेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।

फलार्थिभिस्तत्प्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते ॥

इति वक्ष्यमाणवचनाच्च ।

अन्यथा तन्माचजलोत्सर्गं अन्येषामनुत्सर्गप्रसङ्गात् । तेन—

अप्रतिष्ठन्तु यत्तोयं तत्तोयं मूत्रवत् सतम् ।

इति कपिलपञ्चराचवचनस्वरसात् वरुणप्रतिमास्थापनकृतजल-
शुद्धिपूर्वकजलाशयोत्सर्गः कृपादिप्रतिष्ठापदवाच्यः ।

एतेन मत्स्यपुराणाद्युक्तफलं वरुणयागस्यैव जलाशयदानस्य तु
पृथगेव फलमिति यत् केनचिदुक्तं तन्निरस्तम् ।

यागस्यैव तत्फलत्वे अन्यदा वरुणयागानुष्ठानेऽपि तत्फल
स्यात् । जलाशयाधिकरणकवरुणप्रतिमास्थापनं जलाशयकरणं विना
न घटते इति चेत् नद्यादौ परकृततडागादौ वा तत्सम्भवे
तत्फलप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात् पूर्वलिखितद्वयशीर्षादिवचनात् वरुण-
यागो जलाशयोत्सर्गस्याङ्गं फलमपि तस्यैवेति ।

तर्हि प्रतिष्ठाभावे जलाशयकरणस्य फलाभावप्रसङ्ग इति चेन्न
अविधिकृतसुवर्णादिदानवत्तादृशं^१ वैधफलं नास्त्येव किन्तु तदद्यत्-

किञ्चित् साधारणं फलं विद्यत एव इति न विवादः । एवं
सेलारामादिप्रतिष्ठायामपि तद्दानस्यैव फलं न तद्वद्भूतयाग-
स्येति धेयम् ।

वरुणप्रतिमालक्षणमाह हयग्रीर्षे,—

हेमजं रौप्यजं वापि रत्नजं वा प्रकल्पयेत् ।

वरुणं तस्य सङ्क्षेपात् लक्षणं कथयामि ते ॥

झङ्गुलं निचिपेत् कूपे वाण्यां तद्वच्च अङ्गुलम् ।

पुष्करिण्यां चिपेद्देवं वरुणं चतुरङ्गुलम् ॥

पद्माङ्गुलं तङ्गिऽपि नद्याच्चाथ षडङ्गुलम् ।

दिभुजं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥

वामेन नागपाशन्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।

मौलिनं वा महाभाग कारयेत् यादसां पतिम् ॥

वामे तु कारयेद्दक्षिणं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।

नागैर्नदीभिर्यादोभिः समुद्रैः परिवारितम् ॥

फणवत्पत्ते अभयनागपाशयुक्तहस्तद्वयं मौलिनं मुकुटालङ्कृत-
मस्तकं तत्पत्ते निधिपद्मयुक्तहस्तद्वयमित्यर्थः ।

मत्स्यपुराणे,—

सौवर्णौ कूर्ममकरौ राजतौ मत्स्यदुण्डुभौ ।

ताघौ कुलीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः ॥

कपिलपञ्चरात्रे,—

नदी तु राजतौ जेया'समुद्रः स्वर्णनिर्मितः ।

अनन्ताघटनागास्तु अष्टधातुविनिर्मिताः ॥

धातवोऽष्टावन्यत्रोक्ताः ।

सुवर्णे रजतं ताम्रं कांस्यं पित्तलमेव च ।

रत्नसीमकलौहानि धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ -

यूपलक्षणमुक्तं ह्यग्रीर्वै,—

चतुरस्रमथाष्टास्रं वर्तुलं वा सुवर्त्तितम् ।

आराध्यदेवतालिङ्गसूचितं मानसम्भितम् ॥ -

दशहस्तं न्यसेत् कूपे यूपं यज्ञीयवृत्तजम् ।

मूले हैमान् फलान् न्यस्त्वा वाप्यां पञ्चदशान्वितम् ॥

पुष्करिण्यां न्यसेद्यूपं विंशहस्तं सुरेश्वर ।

पञ्चविंशकरं यूपं तद्भागे विनिवेशयेत् ॥

अतिगम्भीरविस्तारयुक्ते विप्र जल्लागये ।

यथाप्रमाणशोभन्तु यूपं सम्यद्विवेशयेत् ॥

जलमध्येऽथवा यागमण्डपस्याजिरे गुरुः ।

यूपत्रस्केति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥

वैजयन्तीं सितां रम्यां यूपोपरि निवेशयेत् ।

तथा,—

लौहजं शैलजं वापि कारयेत् षोडशाङ्गुलम् ।

अष्टारं द्वादशारं वा चक्रं मूर्त्तिममन्वितम्^१ ॥

नारसिद्धेन रौद्रेण विश्वरूपेण वा पुनः ।

ध्वजवंशश्च कर्त्तव्यो निर्माणः शोभनो दृढः ॥

प्रतिष्ठाकालमाह तच्चैव,—

उत्तराशां श्रिते भानौ शुक्लपत्रे सुरेश्वर ।

हृष्यपचान्तिमव्यंगादृते सुरगणाचिंत ॥

शुक्लपत्राद्यं परित्यज्य प्रतिष्ठां कारयेदुधः ।

शुक्लपत्राद्यं व्यंगमितीर्थः ।

तथा,—

प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

षष्ठमी दशमी चैव द्वादशी च त्रयोदशी ॥

• अष्टमी पौर्णमासी च प्रतिष्ठायां सुशोभना ।

गुरुः सोमो बुधः शुक्रः प्रतिष्ठायां शुभावहाः ॥

मेघो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटो वृश्चिकस्तथा ।

शिवः कन्या च सततं विज्ञेयाः शान्तिकारकाः ॥

उत्तरासु तथा मूले रौद्रे पुष्ये च शस्यते ।

वैष्णवे चानुराधे च रेवत्यां रोहिणीषु च ॥

अश्विन्यामघ चित्रायां भरण्याञ्च पुनर्वसौ ।

प्रतिष्ठां कारयेद्विद्वान् नक्षत्रे मृगशीर्षके ॥ -

अथने विषुवे चैव षडशीतिमुखे तथा ।

मित्रं परममित्रञ्च सम्पत् चेमञ्च साधकम् ॥

तारापञ्चकमेतच्च प्रतिष्ठायां प्रशस्यते ।

गरं विष्टिं मकिन्तुषं गकुनं सप्ततुष्यदम् ॥

वर्जयेत् सर्वपद्मेन प्रतिष्ठायां सुरेश्वर ।

विष्कुम्भमतिगण्डञ्च शूलं परिघमेव च ॥

गण्डं व्याघातकञ्चैव वैधृतिं वज्रमेव च ।
 व्यतीपातं हर्षणञ्च योगानेतान् विवर्जयेत् ॥
 लग्नेच सुस्थिरे कार्यं स्थिरांगे सुरसत्तम ।

तथा,—

कूपवापीतडागानां पश्चिमे थागमण्डपम् ।
 कुर्यात् यथाक्रमेणैव कन्यसं मध्यमुत्तमम् ॥
 यथाक्रमेण कूपादिक्रमेण । कन्यसं कनीयांसं कनिष्ठमित्यर्थः ।
 कन्यसं दग्धस्तान् कूपे शस्तं तथानघ ।
 द्विषद्वं कारयेद्वाण्यां पुष्करिण्यां चतुर्दश ॥
 द्विरष्टहस्तं कुर्वीत तडागे मण्डपं शुभम् ।
 मण्डपस्यार्द्धभागेन चतुरस्रा तु वेदिका ॥
 तदष्टांगोच्छ्रिता सम्यक् वेदिका सुमनोहरा ।
 पूर्ववत् कारयेत् कुण्डान् तोरणानि तथैव च ॥
 वारुण्यां वा^१ न्यसेत् कुण्डं यथावत् कलभान्वितम् ।
 पूर्ववत् प्रासादप्रतिष्ठाप्रकरणे चक्रान् चतुरः कुण्डान् ।

यथा,—

चतुष्कोणं भवेत्कुण्डं पूर्वस्थां दिशि सर्वदा ।
 अर्द्धचन्द्रं भवेद्याग्ये वारुण्यां वर्त्तुलं भवेत् ।
 पद्माभमुत्तरे भागे कुण्डं स्याद्विजसत्तम ॥

अग्न्या वारुण्यां दिशि वा एककुण्डं धरुणकलभान्वितं गुरुः
 कुर्यादित्यर्थः ।

तथा,—अग्न्याधानं वारुणे तु कुण्डे कुर्वाच देगिकः ।

अरण्यान्तु मसुत्याण्य मणिजं वा ऊताग्रनम् ॥

पश्चिमकुण्डे अग्न्याधानं गुरुः कुर्वात् । कुण्डचतुष्टयपत्रे ,
तमग्निमन्येषु कुण्डेषु चिपु निनयेत् ।

तथा तत्रैव,—

अद्यत्थोद्युम्बरौ चैव न्ययोधः अथ एव च ।

तोरणार्थेषु कथिताः पूर्वादिषु यथाक्रमम् ॥

सुगोभनं भवेत्पूर्वं सुभद्रं दक्षिणे भवेत् ।

सुकर्मा पश्चिमे भागे सुहोत्रन्तु तथोत्तरे ॥

एकहस्तं खनेद्भूमौ चतुर्हस्तं समुच्छ्रयेत् ।

द्विहस्तान्तरमन्योन्यं तोरणानां प्रकल्पयेत् ॥

तिर्यक्फलकमानं स्यात् क्षाप्तानामर्द्धमानतः ।

खोना दृष्टिवीति मन्त्रेण स्थाप्याः पूज्याश्च तोरणाः ॥

तोरणस्तम्भमूले तु कलसान् मङ्गलाङ्कुरान् ।

तत्रैव,—

मण्डलञ्चालिखेत् वेशामर्द्धचन्द्रं सुगोभनम् ॥

लिखिता भद्रकं पूर्वं चतुरस्रं सुसूचितम् ।

आग्नेयेऽग्निमन्त्रकोणाभ्यां लाङ्कयेद्दक्षिणोत्तरे ॥

उत्तरादौ दक्षिणान्तं तत्पूर्वं भ्रामयेद्बुधः ।

अर्द्धचन्द्रवदेवं स्यात् मण्डलं भद्रगर्भितम् ॥

अथवा यद्गर्भन्तु भद्रस्यैव सुरोत्तम ।

अर्द्धचन्द्रोपमं कुर्वादेवं स्यादर्द्धचन्द्रवत् ॥

भद्रकं सर्वतोभद्रमण्डलं पूर्वस्थां मण्डलमध्ये तत्परिमितं सूत्रं
विन्यस्य भ्रामयेत् ।

तथा,—

स्थापयेत् कलसं तत्र द्वारे द्वारे यथाविधि ।

तथा,—

अष्टाविंशाधिकगतपलपूरांश्च मृन्मयान् ॥

आद्यत्थ कलमान् वस्त्रपूततोयेन पूरयेत् ।

सहिरण्यान् वस्त्रयुग्मबद्धकण्डाच्चिवेगयेत् ॥

तीरणाच्च बहिः स्थाप्याः प्रागादिषु यथाक्रमम् ।

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यै र्मन्त्रैरावाह्य दिक्षुपतीन् ॥

तथायं क्रमः ।

चतुर्द्वारोपेतं मध्ये वेदीममन्वितं चतुर्दिक्षु चतुःकुण्डयुक्त-
मग्नकौ पश्चिमे एककुण्डयुक्तं मण्डपं विधाय प्रतिष्ठापूर्वमग्नमदिने
यथाविधि अङ्कुरारोपणं^१ कुर्यात् । ततो मण्डपचतुर्दिक्षु यथासंख्यं
चतुरस्रमर्द्धचन्द्रं वर्तुलं पद्मसदृशं कुण्डमग्नकौ पश्चिमस्थामेकं कुण्डं
वा कुर्यात् । मध्ये वेदिकायां सर्वतोभद्रमण्डलगर्भितमर्द्धचन्द्र-
मण्डलं निर्माय दक्षिणे तु चतुष्कोणं सपद्मं खलिकमण्डलं
लिखेत् ।

अथाधिवासः ।

देशिको विधिवत् स्नात्वा कृत्वा पूर्वाह्निकीः क्रियाः ।

याथादक्षद्वृतो मौनी यागार्थं यागमण्डपम् ॥

मण्डपद्वारे आगत्य हस्तपादान् प्रक्षाल्याचम्य सामान्यार्घ्यं
विधाय पूजयेत् ।

अस्त्रेण पात्रं प्रक्षाल्य क्षन्मन्त्रेण प्रपूरयेत् ।

निक्षिपेत्तीर्थमावाह्य गन्धादीन् प्रणवेन तु ।

दर्शयेद्देवमुद्राञ्च सामान्यार्घ्यमिदं स्मृतम् ॥

ततो द्वारं अस्ताय फड़िति संग्रीह्य द्वारस्थोर्द्ध्वं, विघ्नं महाकक्षीं
शरस्वतीञ्च पूजयेत् ।

दक्षिणपार्श्वे—विघ्नं गङ्गां । वामपार्श्वे—क्षेत्रपालं यमुनाञ्च पूजयेत् ।
देहत्याजस्तं पूजयेत् ।

दिव्यदृष्ट्या दिव्यान्, अस्ताय फड़ित्यनुभिद्यान्तरीक्षगान्,
पार्थिवघातैस्त्रिभिर्भौमान् विघ्नानुत्सारयेत् । ततः किञ्चिदामशाखां
सृजन् यजमानसहितो गुरुर्देहकीं संलब्ध्वा दक्षिणपादपुरःसर-
मन्तः प्रविश्य,—

पञ्चगव्यार्घ्यतोयाभ्यां प्रोक्षयेद्यागमण्डपम् ।

मूलमन्त्रेण वीक्षणं, अस्ताय फड़िति प्रोक्षणं, अस्ताय फड़िति
दर्भैस्ताडनं छमित्यभ्युक्षणम् ।

चन्दनागुरुकर्पूरैर्मण्डपं धूपयेत्ततः ।

लाजचन्दनसिद्धार्धभस्मदूर्वाकुशाचताः ।

विकिरा इति मन्दिष्टाः सर्वविघ्नौघनाशनाः ॥

एतान् मूलमन्त्रेणाभ्यर्च्य क्षौमिति नरसिंहमन्त्रेण मन्त्रवार-
मभिमन्त्र्य नरसिंहं ध्यायन्—

ॐ धेतास्त्राय पिशाचाय राक्षसाय मरीचुपाः ।

अपसर्पन्तु ते सर्व्वे नृसिंहास्त्रेण ताडिताः ॥

चौमिति नरसिंहमन्त्रेण निचिपेत् ।

वौमिति मूलमन्त्रो ह्यचरो हयग्रीर्व्वे उक्तो यथा,—

अष्टाविंशान्तबीजेन चतुर्दशयुतेन तु ।

अर्द्धेन्दुबिन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥

ततोऽस्त्राय फडिति जपितदर्भमुष्टिना तान् विकिरान् मार्ज्ज-
यित्वा ईशानदिशि वर्द्धन्वा आसनाय स्थापयेत् ।

अथ केचित्,—

श्वो यियचुणाऽधिवासदिनेऽङ्गाधिकाराय तद्धीनभूतकाम्यप्रधा-
नाधिकारमस्यादकः कुशतिलजलतयागसहितः कास्याभिस्त्रापः कार्य्यः ।
न त्वधिवासस्य पृथक्^१ सकल्प इति वदन्ति ।

वाक्यमपि वर्णयन्ति—अमुककामः श्वो वरुणयागेनाह यक्ष्ये इति ।
तदयुक्तम् ।

अथ सोमार्कघृहणसक्रान्त्यादौ सुतीर्थके ।

इत्यादिपूर्व्वलिखिताग्निपुराणादिवचनानुरोधेन अथपदप्रयोग-
स्यावश्यकत्वात् ।

मासपक्षतिथौनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः ।

इति तिथ्याद्युल्लेखनियमाञ्च अद्यामुकतिथौ श्वो यक्ष्ये इति
वाक्यानन्वयात् ।

किञ्च—अङ्गं हि द्विविधं भवति उपरञ्जकमुपनायकञ्च पर-
स्पररोपकारकमुपरञ्जकमाहृत्योपकारकमुपनायकम् । तत्र देवता-

वाहनरूपस्य पूर्वदिनविहिताधिवासोपरञ्चकाङ्गस्थाङ्गान्तरोपकरण-
माचक्षेण वाह्यत्वात् कर्माङ्गाचमनादिवदङ्गतेऽपि प्रधानाभिलाषे
तदनुष्ठाने विरोधाभावात् । न चाऽभिलाषोऽधिकारसम्पादकः,
नित्यकर्माणि तदभावेऽप्यधिकारात् ।

किन्तु मनसा संकल्पयति वाचाऽभिलपति कर्मणा प्रतिपाद-
यतीति शरीतवचनम् ।

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।

क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥

इति वनपर्व्ववनश्च निमित्तनिश्चयाधिकरणकेन अमुककामनया
मयेद कर्त्तव्यमिति निश्चयरूपेण मनःसंकल्पेनैव सम्पादितस्याधि-
कारित्वस्यानन्तरं काम्यप्रधानाभिलाषस्याङ्गविशेषरूपतया कर्त्तव्यत्व-
नियमं बोधयति ।

अतएव स्थाप्येवमभक्त्यागे निमित्तनिश्चयाभावेनैव संकल्पा-
निश्चयादधिकारविरहात् पूर्व्वदिनेऽधिवासबाधः ।

एवञ्च अङ्गानां बाधक विना प्रधानदेशकालान्वयानियमात्
वाचाऽभिलपति कर्मणा प्रतिपादयतीति वचनेन प्रधानाभिलाषा-
नन्तरमेवाद्युपकारकस्य प्रधानाङ्गस्यैवानुष्ठाननियमविधानात् ।

अन्यथा कर्माङ्गाचमनाभ्युदयिकयाङ्गादेरुपरञ्चकाङ्गस्यापि तत्-
परतः प्रसङ्गात् । प्रधानानुष्ठानदिन एव प्रधानाभिलाषः । तच्च
शरीतवचनस्वरसात् ।

अयोगे क्लेशहरणमसंकल्पे प्रतक्रिया ।

अब्रह्मचर्य्यं चर्य्या च चर्यं स्यात् कुम्भसंज्ञितम् ॥

इति हरिवंशवचनाच्च प्रधानाभिलापवदुपरञ्जकाङ्गानामपि
पृथगभिलापस्य कर्त्तव्यत्वमायातम् ।

यथा आहुपूर्वदिनेऽकृतेऽपि प्रधानाभिलापे ब्राह्मणानुमति-
रूपस्य उपरञ्जकस्य निमन्त्रणस्यानुष्ठानम् ।

यथा चाभ्युदयिकआहुमाहपूजादीनामुपरञ्जकाङ्गानां प्रधाना-
भिलापात् पूर्वं पृथगेवाभिलापः ।

यथा च शारदीयदुर्गापूजायां प्रधानाभिलापस्य पूर्वं बोधन-
पत्रीस्थापनादीनामुपरञ्जकाङ्गानां पृथगेवाभिलापस्तथाऽधिवासस्था-
पीति । अन्यथा एष्वपि स्थानेषु निमन्त्रणाद्युपरञ्जकाङ्गानां पूर्वं
प्रधानाभिलापप्रसङ्गः स्यात् ।

एवञ्च,—

नानिद्धा तु पिबन् आह्वैः कर्म वैदिकमारभेत् ।

इति शातातपवचने क्त्वाबोधितानन्तर्यवशाद्यस्मिन् दिने प्रधान-
कर्मारभस्तस्मिन् दिने माहपूजाभ्युदयिकआह्वादिकं कर्त्तव्यं विशेष-
विधानं विना अङ्गानां प्रधानदेशकालकर्त्तव्यत्वनियमाच्च । अतो
वृषोत्सर्गादौ पूर्वदिनकर्त्तव्याधिवासस्य पृथगभिलापात् अनुष्ठानरूप-
प्राचीनशिष्टाचारोन्वहनी दुर्युक्तिप्रत्यागा हातव्येत्यलं षड्ना ।
तत्रेदृशोऽभिलापः—

ॐ अद्येत्यादि सर्वकामसुखपूर्णं वैदूर्यमणिभूषित-मौवर्णकाम-
गदिव्यम्तीशतमङ्गुल-शक्रलोकावस्थितविमानप्राप्ति-मष्टकिम्बिपल-
भूतनिषेवितवैवस्वतपुरानभिषयान् मन्त्रमन्त्रावच्छिन्नशक्रलोककाम-
तदुत्तरमन्त्रलक्षणमभूतसर्वैश्वर्यममन्त्रितपृथिवीपान्त्रिदशोत्तमान्य-

तरत्वकामनया हयग्रीवपञ्चरात्रोक्तविधिना श्वः कर्त्तव्ये वाप्यादि-
जलाग्रयप्रतिष्ठाकर्मण्यधिवासकर्माऽहं करिष्ये ।

ततो गुरुयज्ञायत दत्ति पठेत् । ततो गुरुं वृणुयात् ततः सित-
पुष्पैर्वस्त्रयुग्मेरङ्गुलीयैश्च त्रीन् मूर्त्तिपान् ब्रह्माणश्च वृणुयात् ।

ततो गुरुः शुक्राम्बरधरः शोष्णीवः साङ्गुलीयहस्तः शुचि-
रलङ्कृतो वरुणरूपमात्मानं ध्यात्वा पञ्चगव्यार्घ्यतोयाभ्यां—

ॐ वेद्या वेदिरिति मण्डपं वेदींश्च विः प्रोक्ष्य पूर्वदक्षिणोत्तर-
कुण्डेषु स्थापयेत् पश्चिमकुण्डे तु स्वयमेव ।

ततः पूर्वदारे द्विहस्तान्तरमुभयपार्श्वे हस्तैकनिम्नगर्त्तं वारि-
यवतण्डुलयुते श्रद्धयतोरणद्वयं चतुर्हस्तोच्छ्रायं स्योना पृथिवीति
मन्त्रेण संस्थाप्य स्थिरो भवेति स्थिरीकृत्य तदुपरि फलकं दत्वा
स्योना पृथिवीति मन्त्रेण सम्पूज्य सुप्रोभनतोरणं दहागच्छेत्यावाह्य
पाद्यादिभिः पूजयेत् ।

दक्षिणदारे ऊडुम्बरतोरणद्वयं स्योना पृथिवीति मन्त्रेण
संस्थाप्य स्थिरीभवेति स्थिरीकृत्य तदुपरि फलकं दत्वा स्योना-
पृथिवीति मन्त्रेण सम्पूज्य सुभद्रतोरणं दहागच्छेत्यावाह्य पूजयेत् ।
एव पश्चिमदारे पूर्ववद्वटतोरणद्वयं संस्थाप्य सुकर्माणं तोरणं
पूजयेत् । तथैवोत्तरदारे पर्कटीतोरणद्वयं संस्थाप्य सुहोचं तोरणं
पूजयेत् ।

वाद्यतोरणस्तम्भमूले कलशान् मङ्गलाङ्कुरांश्च पञ्चघोषपुरःसरं
संस्थाप्य मण्डपवाङ्मे तोरणाभ्यन्तरे पूर्वादिकलमेषु दिक्पाशाना-
वाह्य गन्धादिभिः पूजयेत् ।

यथा हयग्रीवं,—

पूर्वादिषु घटमारोप्य ॐ आयाहीन्द्र महाराजाधिराज वज्रहस्त
स्वस्तवाहनाहत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ पूर्वद्वारमभिरक्ष
रक्षेत्यावाह्य ॐ वातारमिन्द्रमित्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धाद्यैरर्चयेत् ।

आग्नेये,—

ॐ आयाहि चिवभानो महाराजाधिराज शक्तिहस्त स्वस्त-
वाहनाहत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ आग्नेयीं दिग्मभिरक्ष
रक्षेत्यावाह्य ॐ अग्निर्मुर्धेत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

दक्षिणे,—

ॐ आयाहि यम महाराजाधिराज दण्डहस्त स्वस्तवाहनाहत
रक्तान्नायतलोचन इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ दक्षिणां
दिग्मभिरक्ष रक्षेत्यावाह्य ॐ असि यम इत्यर्थं दत्त्वा गन्धादिभि
रर्चयेत् ।

नैर्ऋत्याम्,—

ॐ आयाहि नैर्ऋत महाराजाधिराज खड्गहस्त स्वस्तवाहना-
हत महाबल इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ नैर्ऋतीं दिग्मभिरक्ष
रक्षेत्यावाह्य ॐ एष ते निर्वृते भाग इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धा-
दिभिरर्चयेत् ।

पश्चिमे,—

ॐ आयाहि वरुण-महाराजाधिराज पाशहस्त स्वस्तवाहना-
हत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ पश्चिमद्वारमभिरक्ष रक्षेत्यावाह्य
ॐ उह हि राजा वरुण इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

वायव्यां,

ॐ आयाहि पवन महाराजाधिराज ध्वजहस्त^१ खवलवाहना-
वृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ वायवीं दिग्मभिरच रचे-
त्यावाह्य ॐ वात आवातु भेषजं इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभि-
रर्चयेत् ।

उदीच्यां,

ॐ आयाहि सोम महाराजाधिराज शङ्खहस्त खवलवाहनावृत
इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ उत्तरद्वारमभिरच रचेत्यावाह्य ॐ सोमं
राजानमित्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

ऐशान्यां—ॐ आयाहीम महाराजाधिराज शूलहस्त खवल-
वाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ ऐशानी दिग्मभिरच
रचेत्यावाह्य ॐ ऐशानमस्येति^२ मन्त्रेणार्थं दत्त्वा गन्धादिभिरर्चयेत् ।

इन्द्रे शानयोर्मध्ये,—

ॐ आयाहि चतुर्मुख महाराजाधिराज मर्षलोकाधिपते
शुक्लवहस्त खवलवाहनावृत इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ ऊर्द्धा
दिग्मभिरच रचेत्यावाह्य ॐ हिरण्यगर्भ इत्यनेनार्थं दत्त्वा गन्धा-
दिभिरर्चयेत् ।

१ ख पुस्तके, पाशहस्त ।

२ ख पुस्तके, वात आवातु भेषजं शम्भूमयोमु

नो हृदे प्राण व्यापूयि तारिष्यत । इति पूर्णमन्त्रमुद्धृतम् ।

३ ख पुस्तके, ॐ ऐशावास्येति ।

नैष्ठिकतवरूपयोर्मध्ये,—

ॐ आयाह्वनन्त महाराजाधिराज खवलवाहनावृत स्याद्गलहस्त
हागच्छ दहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ अधोदिगमभिरच रक्षेत्यावाह्य ॐ
मोऽस्तु सर्वेभ्य इत्यनेनार्थं दत्वा गन्धादिभिरर्चयेत् । ततो ध्वजान्
पताकाश्च पूजयेत् ।

ततो मण्डपं प्रविश्य पश्चिमकुण्डोत्तरभागे तावमयं मृन्मयं वा
कुम्भं संस्थाप्य वरुणं तत्र गन्धादिभिरर्चयेत् । तत ऐशान्यां पूर्वस्या-
पितविकिरोपरि शतधारां स्थापयित्वा अस्त्राय कङ्कितं मन्त्रेणा-
स्त्रदेवतां सिंहस्थां खड्गखेटकधारिणीं घोररूपां पश्चिमस्थां .सम्पूज्य
चल चलेत्युच्चार्य तां गृहीत्वा तदवच्छिन्नधारया तत्पश्चात् वरुणकुम्भं
गृहीत्वा प्रदक्षिणमीशानादितो भो भोः शक्रादिसोकपालाः
श्रीवरुणस्याज्ञया यागं रक्षत रक्षत इति मण्डपं सिञ्चेत् ।

शतधारां कुम्भश्च खस्त्रस्थाने निवेश्य कुम्भे पुनर्वरुणं शत-
धारायाश्च पुनरस्त्रदेवताश्च सम्पूज्य वस्तयुग्मेन कलशं वस्त्रैकेन
शतधाराश्च वेष्टयेत् ।

ततः पञ्चगव्यं शोधयित्वा गायत्र्या यागभूमिं मग्नीष्य घटैकं
स्थापयित्वा तत्र गणेशं यहाश्च स्त्रीः स्त्रीमन्त्रैः पूजयेत् ।

ततो दक्षिणे पूर्वलिखितमण्डले ॐ योगे योग इति कुशमा-
स्त्रीर्यं गन्धतोयेन मग्नीष्य तत्र शय्यामास्त्रीर्यं शोभनमुपधानद्वयं
दत्वा ॐ ऊर्ध्वे उपुण इति वितानं बद्धा पुष्पाणि विकिरेत् ।
ऐशान्यां घाममण्डपे भद्रपीठमारोप्य मर्बद्रथाद्यामीय यथास्थानेषु
यथाद्रव्ययुतान् कनकान् स्थापयेत् ।

वयग्रीर्षे,—

सामुद्रं पूर्वकुम्भे तु आग्नेये जाह्नवीजलम् ।

दक्षिणे वर्षतोयन्तु नैर्ऋते निर्झरोदकम् ॥

नदीतोयं पश्चिमे तु वायवे तु नदीदकम् ।

श्रौद्धिदं चोत्तरे स्थाप्य ऐशान्या तीर्थसम्भवम् ॥

श्रौद्धिदं नारिकेलामृदकमिदं यथः ।

तथा,—

अलाभे तोयजातीनां नादेयैः पूर्यं कल्पयेत् ।

, रत्नानि तेषु निक्षिप्य पद्मव नीलमेव च ॥

एकाग्रोति घटांश्चान्यान् सर्वैषधिघुतानपि ।

यथा राजेति मन्त्रेण अभिमन्त्र्य सकृत् सकृत् ॥

तथा,—

तत आनीय वरुणं खानपीठे निवेशयेत् ।

ये ते शतेति मन्त्रेण देवं दर्भैश्च मार्जयेत् ।

हतेनाभ्यञ्जयेत् पश्चान्मूलमन्त्रेण देशिकः ॥

शन्नो देवीति मन्त्रेण शालयेदुष्णवारिणा ।

शुद्धोदकेन वरुणं शुद्धवत्याऽभिषेचयेत् ॥

तथा,—

सहदेवां सदाभद्रां कुशाग्रान् रजनीं तथा ।

निर्मञ्जनाय देवस्य गिरीपं सूर्यवर्त्तिनम्^१ ॥

देवं नीराज्य निर्मञ्छ दुर्मित्रेति विचक्षणः ।
 विचं देवेति मन्त्रेण नेत्रे चोन्मीलयेद्बुधः ॥
 तच्चक्षुरिति मन्त्रेण दृष्टिं कृत्वा तु पूरयेत् ।
 मधुरचितयेनैव सौवर्णकशलाकया ॥
 हेमशृङ्गीं गुरोर्दत्त्वा कलसैरभिषेचयेत् ।
 समुद्रज्येष्ठामन्त्रेण^१ सामुद्रेणाभिषेचयेत् ॥
 समुद्रं गच्छामन्त्रेण जाह्नव्येनाभिषेचयेत् ।
 वर्धतोयेन वरुण सोमो धेनुविति सेचयेत् ॥
^१पञ्चगव्येन पश्चाच्च आपोहिष्ठेति सेचयेत् ।
 पञ्चनद्येति नादैर्यैर्नदतोयैस्तथैव च ॥
 तदादित्येति मन्त्रेण औद्भिदेनाभिषेचयेत् ।
 तीर्थतोयेन वरुण पावमान्याभिषेचयेत् ॥
 पञ्चगव्येन पश्चाच्च आपोहिष्ठेति सेचयेत् ।
 हिरण्यवर्णा मन्त्रेण स्नानतोयेन सेचयेत् ॥
 वापीतोयेन देवेभ्य आपो अस्मेति सेचयेत् ।
 कौपेन स्नापयेद्देव व्याघ्रतया देशिकोत्तम ॥
 तद्भागस्य तु तोयेन वरुणस्येति वै श्चरा ।
 पल्लोदककुम्भेन श्रवसास्त्राभिषेचयेत् ॥
 गिरिनिर्झरतोयेन आपोदेवौति सेचयेत् ।

१ क पुस्तके, समुद्रज्येष्ठ ।

२ ख पुस्तके, पञ्चगव्येनेत्यादिस्थाने-
निर्झरोदककुम्भेन देवीरापेति सेचयेत् ।

वरुणस्येति मन्त्रेण एकाशीतिघटैस्तथा ॥

ततः शुक्लवाससा जलमपनयेत् ।

तथा,— तन्नो अग्ने वरुणेति अर्थं पाद्यं प्रदापयेत् ।

व्याहृत्या मधुपर्कश्च मूलेनाचामयेत्ततः ॥

दृष्टस्यतेति वस्तन्तु वरुणेति पवित्रकम् ।

मणवेनोत्तरीयश्च गन्धं गन्धवतीति च ॥

पुष्पं दीपं तथा धूपं नैवेद्याभरणादिकम् ।

चामरं व्यजनं क्वचं दर्पणं वैजयन्तिकाम् ॥

• रोचनामञ्जनं माख्यं दद्याच्छ्रद्धासमन्वितः ।

तन्नो अग्ने वरुणेति मूलमन्त्रेण वा मुधः ॥

सन्तिष्ठेति समुत्थाप्य शय्यायां विनिवेशयेत् ।

मूलमन्त्रेण कुर्वीत सजीवकरणं गुरुः ।

मूलमन्त्रेण देवेशं गन्धपुष्पादिनाऽर्चयेत् ॥

तद्यथा,—

धमस्तयादोगणसहितं शय्यायामारोप्य वैं वरुणाय नम इति
३-आञ्जलिं दत्वा कुशयुक्तासने प्राङ्मुख उपविश्य तालवयं दिग्बन्धनं
कृत्वा भूतशुद्धिं विधाय मातृकान्यासं कृत्वा वाँ वीँ वूँ वैँ वौँ वः
इति करन्यासं षडङ्गन्यासश्च विधाय वैँ इति मूलमन्त्रेण प्राणायाम-
चयं कृत्वा आधारशय्यादि-चन्द्रमण्डलान्तं पीठन्यासं कुर्यात् ।

अथशीर्षं,—

ततो विचिन्तयेद्देवं परमात्मानमौश्वरम् ।

प्रशान्तवदन मौस्यं हिमकुन्देन्दुसन्निभम् ॥

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्व्वलवणलक्षितम् ।

किरणैः शीतलैः सौम्यैः प्रीणयन्तमिव स्थितम् ॥

लावण्यामृतधाराभिस्तुर्पयन्तमिव प्रजाः ।

राजहंसममारुढं पाशव्यपकर शुभम् ॥

पुष्कराद्यैः सुतैः सर्व्वैः समन्तात् परिवारितम् ।

गौर्या कान्त्या चानुगतं नदीभिः परिवारितम् ॥

नागैर्यादोगणैर्युक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ।

सृष्टिमंहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम् ॥

इति ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः सम्पूज्य अर्घ्यस्थापनं कृत्वा
तदुत्तरे पाद्यपात्रमाचमनीयपात्रं अर्घ्यदक्षिणे प्राक्षणीपात्रं तोये-
नापूर्य्य गन्धपुष्पे दत्वा अस्त्राय फडिति संरक्ष्य अर्घ्योदकं किञ्चि-
न्निक्षिप्य तेनोदकेनात्मानं पूजोपकरणस्थाभ्युचेत् ।

ततः प्रतिमायां पूजयेत्,—

आधारशक्तये नमः प्रकृत्यै कृष्णाय अनन्ताय धृत्यै चौर-
मिन्धवे श्वेतदीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नसिंहासनाय नमः ।

सिंहासनस्थाग्नेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिचतुर्दिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय पद्माय अ सूर्य्यमण्डलाय उ सोममण्डलाय मं बह्नि-
मण्डलाय ।

पुनर्वरुणं ध्यात्वा मनसा पाद्यादिभिः पूजयित्वा प्रवहन्नामापुटेन पुष्पाञ्जलौ निःसार्य्य प्रतिमायां स्थापयित्वा मूलमन्त्रेण सावयवीकृत्य ॐ वरुणस्येति प्रतिमायां भान्निधं कल्पयित्वा प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

तद्यथा,—

मातृकान्यासं षडङ्गन्यासश्च विधाय हृदये हस्तं दत्त्वा ॐ वौमिति मूलमन्त्रमष्टधा जपित्वा— ॐ आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं मं हं हंसः श्रीवरुणस्य प्राणा इह प्राणाः । आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं मं हं हंसः श्रीवरुणस्य सर्वेन्द्रियाणि । आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं 'षं मं हं हंसः श्रीवरुणस्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्र-
घ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । इति पठित्वा भगवन् श्रीवरुण इहागच्छ इहागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निरुद्धो भव इत्यावाहन्यादिमुद्राः प्रदर्श्य पुनरपि देवताङ्गे षडङ्गन्यासं कुर्यात्,—

तां हृदयाय नमः वीं गिरसे स्वाहा वूं शिखायै वषट् वै कवचाय ॐ वौं नेत्राभ्यां वौषट् वः अस्त्राय फट् । ॐ वौं वरुणाय नम इति पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा भगवन् श्रीवरुणं स्वागतं ते इति स्वागतं पृच्छेत् ।

मूलमन्त्रेण चामनं पद्मश्यामालतादूर्वापराजिताकुशाप-
महिनं पाद्यं चवमिद्धार्थगन्धाढतपुष्पतिलदूर्वाकुशापमञ्जितमष्टाङ्गाद्यै
जातीफललवङ्गककौलमिश्रमाचमनीयं मधुपर्कं पुनरपि तथैवाच-
मनीयं वस्त्रमाभरणं यज्ञोपवीतं चन्दनकर्पूरागुरुभिर्गन्धं पुष्पमाल्य-
धूपदीपनैवेद्यानि पुनराचमनीयं चन्दनञ्च दद्यात् ।

तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।

ऊर्द्धं उपन इति चन्द्रातप दद्यात्-।

गौर्ध्वं नम इति कान्त्यै नम इति पत्नीद्वयं पूजयित्वा—

ॐ अनन्ताय नम ॐ वासुकये ॐ पद्माय ॐ महोपद्राय

ॐ तक्षकाय ॐ कुलिकाय ॐ कर्कटाय ॐ शङ्खाय नम इति ।

नदीभ्यः कूर्माय मकराय मत्स्याय डुण्डुभाय कुलीराय मण्डूकाय

शिङ्गुमाराय समुद्रेभ्यो नम इति पूजयेत् ।

हयग्रीर्वै,—

मण्डले मूलमन्त्रेण पूर्वोक्तविधिनाऽर्चयेत् ।

पूर्वलिखितमन्त्रतोभद्रगभाः चन्द्रमण्डले पीठपूजां विधाय

तत्र श्रीवरुणमावाह्य मूलमन्त्रेण पाद्यार्घ्याचमनीयगन्ध-पुष्प धूप-

दीप-वस्त्र यज्ञोपवीताभरण-नैवेद्य पुनराचमनीय-ताम्रमूल-चन्दन-

पुष्पाञ्जलिभिः पूजयित्वा ।

अग्न्यादिकोणकेशरेषु,—

वां हृदयाय नमः वीं शिरसे स्वाहा वूं शिखायै वषट् वैं
कवचाय हं वौं नेत्राभ्यां वौषट् ।

दिक्केशरेषु—वः अस्त्राय फट् ।

पूर्वादिदिक्षु,—

इन्द्राय अग्नये यमाय निर्वृतये वरुणाय वायवे सोमाय ईशा-
नाय अनन्ताय ब्रह्मणे नमः ।

तेषां बहिः,—

वज्राय गङ्गाय दण्डाय खड्गाय पाशाय शङ्खाय गदायै
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

समस्तयादोगणपरिवारसहिताय श्रीवरुणाय नम इति
पुण्याञ्जलिं दत्त्वा नागयष्टावपि वरुणमावाह्य पाद्यादिभिः पूजयेत् ।
हयगौर्यं,—

अग्न्याधानं वारुणे तु कुण्डे कुर्यान्तु दैगिकः ।

अरण्यान्तु मनुष्याय मणिजं वा ऊताग्रनम् ॥

पश्चिमकुण्डे गुरुस्वाधानं कृत्वा अन्येषु चिषु कुण्डेषु तमग्निं
नयेत् ।

वारुण्यां वा न्यसेत् कुण्डं यथावत् कलमान्वितम् ।

इति पूर्वलिखितवचनादग्नौ पश्चिमकुण्ड एव गुरुर्जुह्यात् ।

तत्रादौ कुण्डसंस्कारं कुर्यात् तन्मध्ये यवचरुं अपयेत् ।

यवतण्डुलानां,—

ॐ भूस्त्वा जुष्टं गृह्णामि ॐ भूस्त्वा जुष्टं निर्वपामि ॐ भूस्त्वा जुष्टं
प्रोक्षामीति ग्रहणनिर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा वदूखलमध्ये स्थापयेत् ।

एवं ॐ भुवस्त्वा ॐ स्वस्त्वा ॐ सवित्रे त्वा ॐ वरुणाय त्वा ॐ
अग्रे त्वा ॐ सूर्याय त्वा ॐ प्रजापतये त्वा ॐ द्यौस्त्वा ॐ अन्तरी-
क्षाय त्वा ॐ पृथिव्यै त्वा ॐ इह रत्यै त्वा ॐ उषाय त्वा ॐ भीमाय
त्वा ॐ महारौद्राय त्वा ॐ विष्णवे त्वा ॐ वरुणोमातरन्धयन्
रायसोषाय त्वा ॐ इन्द्राय त्वा ॐ अग्नये त्वा ॐ यमाय त्वा ॐ मैत्र्य-
ताय त्वा ॐ वरुणाय त्वा ॐ वायवे त्वा ॐ कुबेराय त्वा ॐ ईशानाय

यत्वा ॐ अनन्तायत्वा ॐ ब्रह्मणेत्वा ॐ महाराजायत्वा, ॐ विष्णु-
वेत्वा इति वारचय^१ ॐ सोमायत्वा इति वारषट्कं ॐ वरुणायत्वा
ॐ अश्वस्त्या ॐ रुद्रायत्वा निर्वपामीति निर्वापादिकं कृत्वा तुष्णीं
वारद्वयं निर्वपेत् ।

ततो सुमलेनावहत्य सूर्येण प्रस्फोद्य प्रक्षाल्य पेपयित्वा चरु-
स्याख्यां निक्षिप्य पूर्वोदितचतुर्दिक्षु गङ्गादिमञ्जिकाश्चतस्रो धेनूः
संस्थाय गायत्र्या दोहनं कृत्वा तेन दुग्धेन सपवित्रं चरुं सपयित्वा
ॐ तन्नो अग्ने वरुणेत्यभिघार्थ्यावतारयेत् ।

ततश्च कुशष्टिकां समाप्याघाराज्यभागौ च ऊत्वा व्यसुप्तमस्त-
महाव्याहृतिहोमं कृत्वा पूर्वस्थापितवरुणकुण्डे वरुणं सम्पूज्य
खवेदादिमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं पलाशममिधो ऊत्वा महाव्याहृतिभिश्च
तिलानाष्टोत्तरशतं ऊत्वा वरुणघटे सम्पात^२विधिना ॐ वौ स्वाहेति
मूलमन्त्रेणाष्टोत्तरशतं हृतेन ऊत्वा चरुहोमं कुर्यात् ।

तत्राय क्रमः,—

चरौ हतस्रुव दत्वा जुह्वाञ्च सुवमेकं दत्वा वारचयं चरुं
गृहीत्वा पुनश्चरौ सुवमेकं जुह्वाञ्च पुनः सुवमेकं दत्वा वक्ष्यमाण-
मन्त्रैर्होमयेत् ।

यथा हयग्रीर्वे,—

कुण्डेषु होमयेत् पूर्वविधिना समिदादिकम् ।

वेदादिमन्त्रैः पश्चाच्च चरुं कुर्वीति वारुणम् ॥

पूर्वविधिना विश्वप्रतिष्ठाविधिना समिदादिकमित्यादि-
शब्दान्तिनष्टपरिग्रहः ।

तथा,—

गङ्गाया धेनवः स्याप्यास्तुर्द्विच यथाविधि ।

गङ्गा च यमुना गोदावरी चैव मरुत्वती ॥

गायत्र्या तु दुहेद्वावः स्येद्यवमयं चरम् ।

त्वन्नो अग्ने वरुणेति^१ अभिषार्यावतारयेत् ॥

व्याहृत्या विधिवद्भुत्वा मन्त्रैरेभिस्तु होमयेत् ।

• गायत्र्या होमयेच्चापि मूलमन्त्रेण चाप्यथ ॥

ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ प्रजापतये स्वाहा ॐ द्यौः स्वाहा
ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ॐ पृथिव्यै स्वाहा ॐ इक्ष्वाक्यैः स्वाहा
ॐ उषाय स्वाहा ॐ भीमाय स्वाहा ॐ महाऋत्राय स्वाहा
ॐ विष्णवे स्वाहा ॐ वरुणो मातरन्वयवायस्पोषाय स्वाहा
ॐ इन्द्राय स्वाहा ॐ अग्नये स्वाहा ॐ यमाय स्वाहा ॐ नैर्ऋताय
स्वाहा ॐ वरुणाय स्वाहा ॐ वायवे स्वाहा ॐ कुबेराय स्वाहा
ॐ ईशानाय स्वाहा ॐ अनन्ताय स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा
ॐ महाराजाय स्वाहा ।

इदं विण्वति जुह्यात् तद्विप्रमेति वै बुधः ।

सोमो धेन्विति षड् ऋत्वा दमस्तेति च होमयेत् ॥

आपोहिष्ठेति तिसृभिरिमा रुद्रेति होमयेत् ।

तत आग्नेन महाद्यादतिहोमं कृत्वा होमं समाप्य चक्षुरेण
दग्निदिषु बलिं दद्यात् । ततः पुनर्देवं गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यमानैः
यजयेत् ।

यथा हयग्रीवं,—

दग्निदिषु बलिं दद्यात् गन्धपुष्पादिमार्चयेत् ।
कर्त्ता च दैग्निके दद्यादधिवासनदक्षिणम् ।
सुरजंमहितं पात्रं तिलैः पूर्णं भरत्तकम् ।
मह्यजे कमलं दद्यान्मूर्तिपेभ्यस्तथैव गाः ।
दैग्निकः कर्त्तृणा मातुं मयेद्राशिं हविष्यभुक् ॥ •
रथ्यधिवासविधिः ।

यद्यपि प्रातर्भिरुत्तिंतिमिच्छत्यो यजमानः,—

अथप्रागे च भीमस्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च गवयेऽग्नप्रवेशने ॥
मेतुष्टजलादीनां प्रतिष्ठासु विग्रेषतः ।
सीर्ययाचावृषोत्सर्गं वृद्धिश्चाहुं प्रकीर्त्तितम् ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् मातृपूजां वृद्धिश्चाहुस्तु निर्वर्त्य
श्रुति वाच्यं संकल्पं कुर्यात् ।

ॐ अथेत्यादि सर्वकामसुसम्पूर्णवैदूर्यमणिभूयितभौवर्णकामग
दिव्यस्त्रीशतमङ्गुलशकल्लोकावस्थितविमानप्राप्तिं नष्टकिल्बिषत भूत-
निषेवितवैश्वतपुराणभियान मन्त्रन्तरावच्छिन्नशकल्लोकवास तदुत्तर-
प्रव्यंलक्षणमप्यस्मभ्यैश्वर्यममन्त्रितपृथिवीपालादिजोत्तमान्यतरत्वकामो
हयग्रीवंपञ्चराशोक्तविधिना वाण्यादिजलागयप्रतिष्ठाकर्त्तव्यं करिष्ये ।

गौर्या कान्या चानुगत नदीभि परिवारितम् ॥

नागेयांदोगणैर्युक्त ब्रह्माणमिव चापरम् ।

सृष्टिमहारकर्त्तार नारायणमिवापरम् ॥

मूलेनैव स्थिति कृत्वा प्रणवेन निवेदयेत् ।

पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यै साविध्य पात्रमुद्रया ॥

मूलमन्त्रेण षोडशोपचारै समूज्य पुष्पाञ्जलि दत्वा अनन्ताद्यष्ट
नाग कूर्म-मकर-मत्स्य-डूण्डुभ-कुलीर मण्डूक-शिशुमार समुद्रादौ
नपि गन्धपुष्पाद्यै पूजयेत् । ॐ उत्तिष्ठेति मन्त्रेण अनन्ताद्यष्टनाग
सहित षडूप वरुणमुत्पाप्य जलाशयस्याभितो भ्रामयेत् ।

इयशौर्ष,—

उत्पापयेद्देवदेव शङ्खतुर्यादिनिखनै ।

गीतवादिचनिर्घोषै काहलादुन्मुभिखनै ॥

नागपृष्ठे समारोप्य रथे वा भ्रामयेत् पुरम् ।

प्रदक्षिणेन देवेश सर्वशोभासमन्वितम् ॥

चिह्नं सप्तकृतो वा स्वमथो सलिलाशयम् ।

परिभ्राम्य समानीय पश्चिमाया दिशि द्विज ॥

आपोद्दिष्टेति मन्त्रेण ब्रह्मघोषादिना गुरु ।

अनन्ताद्यष्टनागादिपरिवारयुत नत ॥

विमध्वजे घटे कृत्वा ताम्रे रोप्येऽथ मृन्मये ।

जलाशयस्य अग्रे त सुगुप्त विनिवेशयेत् ॥

निक्षिप्य वरुण ध्यायेत् देशिक सुममाहित ।
निर्दग्धां सकलां सृष्टिमिमा ब्रह्माण्डमञ्जिताम् ॥
अग्निबीजेन मन्त्रज्ञो भस्मकूटमिव स्थिताम् ।
घन विचिन्त्य बीजेन प्रावयेदारिणा पुन ॥
सर्वमापोमय लोक ध्यायेत्तत्र जलेश्वर ।
पूर्वरूपेण मन्त्रज्ञन्तोयमध्ये व्यवस्थितम् ॥
ततो निमज्जयेत्तत्र तडागे कारकं शुचि ।
कूपोदकेषु न स्नायात् पुष्करिण्यां निमज्जयेत्
ब्राह्मणैर्वैष्णवै साङ्गैः यजमानं सवाम्भव ॥

स्नानं तत्र तर्पणान्तं यथाविधि कार्यम् ।

तथा,—

ततो निवेशयेद्गुपं खदिरादि^१तरुद्वयम् ।
चतुरस्रमथाष्टास्र वर्जुलं वा सुवर्तितम् ॥
जलमध्येऽथवा यागमण्डपस्याजिरे शुक्ल ।
गुपत्रस्केति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
वैजयन्तीं सितां रम्यां धूपोपरि निवेशयेत् ।
गन्धादिभिः पूजयित्वा भस्मस्कुर्यात् पुन पुन ॥

ततो धेतुं जलाशयं सन्तारयेत् ।

मत्स्यपुराणे,—

वेदशब्दैश्च गान्धर्वैर्वाद्यैश्च विविधैः पुन ।

गुर्यञ्जायत इति पठित्वा ॐ उत्तिष्ठेति प्रतिमासुत्याय तत्र
 गर्भिताङ्गवन्मण्डले स्थापयित्वा गन्धपुष्पादिभिः पूर्ववत् पूजयित्वा
 हेमपुष्पाञ्जलिं दत्वा जलाशयादिद्यु मिकतामयान् हस्तप्रमाणा-
 नष्टौ स्पण्डिलान् कृत्वा कुण्डादग्निमानीय ॐ वरुणस्येति मन्त्रेण
 प्रत्येकमाज्येनाष्टोत्तरशतं कृत्वा पुनरपि कुण्डे यवमयं चरुं कृत्वा
 वरुणस्येति मन्त्रेणाष्टौ आहुतीकृत्वा वरुणकलशे शान्तितोयं कृत्वा
 ॐ श्रीय ते इति देवमभिषिञ्चेत् ।

हयग्रीर्षे,—

ततः प्रभातसमये हतरचः कृताङ्गिकः ।
 प्रतिमान्तु समुत्याय मण्डले विन्यसेद्बुधः ॥
 पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्हेमपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 जलाशयादिग्भागे वितस्तिहयसमितान् ॥
 कृत्वाऽष्टौ स्पण्डिलान् रम्यान् सैकतान् देशिकोक्तमः ।
 वरुणस्येति मन्त्रेण आज्यमष्टशतं बुधः ॥
 जुह्यात् कारयेद्देवचरुं यवमयं पुनः ।
 चरुं कृत्वा विधानेन शान्तितोयं समारभेत् ॥

शान्तितोयप्रकार उक्तस्तत्रैव,—

तत्र पीठे समारोप्य स्थापयेच्छुद्धवारिणा ।
 देवकुम्भे शान्तितोयं कुर्यात्तत्र विचक्षणः ॥
 मन्त्रयेत् शतधारांश्च मूलमन्त्रेण देशिकः ।

सेचयेद्देवतामूर्द्धि श्रौक्षतेत्यनयानघ^१ ॥

तत शुक्रवामसा जलमपनीय पुनर्मण्डले स्थापयित्वा भूतशुद्धि-
मादिकान्यासपौठन्यासान् विधाय पूर्ववदेव चिन्तयित्वा मनसा
पाद्यादिभि सम्पूज्य प्राणायामत्रय कृत्वा अर्घ्यपाद्याचमनीयानि
स्थापयित्वा पुनर्भगवन्त वरुण विचिन्त्य वहन्नामापुटेन नि सार्थं
प्रतिमाया वै इति मूलमन्त्रेण स्थापयित्वा ॐ वरुणस्येति सान्निध्य
कृत्वा प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

इदमे हस्त दत्ता वौमिति मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा ॐ आं ह्रीं
कों यं रं लं वं शं घं मं हं ह्रम श्रीवरुणस्य प्राणा इह प्राणा ।
आं ह्रीं कों यं रं लं वं शं घं मं हं ह्रम श्रीवरुणस्य सर्वे
न्द्रियाणि । आं ह्रीं कों यं रं लं वं शं घं मं हं ह्रम श्रीवरुणस्य
वाङ्मनश्चक्षु ओत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुख चिर तिष्ठन्तु स्वाहा ।

हयग्रीर्वे,—

सजीवकरण कृत्वा ध्यायेत सकलनिष्कलम् ।

प्रशान्तवदन मौस्य हिमकुन्देन्दुमन्त्रिमम् ॥

सर्वाभरणमयुक्त सर्वलक्षणललितम् ।

किरणै श्रौतले मौम्यै प्रीणयन्तमिव स्तितम् ॥

लावण्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजा ।

राजहससमादृढ पाशव्यग्रकर शुभम् ॥

पुष्कराक्षै सुते सर्वै समन्तात् परिवारितम् ।

गौर्या कान्या चानुगतं मदीभिः परिवारितम् ॥

नागैर्यादोगणैर्युक्तं ब्रह्माणमिव चापरम् ।

सृष्टिमंहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम्^१ ॥

मूलेनैव स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निवेदयेत् ।

पूजयेद्बन्धपुष्पाद्यैः सान्निध्यं पात्रमुद्रया ॥

मूलमन्त्रेण षोडशोपचारैः सम्पूज्य पुष्पाञ्जलिं दत्वा अनन्ताद्यष्ट-
नाग कूर्म-मकर-मत्स्य-ङ्गुलि-कुलीर-मण्डूक-शिशुमार समुद्रादी-
नपि गन्धपुष्पाद्यैः पूजयेत् । ॐ उन्निष्ठेति मन्त्रेण अनन्ताद्यष्टनाग-
सहितं दधूपं वरुणमुत्पाद्य जलाशयस्याभितो भ्रामयेत् ।

द्वयगौरि,—

उत्थापयेद्देवदेवं शङ्खतुर्ग्यादिनिस्त्रनैः ।

गीतवादिचनिर्घोषैः काहलादन्दुभिस्त्रनैः ॥

नागवृष्टे समारोप्य रथे वा भ्रामयेत् पुरम् ।

प्रदक्षिणेन देवेशं सर्वशोभासमन्वितम् ॥

त्रिकलः सप्तकलो वा सूमयो मलिलाशयम् ।

परिभ्राम्य समानीय पश्चिमायां दिशि दिजः ॥

आपोहिष्ठेति मन्त्रेण ब्रह्मघोषादिना शुरु^१ ।

अनन्ताद्यष्टनागादिपरिवारयुतं ततः ॥

विमध्वक्ते घटे कृत्वा ताम्ने रौप्येऽथ धृत्वाये ।

जलाशयस्य मध्ये तं सुगुप्तं विनिवेशयेत् ॥

निचिष्य वरुणं ध्यायेत् देशिकः सुममाहितः ।
 निर्दग्धां सकलां सृष्टिमिमां ब्रह्माण्डमंजिताम् ॥
 अग्निबीजेन मन्त्रज्ञो भस्मकूटमिव स्थिताम् ।
 घनं विचिन्त्य बीजेन भ्रावयेद्धारिणा पुनः ॥
 सर्व्वमापोमयं लोकं ध्यायेत्तत्र जलेश्वरः ।
 पूर्वरूपेण मन्त्रज्ञस्तोयमध्ये व्यवस्थितम् ॥
 ततो निमज्जयेत्तत्र तडागे कारकः शुचिः ।
 कूपोदकेषु न स्नायात् पुष्करिण्यां निमज्जयेत् ।
 ब्राह्मणैर्वैष्णवैः साङ्गैः यजमानः सवाग्भवः ॥

स्नानं तत्र तर्पणान्तं यथाविधि कार्य्यम् ।

तथा,—

ततो निवेशयेद्यूपं खदिरादि^१तरुद्वयम् ।
 चतुरस्रमथाष्टास्रं वर्तुलं वा सुवर्तितम् ॥
 जलमध्येऽथवा यागमण्डपस्याजिरे गुरुः ।
 यूपत्रस्केति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
 वैजयन्तीं सितां रम्यां यूपोपरि निवेशयेत् ।
 गन्धादिभिः पूजयित्वा नमस्कुर्यात् पुनः पुनः ॥

ततो धेनुं जलाशयं सन्तारयेत् ।

मत्स्यपुराणे,—

वेदशब्दैश्च गान्धर्व्वैर्वाद्यैश्च विविधैः पुनः ।

कनकालङ्कृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् ॥

सामगाय तु मा देया ब्राह्मणाय विशास्यते ।

ततो ब्राह्मणभोजनवयमुत्सृज्य जलाशयं समुत्सृजेत् । ॐ अद्ये-
त्यादि अमुकगोचः श्रीअमुकशर्मा सर्वकामसुसम्पूर्णवैदूर्यमणि-
भूषितमौर्वर्णकामगदिव्यस्तौगतमद्भुतशक्त्योकावस्थितविमानप्राप्ति-
नष्टकिञ्चिद्वत्-भूतनिषेवितवैवस्वतपुरानभिधानमन्त्रन्तरावच्छिन्न
शकलोकवाम तदुत्तरसर्वलक्षणसम्पत्सर्वैश्वर्यममन्त्रित पृथिवीपाल-
दिजोत्तमान्तरत्नकामो वायाद्याख्यमिमं चतुःसेतवश्चिह्नं वरुण-
दैवतं जलाशयं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

हयग्रीवं,—

भोजयित्वा दिज्ञान् ममस्य तु यमुत्सृजयेत्ततः ।

सर्वान् भूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

आत्रह्मस्तम्बपर्यन्तं ये केचित् मलिलार्थिनः ।

ते तन्निमुपगच्छन्तु तद्भाग्येन वारिणा ॥

तच्च तद्भाग्यपदस्थाने पुष्करिण्यादिपदोक्षो न कार्यः प्रकृतावूह-
कल्पनाया अधीगात् विकृतावेव हि तत्तुल्यभावात् । अजहत्स्वार्थ
लक्षणाया तद्भाग्यपदस्य जलाशयपरत्वेनान्वयसम्भवात् ।

ततः पूर्णां दत्त्वा दक्षिणां दद्यात् ।

तथा,—

अवधार्य जगच्छान्तिं दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।

वस्त्राद्यैः पूज्य भक्त्या च कर्त्ता शायविवर्जितः ॥

शुभं भूमिपतिर्दद्यादितरो गामलङ्कृताम् ।

हेमशृङ्गौ मूर्तिपेभ्यश्चाज्यपात्रं सकाञ्चनम् ॥
द्विजेभ्यो दक्षिणा देया पूजयेदागतांस्तथा ।
अनिवारितमन्नाद्यं सार्वजन्यञ्च कारयेत् ॥

तथा,—

आपोद्दिष्टेति तिसृभिः पञ्चगव्यं विनिक्षिपेत् ।
तौर्धतोयं तथा पुण्यं शान्तितोयं द्विजैः कृतम् ॥
गोकुलं पाययेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदस्तथा ।
ततो गुस्तरग्निं विसृज्य ॐ यज्ञेन यज्ञमिति देवान् विसर्ज-
येत् ततोऽच्छिद्रं कुर्यात् ।

इयशीर्षे,—

नास्ति तोयमम दानं दैलोके मचराचरे ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलदानं समाचरेत् ॥
कूपवापीतडागाद्यमतो दद्यात् स्वशक्तितः ।
वित्तानुसारतः प्राज्ञः प्रपाश्यैव प्रवर्त्तयेत् ॥
अपेकं पूरयित्वा तु निदाघे वारिणा घटम् ।
जलदानन्तु कुर्वीत सर्वकाममष्टद्विदम् ॥

इति इयशीर्षोक्तजलाशयप्रतिष्ठापद्धृतिः ॥

अथ वारुणविधिः ।

तडागादिवदुत्तुष्टं विधिवच्छ्रुयान्वितैः ।

पितृदेवमनुष्याणां तज्जलं त्वभिनन्दितम् ॥

अनुत्सर्गितवापीनामपेयं मलिलं भवेत् ।

इति देवीपुराणे ।

उत्तुष्टन्तु भवेत्पूतमनुत्तुष्टन्तु सूत्रवत् ।

इति भविष्ये अनुत्तुष्टवाप्यादीनामव्यवहार्यतोक्ता अव्यवहार्यत्वे
च निष्फलत्वापत्तिरित्याकाङ्क्षायां—

कल्पतरुधृतगृह्यपरिशिष्टम् यथा,—

अथातो वारुणविधिं वापीकूपतडागधञ्ज आख्यास्यामः ।

पुष्टे तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्रतीचीं दिशमवस्थाय प्राक्प्रवण
उदक्प्रवणे वा कूपमभीषे अग्निमुपसमाधाय वारुण चरुं अपयित्वा
आन्यभागान्तं कृत्वा आन्याहुतीर्जुहुयात् ।

अमुद्रव्येष्टा इति प्रत्यूच ततो हविषाष्टाहुतीर्जुहुयात् ।

तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमान इति पञ्च ।

त्वष्टोऽग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे ।

रमणे वरुणप्रधीति च स्त्रिष्टुतश्च नवमः ।

नव वै प्राणाः प्राणा वै आपस्तस्मादपो नवभिर्जुहोति ।

मार्ज्जनान्ते धेतु तारयेत् । अवतीर्यमानामनुमन्त्रयेत्,—

ॐ इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्वं गृह्य पूतोऽमृतः सन्तु नित्यम् ।

तारयन्तो मर्चन्तीर्नाभिषिक्तं लोकालोकं नरते तीर्यन्ते च ॥

पुष्पाये स्वयं समोऽक्षारम्भ उत्तीर्य—

ॐ आपो अस्मान् मातरः शुन्धयन्त्वित्यनया अपराजितायां
• दिशुत्यापयेत् ।

ॐ सूयवसाङ्गवती हि भूयां अथो वयं भगवन्तः स्वामः ।

अद्धि त्वणमसु विश्वादीनां पिव शुद्धमुदकमाचरन्ती ॥

हिङ्कृतं चेत्— ॐ हिङ्कृष्वती वसुमती वसूनामिति ।

सचेलकण्ठां काञ्चनशृङ्गीं वृषप्रजां रौषसुरां ताम्रशृङ्गां
कांक्षोपदोहां विप्राय दद्यादितरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च । तत
उत्सर्गं कुर्यात् ।

देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तामिति यश्चोत्सृजेदिति शौनकः । ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा स्वस्वयनं वाचयेदिति ।

वापीकूपतडागयज्ञमित्यनेन,—

उत्सवानन्दसन्तानैः यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

इति मत्स्यपुराणवचनात् वृद्धिश्राद्धमत्र दर्शितम् ।

एतेन वरुणप्रतिमास्थापनाभावात् प्रतिष्ठापदानभिधेये जला-
श्रयोत्सर्गमात्रे कथं वृद्धिश्राद्धमिति भ्रमो निरस्तः ।

• वारुणं चरुमिति धेनेनेति शेषः वारुणं यवमयं स्थालीपाकं
अपयित्वेति कात्यायनपरिशिष्टैकवाक्यात् । आव्यभागान्तमिति
आव्यभागान्तं कर्म कृत्वा समुद्रज्येष्ठा इत्यादिसूत्रे यावत्त्यक्चस्तासां
प्रत्यृचं आज्याहुतीर्गुह्यादित्यर्थः ।

तत्र,—

समुद्रज्येष्ठा सलिलस्येति प्रथमा षट् ।

इदमापः प्रवहतेति द्वितीया ।

आपोऽस्मान्मातर इति तृतीया ।

उरुं हि राजेति चतुर्थी ।

वरुणश्चोत्तमन्नमसीति पञ्चमी ।

यासां राजेति षष्ठीति ।

ततो हविषा व्याहृतीर्जुङ्गयादिति । तत आच्यहोमानन्तर-
मष्टाभिर्वृक्षमाणष्टगिर्हविषा पूर्वश्रपितयवचरुणापि जुङ्गया-
दित्यर्थः ।

न च हविःपदेनात्र द्यतमुच्यते अन्नरुचिणा व्याहृतीर्जुङ्गयादि-
त्यनेनैव प्राप्तौ ततो हविषेति वैयर्थ्यापत्तेः प्राक्श्रपितचरो-
र्होमान्तरागभिधानादनियुज्यमानत्वापत्तेः ।

अष्टौ अष्टौ विवृणोति । तत्वायामीत्यादि ।

त्वस्रोऽग्ने । मन्वस्रोऽग्ने । इमं मे वरुणम् । तत्वायामि । ये ते
प्रतम् । अयाद्याग्ने । उदुत्तमम् । उरुं हि राजा । इत्यष्टौ ।

इति कात्यायनसूचोक्तेषु अष्टवरुणहोमेषु यास्तत्वायामीत्यादयः
पञ्च अष्टौः प्रथमं होतव्याः ।

यथा,—

ॐ तत्वायामीति । ॐ ये ते प्रतमिति । ॐ अयाद्याग्ने इति ।
ॐ उदुत्तममिति । ॐ उरुं हि राजेति । पञ्च ।

ततः—

ॐ त्वस्रोऽग्ने इति । ॐ मन्वस्रोऽग्ने इति द्वे ।
पश्चात् इमं मे वरुणमिति मिश्रित्वा अष्टौ ।

ॐ अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेति नवमं जुहुयादित्यर्थः ।

तच्च नवाहुतिषु हेतुमाह नव वै प्राणा इति ।

- वै त्वयं प्रसिद्धौ देहे नवक्लिद्रप्रसारित्वाश्रय प्राणवायवो भवन्ति तेन नवप्राणा आप एव अङ्गिस्तर्पणेन प्राणानां स्थितिमत्त्वादित्यर्थः । एतेन नवसंख्याभिधानेन होमान्तरयुदासः कृतः सर्वहोमान्तविहितस्य स्विष्टिकृद्धोमस्य नवमत्वाभिधानाच्च ।

मार्जनान्त इति ।

अग्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैरब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं समुदाहृतम् ॥

इति वचनोक्ताभिर्ह्यग्निः कुशैर्जलविन्दुप्रक्षेपरूपमार्जनं तच्च गुरुकर्तृकं यजमानकर्मकम् ।

धेनुरच पुंवत्सा वृषप्रजेत्यप्रतोऽभिधानात् । यद्यप्यत्र वरुणप्रतिमा-
स्थापनानभिधानात् जलाशुद्धिर्नाभिहिता तथापि इदं सलिलं
पवित्रं कुरुष्वेति सूषोक्तमन्त्रलिङ्गात् धेनुसन्तरणेनैव जलाशुद्धि-
र्ज्ञातव्या । स्वयं यजमानोऽन्वारब्धो गुरुष्वेत्यर्थः । आपोऽस्मान्मातर
इति मन्त्रेण जलाशयमुत्तीर्य्य इत्यन्वयः । अपराजितायामैशान्यां
दिशि सूयवसादिति मन्त्रेण धेनुमुत्पापयेदित्यन्वयः ।

• कूपे तु गोसन्तरणं नास्ति अयोग्यत्वात् किन्तु तत्समीपे तां
भ्रामयित्वा मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कार्यम् ।

हिकृतञ्चेदिति यदि सा धेनुर्हि कुरुते तदा यजमानः प्राय-
श्चित्तरूपतया हिं कृण्वतीति मन्त्रं जपेदित्यर्थः । सामगाय विप्राय
तां दद्यात् ।

अथाश्राग्रे । उदुत्तमं । उरुं हि राजा । वरुणस्योत्तमममसि ।
अग्नेरनौकमिति दशमं ।

स्थालीपाकस्य जुहोति—ॐ नमो वरुणाय स्वाहा यज्ञाय स्वाहा ।
उषाय स्वाहा भीमाय स्वाहा शतक्रतवे स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेति
स्विष्टकृतं यथोक्तञ्च वासोयुगं धेतुर्दक्षिणेति ।

प्रतिष्ठापनं सविधिकोत्सर्जनमित्यर्थः । प्रतिष्ठापनमित्यभि-
धानात् तद्वर्षवृद्धिश्चाद्धमत्र दर्शितम् । आपूर्यमाणपत्रे शुक्लपत्रे
पुण्याहे शुक्लास्तादिदोपरहितदिने । गुणान्विते अदुष्टे तिथ्यादि-
चिके वारुणमित्यनेन वरुणमात्रा ग्रहणनिर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा
वरुणमन्त्रेषाभिमन्त्रणं कार्यमित्युक्तं । स्थालीपाकं अपयित्वा ग्रहान्
दिग्देवान् वरुणञ्च स्थापयित्वा अन्यभागाविद्धेति त्वाभिधानात्
पर्युक्षणात् परमाज्यभागहोमात् प्राक् ग्रहादीनां स्थापनमवगम्यते
स्थापनस्य च पूजाङ्गत्वात् प्रधानभूतपूजाचिप्यते तत आधाराज्य-
भागौ कृत्वा आज्येन दशाङ्गतीक्ष्णञ्च च षडाङ्गतीः स्विष्टकृतञ्च
शुक्रयादित्यर्थः ।

अत्र च बहुषष्ट्यात् होममात्रे विशेषः । यथोक्तञ्चेति प्रति-
ष्ठापनं व्याख्यास्याम इत्यनेन प्रतिज्ञातं सविधिजन्नाग्रयोत्सर्जनं
कुप्यादित्यर्थः । विधिस्तु मार्जनान्ते धेतुं तारयेदित्यादिना प्रागुक्त-
बहुषष्ट्यपरिशिष्टसूत्रोक्तो 'पाद्यः स च मार्जनधेयवतारणकृत-
जनशुद्धिपूर्वको जन्नाग्रयोत्सर्गः । ततस्तद्विष्णु वासोयुगं धेतुञ्च
द्वेयेत्यर्थः ।

तदय कात्यायनपरिशिष्टोक्तवारुणकल्पप्रयोग ।

तत्र प्रथम जलाशयस्य पश्चिमदिशि कूपे दशहस्त वाया
* द्वादशहस्त पुष्करिण्यां चतुर्दशहस्त तड़ागे षोडशहस्त मण्डप कृत्वा
तन्मध्ये अर्द्धभागेन चतुरस्रा वेदीं तदष्टाशोच्छ्रितां कृत्वा—

पश्चिमदिशि हस्तमात्र चतुरस्रकुण्ड यथाविधि कुर्यात् ।

यूपञ्च चतुरस्रमष्टास्र वर्तुल वा खदिरादियश्चियवृक्षज मूले
कणाकार कूपे दशहस्त वाया पञ्चदशहस्त पुष्करिण्या विंशतिहस्त
तड़ागे पञ्चविंशतिहस्त अतिगम्भीरविस्तारयुक्ते तु यथाशोभ
कुर्यात् । ध्वजवृक्ष यथाशोभ शुक्लपताकाञ्च लौहचक्र षोडश-
कुलमष्टास्र मध्ये नरसिंहमूर्त्यन्वित कुर्यात् ।

तत शुद्धकाले शुभदिने निर्वर्त्तितनित्यकृत्यो यजमान
मातृपूजा-वसुधारादान-वृद्धिश्राद्धानि कृत्वा स्वस्ति वाच्य सकल्प
कुर्यात् ।

अद्येत्यादि असुकगोचोऽसुकशर्माह चतुरर्णवान्तमहोदान-
पञ्चममफल-दिव्यकामसमन्वितवरुणलोकप्राप्तिकामो वारुणविधिना
जलाशयोत्सर्गकर्म करिष्ये । इति सकल्प्य ब्राह्मणवयमुदङ्मुख-
मुपवेश्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य—

पुण्याह भवन्तो ब्रुवन्त्विति प्रार्थयेत् ।

ते च ॐ पुण्याहमिति ब्रूयु । तत स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्त्विति
प्रार्थयेत् ते च स्वस्तौति चिर्ब्रूयु । तत अद्भि भवन्तो ब्रुवन्त्विति
प्रार्थयेत् ते च अद्भ्यतामिति चिर्ब्रूयु ।

यथा मत्स्यपुराणे,—

सामगाय तु सा देया ब्राह्मणाय विश्राम्यते । इति ।

इतरां वेति केवलमनलद्रुतामशक्तौ दद्यादित्यर्थः । तत इति ।

उत्सर्गं जलाग्नयस्येत्यर्थः । सं चोत्सर्गः सर्वभूतोद्देश्यक एव ।

भोजयित्वा दिजान् सम्यक् तोयमुत्सर्जयेत्ततः ।

सर्वभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुच्चरेत् ॥

आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं ये केचित् सलिलार्थिनः ।

ते हस्तिमुपगच्छन्तु तडागस्थेन वारिणा ॥

इति हयग्रीर्वचनेनात् ।

यद्यपि वारुणविधौ फलं नोक्त तथापि काम्यत्वेन फलाकाङ्क्षाया विश्वजिज्ञायादश्रुतस्वर्गकल्पने गौरवात् नन्दिपुराणादौ श्रुतमेव फलं याद्वम् ।

यथा नन्दिपुराणे,—

यो वापीमग्निमाह्वेण विधिवत् प्रतिपादयेत् ।

कोणेषूदकसंस्थांस्तु समुद्रानर्ह्य भक्तिः ॥

चतुरस्रचतुरर्णान्ता तेन दत्ता मही भवेत् ।

स याति वारुणं लोकं दिव्यकामसमन्वितम् ॥

जलाग्नयकोणेषु जलसंस्थांश्चतुरः समुद्रानर्ह्ययित्वा अग्निमाह्वेण कुण्डस्थापिताग्निहोमेन विधिवत् वारुणादिविधिना यः प्रतिपादयेत् स चतुरर्णवान्तमहौदानफलं लभते दिव्यकामसमन्वितवारुणलोकांश्च यातीत्यर्थः । चतुरर्णान्तेति वसोप आर्यः । एतच्च फलद्वयं समुचितं न तु पृथक् । तेनेति स यातीत्येककर्तृकनिर्देशात् ।

इत्यञ्च चतुरण्वान्तमहीदानफलसमफल-दित्यकामसमन्वित
वरुणलोकप्राप्तिकाम इति वाक्यं । एवमुत्सृज्य देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तां
यद्योत्सृजेत् सोऽपि प्रीयतामिति वदेत् । अथञ्च प्राधान्येन निर्देशः ।
इयगौर्षे सर्वभूतान् समुद्दिश्येति सामान्यतोऽभिधानात् सामान्या-
भिप्राय एव न्यायः ।

अन्ये तु— यद्योत्सृजेत् सोऽनेन वाक्येन उत्सृजेदिति व्याचक्षते ।
इति शौनक इति आह्वेति शेषः । ब्राह्मणान् भोजयित्वेति कर्मा-
न्ते ब्राह्मणभोजनमुक्तं स्वस्थयनं स्वस्थस्त्विति पुण्याहमस्त्विति षड्वि-
रस्त्विति च चयं ब्राह्मणान् वाचयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्म पुण्याहं वाचयेत्ततः ।

इति आथर्वणपरिशिष्टवचनात् ।

ऋग्वेदिनामेवायं विधिः ऋग्वेदोक्तत्वात् यजुर्वेदिनान्तु
कात्यायनपरिशिष्टोक्तविधिरेव स्वयंवेदोक्तत्वात् । सामगानामपि
स्वयंवेदो विज्ञेयानभिधानात् आकाङ्क्षितत्वाच्च स्वयंवेदोक्तसमानतन्त्र-
त्वेन कात्यायनपरिशिष्टोक्त एव विधिः ।

कात्यायनपरिशिष्टं यथा,—

अथातो वापौकूपतडागपुष्करिणीनां प्रतिष्ठापनं व्याख्यास्यामः,
उदगयने आपूर्यमाणपत्रे पुण्याहे तिथिकरणे नक्षत्रे च गुणान्विते
वारुणं ध्रुवमयं स्थालीपाकं अपयित्वा नवग्रहान् दिग्देवान् वरुणञ्च
स्थापयित्वा आज्यभागाविद्धा आज्याहुतीर्जुहोति ।

त्वन्नोऽग्ने । सत्वन्नोऽग्ने । दमं मे वरुणम् । तत्वायामि । ये ते
भूतम् ।

तत आचार्यं ब्रह्माणं सदृशञ्च आसन-पाद्यार्घ्याचमनीय-मधुपर्क-
वामोयुगाक्षद्वारैर्हणुयात् ।

ततो गुरुः पञ्चगव्यं साधयित्वाभिमन्त्र्य कुशचयेण मण्डपं ,
वेदीञ्च—

ॐ वेद्या वेदी समार्यते वर्हिषा वर्हिरिन्द्रियम् ।

यूपेन यूप आरोष्यते प्रणीतोऽग्निरग्निना ॥

इति मन्त्रेण संप्रोक्ष्य श्रेयपञ्चगव्यं वाण्यादौ प्रक्षेपार्थमवस्थापयेत् ।

ततो वेद्यां पञ्चवर्णरजोभिः सर्वतोभद्रमण्डलं लिखेत् । तत्र,—

• गणेशं विघ्ननाम्नाय पूजयित्वा हरिं यजेत् ।

विष्णुं यो नार्चयेदादौ तत्कर्म विफलं भवेत् ॥

इति वचनात् वेद्यामेकस्मिन् घटे गणेशमभ्यर्च्य अपरघटे
विष्णुमभ्यर्चयेत् ।

ततः कुण्डसंस्कारं कुर्यात् ।

रौ अस्ताय फडिति प्रोक्ष्यं तेनैव दर्भैश्चाङ्गं छमिति पुन-
रभ्युक्ष्यं कृत्वा पञ्चगव्येनाभिषिच्य,—

ॐ एष वः कुरवो राजैश्वरः पञ्चाला राजा ।

सोमोऽग्नाकं ब्राह्मणानां राजा ।

इति मन्त्रेण कुशान् गृहीत्वा ।

ॐ यद्देवा देवहैङ्गं देवा मञ्जुलमा वयम् ।

अग्निमां तन्मादेनसो विद्यान् सुधनंहमः ॥

इति मन्त्रेण मार्जनरूपं परिममूहनं कृत्वा,—

ॐ मानस्तोके तनये मान आयुषि मानो

गोषु मानो अथेषु रौरिपः ।

मानो वीरान् रुद्रभामिनोवधी

• हविष्मन्तः सदमिता हवामहे ॥

इति मन्त्रेण गोमयेनोपलिप्य

ॐ त्वां वृत्रेधिन्द्र सत्पतिं नवस्त्वां काष्ठास्त्रव्यतः ।

इति कुशभूलेनोत्तराशमेकविंशत्यङ्गुलप्रमाणां रेखां कृत्वा तदु-
परि द्वादशाङ्गुलप्रमाणं सप्तसप्ताङ्गुलान्तरितं प्रागयं ब्रह्मरुद्रेन्द्रदेव-
ताकं रेखाचयं कृत्वा ।

ॐ सदस्यनिमज्जुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यं सनिं मेधामयाशिखाम् ।

इति मन्त्रेण रोखोत्कीर्णमृत्तिकासुद्धृत्य उत्तरस्यां दिशि
प्रक्षिपेत् ।

ॐ अथो अस्मस्य कौशालमुपप्लुतो गृहेषु नः ।

चेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्यं शंयोः शंयोः ।

इति मन्त्रेण पञ्चगव्येनाभ्युक्ष्य ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण कुण्डे कुशानास्त्रीर्य कांक्षपात्रेणग्निमान्नीय—

ॐ क्रव्यादमग्निं प्रक्षिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ।

इति मन्त्रेण ज्वलदिन्धनमेक दक्षिणस्यां दिशि त्यक्त्वा रं अग्नये

नम इति सम्पूज्य जानुद्वयं भूमौ पातयित्वा—

ॐ इहैवाग्रमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ।

इति मन्त्रेण कुण्डस्योपरि चिः परिभ्राम्य—

ॐ भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेणात्मनोऽभिमुखं कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

ॐ चित् पिङ्गल हन हन दह दह पच पच सर्वज्ञाज्ञापय
स्वाहा । इति मन्त्रेणाग्निं प्रज्वालयेत् ।

ॐ इहैदधि मथ्योदतस्तिष्ठाम्यस्य सदन आसीद ।

इति दक्षिणवर्त्तनावच्छिन्नधारया गत्वा दक्षिणदिशि आसने
प्रागपकुशानाम्नीय्यं ।

ॐ निरम्तः पाप्मादहतस्तेन वयं द्विभः ।

इति मन्त्रेण वामहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां कुशमेकं निरस्य ।

ॐ इदमहम् ब्रह्मस्यते मदमि भीदामि ।

प्रसूतो देवेन सविचा तदग्नये प्रब्रवीमि ।

तदायवे तत् पृथिव्यै ।

इति मन्त्रेण कुशोपरि ब्राह्मणमुत्तरामुखमुपवेश्य,—

ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसो जायतामाराधे राजन्यः ।

गूर इषव्योतिथ्याधीमहारथो जायताम् ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य समूज्य च ब्राह्मणाभावे कुशमयं ब्राह्मणं
संस्थाप्य तेनैव पया प्रत्यागच्छेत् ।

उत्तरे अक्षपूर्णं सममादिपाचं प्रणीतासज्जकमापोहिष्ठेतिमन्त्रेण
स्थापयित्वा,—

ॐ देवस्य त्वा भवितुः प्रभवेऽन्दिनो वाङ्मयां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण योङ्गभिर्दाटगभिर्वा दर्भैरीगामादितोऽप्येण मूल-
माष्ठादयम् चतुर्दिक्षु द्वितीयसेधलोपरि परिसरेत् ।

तत उत्तरे पश्चिमान्तात् प्रागन्तं यावत् कुशोपरि होमद्रव्या-
भादनं पविच्छेदनाप्तयो दभाः पवित्रे द्वे प्रोक्षणीपाचमाज्यश्यामी

वरुणस्यौ समार्जनकुशाः षट् उपयमनकुशाः पञ्च समिधः सुक्-
सुवौ आज्यं दुग्धं यवतण्डुलाः ब्रह्मदक्षिणा ।

ॐ पवित्रे स्यो वैष्णव्यौ “इति मन्त्रेण पवित्रच्छेदनदर्भैः प्रादेश-
प्रमाणं पवित्रं कृत्वा “ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्यः” इत्यभ्युक्ष्य प्रोक्षणी-
पात्रे पवित्रं स्थापयित्वा प्रणीताजलेन प्रोक्षणीं पूरयित्वा वामहस्ते
प्रोक्षणीं स्थापयित्वा तत् पवित्रं दक्षिणाङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृत्वा
तज्जलोत्तोलनरूपमुत्पवनं कृत्वा पवित्रं तत्र स्थापयित्वा तज्जलेन
सर्वाणि द्रव्याणि प्रोक्ष्य अमञ्चरे स्थाने प्रोक्षणीं तदुत्तरे प्रणीताञ्च
स्थापयेत् । आज्यचरुस्यस्यौ प्रोक्ष्य आज्यस्थान्यामाज्यं निक्षिप्याग्ना-
वधिश्रयेत् ।

वरुणाय त्वा जुष्टं गृह्णामि वरुणाय त्वा जुष्टं निर्वपामि
वरुणाय त्वा जुष्टं प्रोक्षामि इति षष्ठां यवतण्डुलमुष्टीनां ग्रहण-
निर्वपणप्रोक्षणानि कृत्वा ॐ अग्नये स्विष्टिहते त्वा जुष्टं गृह्णामी-
त्यादिना स्विष्टिहृतय ग्रहणादीनि कृत्वा ।

ॐ वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्कन्धसर्जनीक्षौ वरुणस्य ऋत-

सदन्यसि वरुणस्य ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतमदनीमागौद ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य वारदयं प्रक्षान्य चरुस्याद्यां दुग्धे
निक्षिप्याधिश्रयेत् ।

ततो दर्भयुगलं मन्दीय आज्यस्य चरोरु दक्षिणावर्तेन चिः ।

परिभ्रास्य दर्भञ्च तत्रैवाग्नौ क्षिपेत् । सुक्सुवावधोमुगौ कृत्वा वारदयं
प्रताप्य कुशेरणामूलपर्यन्तं मङ्गल्यं प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य
समार्जनकुशानग्नौ प्रक्षिप्य कुशोपरि सुक्सुवौ स्थापयेत् ।

सुखिचं चरं शाला चरै हतमुवं दत्वा आन्यं चरस्योदासयेत् ।
 प्रोक्षणीपाचस्यपविचं वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां मूले गृहीत्वा
 तदुपरिस्थित दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पवित्रायं गृहीत्वा,—

ॐ सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यद्विद्रेण ।

पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः ।

इति एतौत्तोलनरूपमुत्पवनं कृत्वा आभ्यमवेक्षेत । प्रोक्षणी-
 पाचजलघ्न—

ॐ सवितुर्वहः प्रसव उत्पुनाम्यद्विद्रेण ।

पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । इति ।

तथैवोत्पूय तथैव तत् पवित्रं स्थापयेत् ।

उपयमनकुशान् वामहस्ते कृत्वा उत्तिष्ठन् प्रजापतिं मनसा
 ध्यात्वा तुष्णीं पञ्च समिधो हुत्वा उपविश्य दक्षिणशानु भूमौ
 पातयित्वा प्रोक्षणाः सपवित्रेण जलेन दक्षिणादितः पर्युक्षेत् ।

अदिते अनुमन्यसेति प्रागर्षां जलधारां दक्षिणस्यां दद्यात् ।

अनुमते अनुमन्यसेति पश्चिमे उत्तरायाम् ।

चरस्वत्यनुमन्यसेति उत्तरे प्रागर्षां दद्यात् ।

ॐ देव सवितः प्रसव यज्ञं प्रसव यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः ।

केतपूः केतवः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदत् ।

इति मन्त्रेण ईगानादितदन्तं दक्षिणावर्त्तनं पर्युक्षेत् । तत्
 पवित्रं प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीपाचं संश्रवार्थमग्रेक्षतरे स्थापयेत् ।

तत एकस्मिन् घटे भवग्रहान् अपरघटे इन्द्रादिलोकपालान्
 अश्वत्थं सर्वतोभद्रमण्डले कुम्भे वा वरुणं उपपरिवारमर्चयेत् ॥

तत्र भूतशुद्धिं प्राणायामं मातृकान्यासश्च कृत्वा वा वीं तूं वैं
वैं वः इति कराग्न्यामौ कृत्वा आधारशक्त्यादिचन्द्रमण्डलान्तं
पीठन्यासं कुर्यात् ।

ततो विचिन्तयेद्देवं वरुणं परमेश्वरम् ।

प्रशान्तवदनं सौम्यं क्षिप्तकुन्देन्दुसन्निभम् ॥

सावध्यामृतधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजाः ।

राजहंसमसारूढं पाशस्थकरं शुभम् ॥

पुष्कराक्षैः सुतैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ॥

गौर्या काम्या चानुगतं नदीभिः परिवारितम् ।

नागैर्धादोगणैर्द्युक्तं मध्याणमिव चापरम् ॥

एवं ध्यात्वा अर्घ्यस्नापनं कुर्यात् । पादमाधमनीयपादश्च
स्नापयेत् ।

ततो मण्डले,—

आधारशक्तये नमः कुर्माय अनन्ताय प्रिये सुमेरवे रज-
मण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नवेदिकायै ।

अग्न्यादिकोशेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

पूर्वादिदिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अशैश्वर्याय ।

मध्ये-शेषाय पश्चाय नमः शक्तिमण्डपाय च सूर्यमण्डलाय
चं सोममण्डलाय नमः ।

इति समूह्य पूर्वोक्तं वरुणं विष्णुं शिवं तेषां वरुणाया-

पुटेन पुष्पाञ्जलिना मण्डले स्थापयेत् । ॐ वरुणस्येति मन्त्रेण
 साक्षिधं कल्पयित्वा षडङ्गन्यासं विधाय भगवन् श्रीवरुण इहा-
 गच्छागच्छ तिष्ठ तिष्ठ सन्निहितो भव सन्निरुद्धो भवेत्यावाह्य मूल-
 मन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं दत्वा भगवन् स्वागतं ते इति पृच्छेत् ।

ॐ वौमिति मन्त्रेण श्रीवरुणाय नम इत्यन्तेन आसनं दत्वा
 पद्मपद्माभाकदूर्वापराजिताकुशाद्यसहितं पाद्यं यवसिद्धार्यगन्धाक्षत-
 तिलपुष्पकुशाद्यदूर्वासहितमष्टाङ्गार्घ्यं जातीसुवङ्गकक्कोलमिश्रमाच-
 मनीयं दधिमधुघृतैर्मधुपर्कं तथैव पुनराचमनीयं स्नानजलं वस्त्र-
 माभरणं यज्ञोपवीतं चन्दनकर्पूरकालागुरुभिर्गन्धं पुष्पं माण्ड्यञ्च
 धूपदीपनैवेद्याचमनीयताम्रलानि च दद्यात् ततः पुष्पाञ्जलिं दत्वा
 मूलमन्त्रेण चन्द्रातपं दद्यात् ।

ॐ गौर्यै नमः ॐ कान्त्यै नम इति पञ्चोदयं पञ्चोपचारैः पूज-
 यित्वा श्रष्टौ नागान् पूजयेत् ।

अनन्ताय वासुकेये पद्माय महापद्माय तच्चकाय कुलिकाय
 कर्कटाय शङ्खाय नमः ।

ततो नदीभ्यः कूर्माय मकराय मत्स्याय दुण्डुभाय कुलीराय
 मण्डूकाय शिशुमाराय समुद्रेभ्यो नम इति परिवारान् पूजयेत् ।

ततो धूपे वरुणमावाह्य ॐ वरुणस्येति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य पञ्चोप-
 चारैरभ्यर्च्य धूपमाश्वादेयेत् ।

तत चाधाराव्यभागौ च जुहुयात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा ॐ इन्द्राय स्वाहा इत्याधारौ ।

तपान्यभागौ ॐ अग्नये स्वाहा ॐ सोमाय स्वाहा ।

इति ऊत्वा महायाज्ञतिहोमश्च ऊत्वा दग्धाज्याऊतीर्गुहोति ।

ॐ त्वष्ट्रोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्

देवस्य हेतो अवयामिसीषाः ।

यजिष्ठो बह्निमतः शोशुचानो

विश्वाद्वेषामि प्रमुमुग्धधत् स्वाहा ॥

इदं वरुणाय एवमुत्तरचापि सर्व्वच ।

ॐ सत्वष्टो अग्ने वमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उपमो युष्टौ अवयस्त्वमो

वरुणं रराणो ग्रीहिमृङ्गीकं सुहवो न एधि स्वाहा ।

ॐ- इमं मे वरुणयुधी हवमद्याष मृडय । •

तामव स्युराचके स्वाहा ॥

ॐ- तत्वायामि मध्मणा वन्दमानस्तदाग्रास्ते यजमानो हविर्भिः ।

अहेङ्मानो वरुणेहवोध्युक्षं समान आयुः प्रमोषीः स्वाहा ॥

ॐ- ये ते शतं वरुण ये महसं यजियाः पाशा वितता महानाः ।

तेभिर्नोऽयं सवितोत विष्णुर्विश्वे मुञ्चन्तु महतः स्रक्ताः स्वाहा ॥

ॐ- अयायामे स्यमभिग्रक्षिपाय सत्यमित्वमया अमि ।

अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि मेयज्ञं स्वाहा ॥

ॐ- उदुत्तमं वरुणपाशमस्मदवाधर्मं विमथ्यमं अयाय ।

अथावयमादित्यमते तत्रानागमोऽदितये स्यामः स्वाहा ॥

ॐ- उहं हि राजा वरुणयकार सूर्यांष पन्थाममेतरा ।

अपदे पादाः प्रतिधातवेह कहतापयन्ता इदया विधयिन् ॥

ममो वरुणाधिष्ठितो वरुणस्य पाशः स्वाहा ।

ॐ- वरुणस्योक्तममममि वरुणस्य स्वस्वमर्थ्यनोष ।

वरुणस्य षडतसदन्यमि वरुणस्य षडतसदनमसि

वरुणस्य षडतसदनीमासीद् स्वाहा ।

ॐ अग्नेरनीकमप आविवेशापां नपात् प्रतिरक्षन्नसुर्यम् ।

दमे दमे ममिधं यच्छ्रे प्रतिते जिह्वा दृतमुक्षरण्यत् स्वाहा ॥

एवं वरुणोद्देशेन दशाध्याङ्गतीर्त्तत्वा ऋक्षोमं कुर्यात् । अथ
वारुणं स्थाक्षीपाकमित्यभिधानात् वरुणोद्देशेन सुवा षडाङ्गतीर्त्तुं
यात् ।

ॐ नमो वरुणाय स्वाहा इदं वरुणाय । एवमुत्तरत्रापि सर्व्वच ।

ॐ यज्ञाय स्वाहा ॐ उषाय स्वाहा ॐ भीमाय स्वाहा ॐ शतक्र-
तवे स्वाहा ॐ भर्गाय स्वाहा ।

तत आच्यवृत्त्या- ॐ अग्नये स्निष्टिष्ठते स्वाहा । इदमग्नये
स्निष्टिष्ठते । ततः पुनर्महाव्याहृतिर्षोमं कृत्वा ॐ प्रजापतये स्वाहा
इदं प्रजापतये इति कृत्वा ब्रह्मणे काश्वनदक्षिणां दद्यात् । ततो
धूपमारोपयेत् ।

यथा ह्यग्नीर्षे,—

ततो निवेशयेधूपं खदिरादिभमुद्भवम् ।

जस्तमध्येऽथवा यागमण्डपस्याजिरे गुरुः ॥

धूपमस्तेति मन्त्रेण स्थाप्य वस्त्रेण वेष्टयेत् ।

वैजयन्तीं चित्तां रम्यां धूपोपरि निवेशयेत् ।

गन्धादिभिः पूजयित्वा चक्रं मूर्धनि विन्यसेत् ॥

मन्त्रो यथा,—

ॐ धूपमस्का उत ये धूपवाहायवासं ये अश्वधूपाय तक्षति ।

ये चार्च्यते पञ्चमं सम्भवन्नुतो तेषामभिपूतिर्षं दृष्टव्यम् ॥

ततस्तूतपञ्चाष्टके अनन्ताद्यष्टनागनामानि निमित्तिना घटाभ्यन्तरे
• निचित्य अनन्ताद्यष्टनागेभ्यो नम इति मन्त्र्य्य तन्नादेकं तूतपञ्च-
माह्वय यस्य नामपञ्चमुत्तिष्ठति तं नागयष्टावावाह्य गन्धादिभिः
पूजयित्वा अमुकनागराज त्वमिमं जलाशयं रच इति वदेत् ।

ततो गृहः मोदकयिन्दुभिर्यजमानं मार्जयेत् ।

गृह्य आपो धक्षन्त्याः शमनः सन्त नूण्याः ।

गृह्यः समुद्रिया आप शमनः सन्त नूण्याः ॥

ॐ द्रुपदादिव सुनूषानः स्त्रियः घातो मसादिव । •

पूत पवित्रेणेवाव्यमापः शुभ्यन्तु मेनसः ॥

तत आपोद्विष्टादि अक्षयेण । तत अतश्च मत्तयेत्यनेन
अथमर्पणेन मार्जयित्वा धेनुं नैर्घृतकोणे अवतारयेत् ।

अवतीर्यमाणस्य तां—

इदं मन्त्रिणं पवित्रं क्षुद्रं गृह्यः पूतो गृह्यः सन्तु मित्यम् ।

तारवन्ती मर्त्यतीर्थाभिषिक्तं लोकाकोकं तरते तीर्थं ते च ॥

इति मन्त्रेणानुमन्त्रयेत् ।

यजमानोऽपि तत्पुण्ड्रापण्यो गृह्यः चत्वारः ।

ॐ आपोऽस्मात्मातरः शुभ्यन्तु इति नो पूतपु पूतम् ।

विशं हि रिमं प्रवृत्तिं देवी वदित्वा शुभिमापुन एमि ॥

इति मन्त्रं पठन् पीमाद्यां शिष्टिं कर्त्तव्यं तत्पुण्ड्रं गृह्यं विभाव्य

जाम्ना हतापमयो धेनुपुण्ड्रोऽवतं पट् पितृन् वन्दे—

येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते हस्तिमखिला यान्तु ये चास्त्रत्तोयकाङ्क्षिणः ॥

ॐ नरकेषु समप्तेषु यातनासु च संस्थिताः ।

तेषामाष्यायनाद्यैतदीयते मलिनं मया ॥

इति पठन् जलाञ्जलिदयं दद्यात् । कूपे तु गोक्षतारणं नास्ति
अयोग्यत्वात् किन्तु समीपे गोभ्रामणं कार्यम् । स्नानं तर्पणञ्च तत्र
नास्ति ।

यथा ह्यशीर्षं,—

ततो निमज्जयेत्तत्र तङ्गागे कारकः शुचिः ।

कूपोदके तु न स्नायात् पुष्करिण्यां निमज्जयेत् ॥

ततः—

ॐ-सूयवृषात् भगवती हि भूया अयो वयं भगवन्तः स्वामः ।

अद्वि हणमसु विशादीनां पितृ शङ्खमुदकमाशरन्ती ।

इति मन्त्रेण ऐशान्यां दिशि गामुत्थापयेत् ।

उत्थापयमाना सा यदि हिङ्करोति तदा तद्दोषप्रशमनाय

ॐ-हिङ्करोतौ वसुमती वसूनां वत्समिच्छन्तौ मनसाभ्यागात् ।

दुहामग्निभ्यां पयोऽग्ने मा वर्द्धतां महते सौभगाय ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

ततो वस्त्रान्तरं परिधायाचम्य सचेत्तकण्ठां काञ्चनशृङ्गीं वृष-
प्रजां रौप्यसुरां तावपृष्ठां कांस्योपदोहां धेनुमशक्तौ केवलां वा
सामग्राह्याय दद्यात् ।

ॐ धेनवे नमः ॐ रुद्राय नमः ॐ एतत्सम्यदानब्राह्मणाय

नम इति गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य इमां धेनु ते ददानीति
 ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् ददस्वेति तेनोक्ते धेनुमभ्युक्ष्य कुशतिकज-
 • लान्यादाय ॐ अघेत्यादि एतज्जलाशयोत्सर्गकर्माणि इमां धेनुं
 मचेलकण्ठां काञ्चनगृह्णीं रौप्यसुरां वृषप्रजां तासृष्टां कांस्थोप-
 दोहामर्चितां रुद्रदैवतां अमुकगोचायामुकशर्म्मेणे सामगब्राह्मणाय
 तंभ्यमहं सम्रददे । इत्युत्सृज्य ब्राह्मणहस्ते मपुच्छं कुशचयजलं दद्यात् ।
 • काञ्चनगृह्णाद्यमप्यत्तौ मचेलकण्ठामिमां धेनुमिति प्रयोगः । ततः
 सामगो पहीता गायत्रीं ॐ क इदं कक्षा इदं इति काममृत्तिं पठेत् ।

ततो जलाशयस्याग्नेयादिकोणेषु जले यथाक्रमं पूर्वादिममुद्र-
 चतुष्टयमावाह्य गन्धादिभिः समूज्य भोज्यव्ययमुत्सृज्य ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा
 जलाशयपश्चिमदिशि जलममौपे उपविश्य ॐ जलाशयाय नमः,
 वरुणाय देवाय नमः, एतत्सम्रदानमर्च्यभूतेभ्यो नम । इति गन्धा-
 दिभिरभ्यर्च्य जलाशयं सवक्षं कृत्वा वामहस्तेन धृत्वा कुशचय-
 तिकजलान्यादाय,—

ॐ अघेत्यादि अमुकगोचोऽमुकशर्म्माऽह चतुरणंवात्ममहीदान-
 फलसमफलदिशकामसमन्वितवरुणलोकप्राप्तिकामयतु मेववत्पिप
 वरुणादिदैवतमिमं जलाशयमर्चितं मर्च्यभूतेभ्य उक्तुम्ये । कुशचय-
 जलं भूमौ लिपेत् ।

यथा हयग्रीवं—

भोजयित्वा दिशान् सम्यक् तोयमुकमंघ्रिगत ।

मर्च्यभूतान् समुद्दिश्य इति वाचं समुचरेत् ॥

आजह्मन्नास्वपय्यन्तं ये केचित् सलिलार्चिनः ।

ते दक्षिमुपगच्छन्तु तद्भागस्थेन वारिणा ॥

इत्युच्चार्य देवा मनुष्याश्च प्रीयन्तां यक्षोत्सृजेत् भोऽपि वदेत् ।
अत्र वाण्यादिषु तद्भागस्थेनेत्यत्र नोदः कार्यः प्रकृतौ नोद इति
गोतमवचनात् किन्तु तद्भागपदमजहत्स्वार्थलक्षणा जलाशयपरम् ।

तत ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रोऽसुकशर्माद्यं कृतैतज्जलाशयो-
त्सर्गकर्षणः प्रतिष्ठार्थं भवासोयुगधेनु काञ्चनं वा दक्षिणामसुक-
गोत्रायामसुकशर्माणे गुरवे तुभ्यं ब्राह्मणाय ममददे इति दक्षिणां
दद्यात् । ततो मूर्तिधराय काञ्चनदक्षिणा देया ।

इयमौषधं,—आपोविष्टेति तिसृभिः पञ्चगव्यं विनिक्षिपेत् ।

तीर्थतोयं तथा पुण्यं शान्तितोयं द्विजैः कृतम् ॥

गोकुलं पाययेत् पश्चाद्विजान् वेदविदस्ततः ।

ततः पूर्ववत् पर्युक्ष्य पूर्णं दद्यात् ।

यथा कपिलपञ्चरात्रे—

कृत्वा तु मृदुगामाग्निमभ्यर्च्य प्रयतः पठेत् ।

महातेजाः महन्मार्चिर्ममस्ते यजुर्ह्यष्टह् ।

मर्त्याग्निने सर्वगतपावकाय नमोऽस्तु ते ॥

सं रौद्र घोरकर्मा च घोरहा सं नमामि ते

विष्णुस्त्वं लोकपालोऽसि शान्तिमत्र प्रयच्छ मे ॥

ततो एतेन सुषमापूर्य तदुपरि अधोमुखं मुखं कृत्वा शम्भुटा-
कारकराश्यां कृत्वा उत्थाय—

ॐ पूर्णं दत्त्वं परापत संपूर्णं पुनरापत ।

वस्त्रेव विक्रीणावहा इषसूयं शतकतो स्वाहा ॥

पुनस्तथैव एतं गृहीत्वा—

ॐ सप्त ते अग्ने समिध सप्तजिह्वाः सप्तर्षयः सप्तधामप्रियाणि ।

सप्तहोत्राः सप्तधा त्वायजन्ति सप्तयोनीरापृणस्व एतेन स्वाहा ॥

पुनस्तथैव एतं गृहीत्वा

ॐ पुनस्त्व दित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीययज्ञैः ।

एतेन त्वं तनुं वद्धंयस्व सत्याः मन्तु यजमानस्य कामाः स्वाहा ।

इति पूर्णाहुतिं समाप्याग्निं विमर्जयेत् ।

ॐ समुद्रं गच्छ स्वाहा ॐ देवं सवितारं गच्छ स्वाहा अन्न-
रीच गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा । अहोरात्रे गच्छ
स्वाहा कन्दासि गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा । सोमं
गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा नभो दिव्यं गच्छ स्वाहा अग्नि
वैश्वानरं गच्छ स्वाहा । मनो मे हार्दिं यच्छ । इत्यग्निं विमृज्य

दिवन्ते धूमो गच्छत्वन्तरीक्षं ज्योतिः ।

पृथिवीं भस्मना पृण स्वाहा ॥

इति पृथिवीं शीतलयेत् ।

ततो भोक्ष्यामि यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा खस्यस्य मुष्याह-
मस्तु चद्भिरस्तु इति ब्राह्मणान् वाचयेत् ।

ॐ यज्ञेन यज्ञमिति पूजितदेवान् विमृश्य शान्दाग्नीष्वादी
कुर्यात् ।

इति कात्यायनपरिमितोक्तश्राद्धविधिः समाप्तः ॥

अथ सेत्वारामादीनां प्रतिष्ठा विविच्यते ।

हयग्रीवं,—

गोपथारामसेतूनां मठसंक्रमवेश्मनाम् ।

नियमवतकच्छाणां प्रतिष्ठां षट्पु सत्तम ॥

आराम उपवन । मठश्चाद्यादिनिलयः । वेश्म ब्राह्मणमन्य-
दानकं विष्णुसम्प्रदानकञ्च । नियम एतावन्त कालमेतन्न भोक्तव्य-
मित्यादिनियमः । व्रत लक्ष्मीव्रत-विशुव्रतादि । कच्छं चात्रा-
यणादि । एषां कथमाह तत्रैव ।

आरामं कारयेद्यस्तु नन्दने सुचिरं वसेत् ।

मठप्रदानात् स्वर्गलोकमाप्नोति पुरुषः सदा ॥

सेतुप्रदानादिद्रव्यं लोकं प्राप्नोति मानवः ।

गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडते चिरम् ॥

प्रपाप्रदानाद्वरुणलोकमाप्नोत्यसंशयम् ।

सक्रमाणास्तु यः कर्त्ता स दुर्गं तरते नरः ॥

सर्गलोके च निवसेदिष्टकामेतुस्तथा ।

कच्छकृत् स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ॥

नियमवतकृत् प्राप्तिं विष्णुलोकं नरोत्तमः ।

लक्ष्मीव्रतादीनाम् तच्च तत्रोक्तं फलमप्येवम् ॥

विष्णुसम्प्रदानकमृत्प्रदानफलमुक्तं हयग्रीवं,—

यथा,— प्रामादारभ्यद्रव्याणां यावन्तः परमाणवः ।

तावद्वर्षमहस्याणि तत्कर्त्ता विष्णुलोकभाक् ॥

तथा तच्चैव,—

गृहं सुशोभनं कृत्वा गृहोपकरणाश्रितम् ।
 अन्नपानसुसम्पूर्णं सर्वकामगुणाश्रितम् ।
 संस्तुर्यादिधिनानेन प्रदद्यात् ब्राह्मणाय च ॥
 एवं भूतं गृहं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
 स स्वर्गलोकमाप्नोति यावदाहृतमश्रवम् ॥
 विष्णवे च गृहं दत्त्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
 इयं प्रतिष्ठा ते प्रोक्ता सर्वसाधारणाऽनघ ।
 कर्त्तव्या देशिकेऽप्येव प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
 सर्वेष्वेतेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठाविधिना युधैः ।
 कर्त्तार्यभिस्तु प्रतिष्ठं यन्माश्रित्यलमुच्यते ॥

तथा मातृपुराणे,—

अथेकमपि राजेन्द्र गृहं संस्थापयेत्त यः ।
 सोऽपि स्वर्गं वनेद् ब्रह्मन् यावन्मन्त्रमरं नरः ॥

अथ कृतनित्यक्रियो यजमानो मातृपूजां विधाय^१ वृद्ध्याद्वय
 निर्वर्त्य संकल्पं कुर्यात् ।

* ७ अतोद्यादि गोमोके चिरकीडनकामो गोपपतिष्ठामहं
 करिष्ये । एवं मन्दमवगाधिकरणकसुचिरवाचकाम आगामप्रतिष्ठा-
 महं करिष्ये । तथा,—

इन्द्रलोकप्राप्तिकामः भेतुप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

सुलोकप्राप्तिकामो भठप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

दुर्गंतरण-स्वर्गलोकनिवास-काम' संक्रमणप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

तथा,—

वरुणलोकप्राप्तिकामः प्रप्राप्तिष्ठामहं करिष्ये । सर्वपापविवर्जितत्व-स्वर्गप्राप्तिकामश्चान्द्रायणादिरुच्छ्रप्रतिष्ठामहं करिष्ये ।

मतानान्तु तत्तदिहितफलकामनया सकल्प । वेष्मप्रदानफलं विपुलगृहदानप्रकरणे लिखितम् ॥

विष्णुमम्प्रदानकगृहदाने तु एतत् प्रामादारम्भकद्रव्यपरमाणु-सममंख्यवर्षमहम्भावच्छिन्नविष्णुलोकावस्थितिकामो विष्णुमम्प्रदानक-गृहदानकर्त्ताहं करिष्ये ।

तथा,— मन्वन्तरावच्छिन्नस्वर्गं वामकामो वृत्तप्रतिष्ठामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य आचार्यम्बुद्धान्ष्ट वृणुयात् । ततो यजमान आचार्य-पादौ स्पृष्ट्वा वदेत् ।

ॐ नारायणस्वरूपेण संमाराध्नाहि मां प्रभो ।

त्वत्प्रमादादुरो मात्त्रं प्राप्नोमि यन्मयोद्यतम् ॥

तव हि माय प्रमत्तो मां चाहि संसारसागरात् ।

२ हरिश्चापरमुद्धृत्य मम शान्तिं कुह प्रभो ॥

ततो गुरुर्यजमानमुत्तोन्य वदेत् ।

ॐ उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते मत्प्रमादाच्चयाऽनघ ।

प्राप्नुयां धर्ममर्त्तस्वं दुष्प्राप्य यत्पुरासुरैः ॥

ततो गुरु,— पञ्चगव्याद्यंतोषाभ्यां प्रोक्षयेद्यागमण्डपम् ।

तत एकस्मिन् घटे गणेशं मन्त्रोच्चारणपरघटे द्वादशादित्याष्टवस्वे-
कादशभद्र-माध्यगण-विश्वेदेवादिनीकुमारनवपद्वर्षान् पूजयेत् ।

यथा ह्यग्नीषे,—

‘आदित्या वसवो रुद्रा माथा विद्येऽश्विनौ यहाः ।

अथयस्य तथा सर्व्वं मानमर्हन्ति चोत्तमम् ॥

ततः सर्व्वतोभद्रमण्डले घटान्तरे वा विष्णुं पूजयेत् ।

यथा,—

गणेशं विघ्ननाशाय सम्पूज्य पूजयेद्भूरिम ।

विष्णु यो नार्हयेदादौ तत्कर्म्म विफलं भवेत् ।

प्रथमं भूतशुद्धिं मातृकान्यासश्च कृत्वाङ्गन्यासं कुर्यात् ।

प्रजापतिर्चर्चिर्मस्तुते गायत्रीछन्दो मुखे. श्रीवासुदेवो देवता

इदि श्रीवासुदेवपूजने विनियोगः ।

ॐ ‘अङ्गुष्ठाभ्यां नमः’, नमस्तर्ज्जनीभ्यां स्वाहा, भगवते मध्यमाभ्यां

वषट्, वासुदेवाय अनामिकाभ्यां ऊं, ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

कनिष्ठाभ्यां वौषट् ।

ॐ ‘हृदयाय नमः’, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते शिखायै वषट्,

वासुदेवाय कवचाय ऊं, समस्तेनाम्नाय फट्, तालवयं दिम्बन्धनश्च

कुर्यात् ।

मन्त्रवर्णाक्षरैर्मूर्द्धिं भाले नेत्रे मुखे गले ।

हस्ते हृद्यदरे नाभौ लिङ्गे जानौ पदे क्रमात् ॥

ततः प्राणायामं कृत्वा पीठन्यासं विधाय देवं चिन्तयेत् ।

विष्णुं शारदचन्द्रकोटिमदृशं शङ्खं रघाङ्गं गदा-

मभोज दधत शिताम्बुजिलयं कामयां जगन्मोहनम् ।

१ स्य सुस्तुते आदित्येद्यादि पूजयेदित्यर्त्तं बह्विधं नास्ति ।

आवद्वाङ्गदहारकुण्डलमहामौलिं स्फुरत्कङ्कणं

श्रीवत्साक्षमुदारकौस्तुभधरं वन्दे मुनीन्द्रैः स्तुतम् ॥

इति ध्यात्वा मानसैर्गन्धादिभिः समूज्य अर्घ्यं पादमाचमनीयञ्च ।
स्नापयेत् । ततो मण्डले पीठपूजां कुर्यात् ।

ॐ आधारशक्तये नमः, प्रकृत्यै कूर्माय अनन्ताय पृथिव्यै चौर-
सागराय श्वेतक्षीपाय रत्नमण्डपाय कल्पवृक्षाय ।

आसनस्थानेयादिकोणेषु,—

धर्माय ज्ञानाय वैराग्याय ऐश्वर्याय ।

दिक्षु,—

अधर्माय अज्ञानाय अवैराग्याय अनैश्वर्याय ।

मध्ये,—

शेषाय पद्माय अं सूर्य्यमण्डलाय उं सोममण्डलाय मं बज्रि-
मण्डलाय सं सत्वाय रं रणवे तं तमवे आं आत्मने अं अन्तरात्मने
पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने ।

अष्टदिक्षु,—

विमलायै उत्कर्षायै ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञायै सत्यायै
ईशानायै । मध्ये,—अनुग्रहायै ।

ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वात्म-
संयोगयोगपद्मपीठात्मने नमः । इति पुष्पाञ्जलिं दत्वा पूर्व्ववद्भगवन्तं
ध्यात्वा पुष्पाञ्जलिना आवाह्य भगवन् श्रीवासुदेवं रत्नगच्छागच्छ
रत्न तिष्ठ तिष्ठ भद्रिहितो भव सन्निहो भव इत्यावाहन-स्नापन-

सन्निधापन-सस्त्रिरोधन-परमीकरणामृतीकरणमुद्राः प्रदर्शं द्वाद-
शाक्षरमन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयेत् ।

उपचारा यथा,—

आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमासननीयकम् ।

मधुपर्कादिमस्त्रान वसनाभरणानि च ॥

गन्धपुष्पे धूपदीपो नैवेद्यं वन्दनन्तथा ।

पूजायां श्रीहरेः प्रोक्ता उपचारास्तु षोडश ॥

अथावरणपूजा ।

अग्न्यादिकोणकेशरेषु,—

ॐ हृदयाय नमः, नमः शिरसे स्वाहा, भगवते शिखायै वषट्
वासुदेवाय कवचाय जं । चतुर्दिक्षु समप्तेनास्त्राय कट् ।

पूर्वादिदिक्पत्रेषु,—

वासुदेवाय धङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय अनिरुद्धाय ।

अग्न्यादिकोणपत्रेषु,—

शान्त्यै त्रिधै सरस्वत्यै रत्यै ।

चतुर्दिक्पत्राद्येषु—वारचयभ्रमणेन द्वादशमूर्त्तिः पूजयेत् । केश-
वाय नारायणाय माधवाय गोविन्दाय विष्णवे मधुसूदनाय
चिविक्रमाय वामनाय श्रीधराय हयग्रीवेणाय पद्मनाभाय दामो-
दराय ।

१ क इत्यन्ते, अधिक्तः पाठः

गन्धा पुष्पं तथा धूपो दीपो नैवेद्यमेव च ।

गुणैश्च समजं मान्यं चन्दनं च समभ्यतिः ।

‘दिक्षु—इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुवे-
राय ईशानाय ।

निर्वृतिवरुणयोर्मध्ये—अनन्ताय ।

इन्द्रेणानयोर्मध्ये—ब्रह्मणे ।

• तदाष्टौ—

वज्राय शक्राय दण्डाय खड्गाय पाशाय अक्षुभाय गदायै
शूलाय चक्राय पद्माय नमः ।

ततो यथाशक्ति द्वादशाक्षरमन्त्रं जपित्वा प्रदक्षिणीकृत्य नम-
स्कुर्यात् । एवं व्रतविशेषे तु व्रतदेवतां विशिष्य पूजयेत् ।

ततः कुण्डे वा स्थण्डिले वापि यथाविध्यग्निभंस्कारं कुर्यात् ।
तन्मध्ये धवरुं उपयेत् ।

यथा ह्यग्नीष्यै,—

ततो वृद्धिं समाधाय अयेद्यवमयं चरुम् ।

क्षीरेण कपिलाद्यास्तु तदिष्णोरिति देशिकः ॥

प्रणवेनाभिघार्यैव दर्व्यां संघट्टयेत्ततः ।

साधयित्वावताप्यांश्च तदिष्णोरिति होमयेत् ॥

आद्यत्या शैव गायत्र्या तदिमावेति होमयेत् ।

विश्वतश्चतुरित्युक्ता वेदाद्यैर्होमयेत्ततः ॥

वेदादिमन्त्रचतुष्टयं यथा,—

ॐ अग्निमीळे, ॐ इषेता, ॐ अग्न आयाहि, ॐ गच्छो देवी ।

१ ख पुस्तके, दिक्षित्वारभ्य पद्माय नम इत्यनन्तरम्

तदाष्टौ इन्द्रादिषोडशान् सम्पूज्य तदाष्टौ वत्सादीन् पूजयेत् ।

तथा तत्रैव,—

ॐ अग्नये स्वाहा ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ प्रजापतये स्वाहा
ॐ अन्नरीचाय स्वाहा ॐ द्यौः स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॐ
पृथिव्यै स्वाहा ॐ महाराजाय स्वाहा ॐ सोम राजानमिति
जुहुयात् । लोकपालेभ्यो यद्देभ्यश्च स्वस्वमन्त्रैर्जुहुयात् ।

एव ऊत्वा चरोर्भागान् दद्यात् दग्निदिग्वां बलिम् ।
तेनेव चरुगेयेनैवेत्यर्थः ।

तथा,—

यथा,—ततः पुरुषसूक्तस्य मन्त्रैराव्यन्तु होमयेत् ।

ॐ सहस्रग्रीवां ॐ पुरुष एवेदम् ।

ॐ एतावानस्य ॐ विपादूर्ध्वम् ।

ॐ ततो विराडिति ॐ तस्माद्यज्ञादिति ।

ॐ तस्माद् यज्ञादिति ॐ तस्मादश्वा इति ।

ॐ न यज्ञमिति ॐ यत्पुरुषमिति ।

ॐ ब्राह्मणोऽस्येति ॐ चन्द्रमा मनस इति ।

ॐ नाभ्या आसीदिति ॐ यत्पुरुषेणेति ।

ॐ सप्तास्यासन्निति ॐ यज्ञेन यज्ञमिति ।

इति पुरुषसूक्तस्य षोडशष्टम्भिर्जुहुयात् ।

अथ तिलहोमः ।

ॐ इरावतीति विष्णवे आगच्छादिति ब्रह्मणे ।

ॐ विष्णोरराटमिति विष्णवे, ॐ अम्भकमिति इन्द्राय ।

ॐ देवानुयायिभ्य स्वाहा । यद्देभ्यो दिक्षपालेभ्य स्वस्वमन्त्रे

जुञ्जयात् । ॐ पर्वतेभ्यः स्वाहा ॐ नदीभ्यः स्वाहा ॐ समुद्रेभ्यः
स्वाहा इति । तिलहोमं समाप्य दृतेन वौषड्गन्तवैष्णवमन्त्रेण
पूर्णाहुतिचयं दद्यात् ।

यथा हयग्रीर्वै,—

इरावतीति जुहुयात्तिलान् दत्तपरिश्रुतान् ।

ऊत्वा तु ब्रह्माविष्ण्वीशदेवानामनुयायिनाम् ॥

प्रहानामाहुतौर्दत्त्वा लोकेशानामथो पुनः ।

पर्वतानां नदीनाञ्च समुद्राणां तथैव च ॥

ऊत्वा तु इविषा दद्यात् सुचा पूर्णाहुतिचयम् ।

वौषड्गन्तेन मन्त्रेण वैष्णवेन सुरोत्तम ॥

प्रते तु यत्र ये ये विशेषास्ते ते तथैव कर्त्तव्याः ।

तथा तथैव,—

गावः प्रीतिं समायान्तु प्रचरन्त्यत्र हर्षिताः ।

इति गोपयमुत्सृज्य यूषं निवेशयेत् ॥

ॐ अघोस्तादि गोस्तोके चिरक्रीडनकामो गोपयमिमं विष्णु-
देवतं गोभ्योऽहं ददे ।

गावः प्रीतिं समायान्तु प्रचरन्त्यत्र हर्षिताः ।

इति पठेत् । एवं नन्दनवनाधिकरणकमुचिरवासकामो वन-
सतिदेवतामिममारामं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

तथा वरुणैन्द्रलोकावाप्तिकामः पूषदेवतामिमं सेतुं सर्वभूते-
भ्योऽहं ददे । तथा,—स्वस्तौकप्राप्तिकामो मठमिमं विष्णुदेवतं
सर्वभूतेभ्योऽहं ददे ।

तथा,— दुर्गतरण—स्वर्गोक्तनिवासकामः संक्रममिमं पूषदैवतं सर्वभूतेभ्योऽहं ददे । तथा वरुणलोकावाप्तिकामो वरुणदैवतामिमां प्रपां सर्वभूतेभ्योऽहं ददे । विपुलगृहदानप्रकारस्तु पूर्वमेव लिखितः ।

विष्णुसम्प्रदानकगृहदाने तु एतन्प्रासादारम्भकद्रव्यपरमाणुसमे-
संख्य वर्षसहस्रावच्छिन्न विष्णुलोकावस्थितिकामो विष्णुदैवतमिमं
प्रासादं श्रीविष्णवेऽहं ददे ।

प्रते तु तत्तद्विहितफलकामनया इतमिदममुकप्रतं श्रीविष्णवे
समर्पये । प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

यथा हयग्रीर्वे,—

प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्युक्तं प्रतं बुधः ।

तथा,—

सर्वपापविवर्जितस-स्वर्गलोकावाप्तिकामनया इमेतन्प्रासाद-
णादिकृण्वं श्रीविष्णवे समर्पये ।

प्रीयतां भगवान् विष्णुः ।

हयग्रीर्वे,— पञ्चगव्यं चरुं प्राग्य दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।

तिजपाद्यं हेमपुच्छं मयतां गामनहुताम् ।

द्विष्टेभ्यो दक्षिणा देया ब्राह्मणे चैव ऋचनम् ।

अनिशरितमप्राद्यं सर्वेष्वेतेषु कारयेत् ।

ततोऽग्निं विष्ट्याद्विष्टं कुर्यात् ।

इति हयग्रीर्वेदसम्बन्धधारणी प्रतिष्ठा समाप्ता ।

अथ प्रसङ्गादभिसंस्कारो लिख्यते ।

कपिलकृतपञ्चरात्र-श्रीपारस्करमतानुसारेण ।

अध्यर्चनां तुष्टौ स्थापनमग्नेः प्रसङ्गतो वक्ष्ये ॥

• तत्र पारस्करः,—

अथातो गृह्णास्याकौपाकानां कर्म ।

परिसमृद्धोपक्षिप्तोत्तिष्ठोद्भृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो
ब्रह्मासनमासीत्यर्थं प्रणीय परिसीर्यार्यवदासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः
संस्तृत्यार्यवत् प्रोक्ष्य निक्षुप्याज्यमधिश्रित्य पथ्यमि कुर्वात् । सुवं
प्रतप्य संसृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यादाज्यमुद्रास्य उत्पूषावेष्ट्य
प्रोक्षणीस्य पूर्ववत् उपयमनान् कुशानादाय तिष्ठन् समिधो-
ऽभ्यादाय पथ्युच्छ्रं जुहुयात् । एष एव विधिर्यत्र कचिद्धोमः ।

एतदेव प्रपञ्चितं कपिलपञ्चरात्रे—

कपिल उवाच ।

वक्ष्येऽयं स्थासीपाकानां कर्म । प्रजापते इत्युपविशति देवस्य
नेति दर्भानासादयति । एष व' कुरवो दर्भं गृह्णाति । यद्देवा देव-
चेक्षन्मिति परिसमूहनम् । मानस्तोकेनोपलिप्य त्वां वृषेत्युलिप्य
सदस्यमतिमित्युद्भृत्य अयोऽन्नस्य कौलासमित्यभ्युक्ष्य देवस्यनेति
कुण्डे कुशाक्षरं प्रत्यादमित्यग्निं गृह्णाति ।

कामोन्मत्तं ततः कृष्णं सञ्जीवितुमर्तो मारेत् ।

तथोः सङ्गमयोनेन यज्ञि, सङ्गतमंस्मृतः ।

वैशाखरो न उक्तय इत्यग्निं स्थापयति दक्षिणतो ब्रह्मासनं

आमहन् ब्राह्मण इति ब्राह्मणं स्थापयति । आपोहिष्ठेत्युत्तरे
प्रणीता स्थापयति । देवस्य त्वेति परित्तरण कृत्वा पाचामादन
पवित्रच्छेदनानि पवित्रे प्रोचणीपात्र आज्यस्थाली चरुस्थाली मन्त्रा-
र्जनकुशा उपयमनकुशा ममिध आज्य तण्डुला पूर्णपात्र दक्षिणा ।

अन्येषामप्यर्थवतामुपकल्पन पवित्रकरण पात्रेषु कृत्वा उत्पवन
मध्यह्नतकरण दक्षिणेनोद्धमन तामामेव ताभि प्रोचण यान्यामादि-
तानि पात्राणि तानि प्रोक्ष्य चामसूत्रे देशे प्रोचणीनिधान । आज्य-
स्थान्यामाज्यनिर्वाप मोदके चरौ तण्डुल प्रक्षिप्य आज्याधिश्रयण
चरोद्याधिश्रयण पर्याग्निकरणमुभयो । सुवप्रतपन मन्त्रार्जनकुशौ
मन्त्रार्जन प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुन प्रतप्य निधान । शृते चरौ
आज्यमुदास्य चरुस्रोदास्य आज्योत्पवन आज्यावेक्षण प्रोक्षणा
प्रत्युत्पवन हविरामादन उपयमनकुशाशदाय तिष्ठन् ममिध
प्रक्षिप्य उपविश्य दक्षिणजानुनिपातन मपवित्रप्रोक्षणादकेन पर्युक्ष्य
प्रणीताया पवित्रस्थापनम् । यदि ब्रह्मा चलति यदि प्रणीता चलति
यदि परित्तरण दहति तदा स्वेन स्वेन मन्त्रेण स्थापयेत्तन् मन्त्रा
हित । तद्दोषग्रस्तमर्थे एताष्टाश्रुतीर्जुञ्जया विष्णोरराटमन्त्रेणेति
ब्रह्मण्यन्वारब्धे होम ।

मन्त्रमा-प्रजापतये स्वाहा इति पृथ्वांघारः ।

इन्द्राय स्वाहा इत्युत्तराघारः ।

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहस्याश्रुभागी ।

१० स्वाहा भुव स्वाहा स्व स्वाहा भुभुव स्व स्वाहा ।

तथ, सत्य, अथाद्यामे, ये ते इत उदुसम, प्रजापति ।

स्त्रिष्टिकदिति । इथक् पृथक् प्रणवेणाष्टाज्याऊतिभिर्वक्त्रेर्गर्भाधाना-
दिश्रियाकरणम् ।

अग्निमूर्त्तिं ततो ध्यात्वा होमकर्म समारभेत् ।

दधीचिगोचसभूतं प्रवरं एतकौशिकम् ॥

लम्बोदरं चतुर्बाहुं पीनद्यैव सुशोभनम् ।

सुवं दक्षिणके हस्ते स्रजमूर्द्धं प्रकीर्त्तिताम् ॥

धारयन्तं सुचं वाने ऊर्द्धं शक्तिरुमन्वितम् ।

योगाभ्यासरतं रक्तं रक्तवस्त्रावगुण्ठितम् ॥

शिखाभिः सप्तभिर्युक्तं सप्तजिह्वासमन्वितम् ।

प्रस्फुरन्तं मञ्जादीर्घं प्रज्वलन्तं विचिन्तयेत् ॥

अथ प्रयोगलिखनेनैव सूत्रार्था विविच्यते ।

तत्र प्रथमं स्नानशुद्धिं विधाय उभयतो हस्तप्रमाणं बालुका-
भिरङ्गुलीच्छ्रायं स्पष्टिप्लं कृत्वा कुण्डं वा यथाविधि विधाय
दर्भपाणिराचम्य कुशयुक्ते आमने—

ॐ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परितः बभूव ।

यत्कामास्ते जुष्टमस्तत्रोऽस्तु वयं श्यामः पतयो रयीनाम् ।

इति मन्त्रेणोपविश्य ।

ॐ देवस्य त्वा भवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण दर्भानामौय ।

ॐ एष वः कुरवो राजैषवः पञ्चास्रा राजा

सोमोऽग्नाकं साध्वणानां राजा ।

इति मन्त्रेण दर्भान् गृहीत्वा ।

ॐ यद्देवा देवहेलनं देवामञ्जलमा वयम् ।

अग्निमां तस्मादेनमो विद्यान्मञ्जलं हमः ।

इति मन्त्रेण मार्जनरूपं परिसमूहनं कृत्वा

ॐ मानसोक्ते तनये मान आयुषिमानो अयेपुरीरीषः ।

मानोवीरा रुद्रभामिनोऽवधीर्हविष्मन्तः मदमि त्वा हवामहे ॥

इति मन्त्रेण गोमयेनोपलिष्य ।

ॐ त्वां वृषेयिन्द्र मत्पतिं मरस्तां काष्ठायुध्वतः ।

इति मन्त्रेण स्पष्टेन कुशमूलेन वा उत्तराधामेकविंशत्यहुल-
प्रमाणं रेखां कृत्वा तदुपरि द्वादशाहुलप्रमाणं मन्त्राहुल्यान्तरितं
प्रागयं विष्णुरुद्रेन्द्रदेवताकं रेखाचयं कृत्वा ।

ॐ सदस्यस्यतिमहुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

ममिं मेधामया मिमं स्वाहा ।

इति मन्त्रेण दक्षिणहस्ताहुलतर्जनीभ्यां रेयोत्कीर्णशक्तिका-
मुद्राय उभरस्यां दिशि प्रविषेत् ।

ॐ अयो अयस्य कौन्त्यामुपहतो गृहेषु नः ।

सेमाय वः शान्ते प्रपद्ये शिवं शम्भं शंभोः शंभोः ॥

इति मन्त्रेण पद्मगयेन तीर्थांदहेन वाऽभ्युष्य ।

ॐ देवस्य त्वा मवितुः प्रमवेऽदिनोवांजम्भा पुष्पो वसन्ताभाम् ।

इति मन्त्रेण श्यविस्ते वृष्टे वा कुशानामोष्यं तत्र च ।

वागीपरीशतुषाता वागीपरेण मंदुष्टा भक्षमा

वागीपर-वागीपरीभ्यां नम इति बभूवयेत् ।

विष्णुहोमे तु,—

कामोन्मत्तं ततः कृष्णं लक्ष्मीमृतमतीं यजेत् ।

तथोः सङ्गमयोगेन वक्त्रिः संजातमंस्थितः ॥

सूर्यकान्तादिमभूतं यदा ओच्चियगेहजम् ।

अनीय वक्त्रिं पात्रेण क्रव्यादंशं परित्यजेत् ॥

ॐ क्रव्यादमग्निं प्रक्षिणोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रंवाहः ।

इति मन्त्रेण ज्वलदिन्धनमेकं गृहीत्वा दक्षिणस्यां दिशि त्यजेत् ।

ॐ—वैश्वानरो न ऊतय आप्रयातु परापत ।

• अग्निः सुष्टंभौरूपः ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य धेतुमुद्रयाऽमृततीक्ष्ण्य फड़िति संरक्ष्य
ऊमिध्ववगुष्ठारं अग्रे नम इति सम्पूज्य जानुद्वयं भूमौ पातयित्वा ।

ॐ इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वक्षतु प्रजानन् ।

इति मन्त्रेण कुण्डम्योपरि चिः परिधाम्य ।

ॐ भूर्भुवः स्वरिति मन्त्रेण आत्मनोऽभिमुखं कृत्वा अग्निं स्थापयेत् ।

ॐ चित् पित्रल हन हन पच पच दह दह सर्वज्ञा जापय
स्वाहा इत्यग्निं प्रज्वालय ।

ॐ अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं ऊताशनम् ।

सुवर्णवर्णममलं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥

इति मन्त्रेणाग्निमुपनिष्ठेत् ।

ॐ इहेदधिमयोदततिष्ठाम्यस्य मदन आमीद् योऽस्मात् पाकतरः ।

इति मन्त्रेण प्रदक्षिणावर्त्तनं अनवच्छिन्नधारया गत्वा दक्षिणस्यां दिशि
आमने पागपान् कुशांनाक्षीयं—

ॐ निरस्तः पाप्माहत तेन वयं द्विष्टः ।

इति मन्त्रेण वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां कुगमेकं निरस्त,—

ॐ इदमहं ब्रह्मस्यते सदमि मीदामि ।

प्रसूतो देवेन सवित्रा तदग्नये प्रब्रवीमि ।

तदायवे तत्पृथिव्यै ।

इति मन्त्रेण तदुपरि ब्रह्माणमुत्तरामुखमुपवेश्य ।

ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामाराष्ट्रे

राजन्यः शूर दपथोतिव्याधी महारयो जायताम् ।

इत्यभिमन्यु मन्पूज्य च ब्राह्मणभावे कुगमयं ब्राह्मणं कृच-

मुत्तरीयं कमण्डलुं वा तत्र संस्थाप्य तेनैव पथा प्रत्यागच्छेत् ।

तत उत्तरे जलपूर्णं चममादिपात्रं प्रणीतामंजकं ।

ॐ आपोहिष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जं दधातन ।

महेरणाय चतुभे ।

इति मन्त्रेण स्थापयित्वा,—

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् ।

इति मन्त्रेण षोडशभिर्दांशभिर्वा दर्भैरगर्भैरीशानादितोऽप्येण

मूलमाच्छादयन् चतुर्दिक्षु परितरेत् । कुण्डे तु द्वितीयमेतन्मोपरि

परितरणम् ।

तत उत्तरे पश्चिमान्तात् प्रागन्तं यावत् कुगोपरि होमद्रव्या-

भादनम् । यथा,—

पविच्छेदनास्तयो दर्भाः पविचे दे प्रोचणीपात्रं आब्रह्मणो

यदि चक्षुःसमदा चक्षुःसमो मयाज्जन्तर्भाः पट् पटमनकुराः

सप्त, पञ्च समिधः सुव आन्यं तण्डुला मद्घदक्षिणा अन्यान्यपि
यागोपकरणानि द्रव्याणि स्थापयेत् ।

ॐ पवित्रे स्यो वैष्णव्यौ । इति मन्त्रेण पवित्रेदेनदर्भैः ।
प्रादेगप्रमाणं पवित्रं कृत्वा 'ॐ विष्णोर्मममा पूते स्यः' इत्यभ्युक्ष्य
प्रोचणीपात्रे पवित्रं स्थापयित्वा प्रणीताजलेन प्रोचणीं पूरयित्वा
वामहस्ते प्रोचणीं स्थापयित्वा तत् पवित्रं दक्षिणहस्तानामिका-
ङ्गुष्ठाभ्यां धृत्वा तज्जलेनोत्तोलनरूपमुपवनं कृत्वा पवित्रं तत्रैव
स्थापयित्वा तेनैव जलेन तज्जलमन्यानि च पूर्व्यासादितद्रव्याणि
मंप्रोक्ष्य अशुद्धारे स्थाने प्रोचणीं तदुत्तरे प्रणीताञ्च स्थापयेत् ।

ॐ फडिति मन्त्रेणाज्यम्यासीं चरुस्थालीञ्च प्रोचष्टुद्वेन मंप्रोक्ष्य
आन्यं निक्षिप्य वायुकोणे अङ्गारानुत्तोक्ष्य तत्रैवाज्यमधिश्रयेत् ।

यदि चरुहोममदा ॐ अग्नये त्राजुष्ट गृह्णामि इति तण्डुलमुष्टिं
गृहीत्वा ॐ अग्नये त्राजुष्टं निर्वपामीति उदूखले स्थापयित्वा ॐ
ॐ अग्नये त्राजुष्टं प्रोचामीति मंप्रोक्ष्य एवं प्रतिदेवतानाम्ना सहण-
निर्वपणप्रोचणानि कृत्वा—

ॐ उदूखले मुमले दध सूर्यं आग्निशेषं दृपदियत् कपाले ।

उत पुरुषो विप्रुषः मंजुहोमि सत्याः मन्तु यजमानस्य स्वाहा ।
इति मन्त्रेणावहत्य ।

ॐ वातोवावो मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशति ।

तेऽग्नेऽयमयुञ्जं सोऽग्निश्चवमादधुः ।

इति मन्त्रेण सूर्येण प्रक्षोभ्य वारचयं प्रक्षान्ना चरुस्थान्यां भोदके
दुग्धे निक्षिप्याधिश्रयेत् ।

ततो दर्भयुगलं सन्दीप्य आज्यस्य चरोश्च दक्षिणावर्त्तेन त्रिः
परिभ्राम्य तं दर्भं तत्रैव चिपेत् । पाणिभ्यां सुक्कुम्बौ गृहीत्वा
अधोमुखौ कृत्वा वारचयं प्रताप्य समार्जनकुशेरयान्मूलपर्यन्तं संगृज्य
प्रणीतोदकेनाभ्युक्ष्य पुनः प्रताप्य समार्जनकुशानग्नौ प्रक्षिप्य कुशेपरि
सुक्कुम्बौ स्थापयेत् । सुखिन्नमदग्धं चरुं यपयित्वा चरौ घृतस्रुवं
दत्त्वां आज्यं चरुञ्चोदास्य तमग्निं तत्रैवाग्नौ चिपेत् ।

ततः प्रोक्षणीस्यपवित्रं वामहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्या मूले गृहीत्वा
तदुपरिस्थितदक्षिणहस्ताङ्गुष्ठानामिकाभ्यां पवित्रासं गृहीत्वा—

ॐ सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनाम्यक्षिद्रेण ।

पवित्रेण वसेाः सूर्यस्य रश्मिभिः ।

इति मन्त्रेण पवित्रमध्येन द्यतोत्तोलनरूपमुत्पथनं कृत्वा आज्य-
मवेचेत् । तथैव प्रोक्षणीपात्रस्थं जलञ्च

ॐ सवितुर्वः प्रसव ।

इति मन्त्रेणोत्पूय तत्रैव पवित्रं स्थापयेत् ।

उपयमनकुशांश्च वामहस्ते गृहीत्वा चोत्तिष्ठन् प्रजापतिं मनमा
भ्यात्वा तुष्णीमेव—

समिधः पञ्च जुहुयात् मूलाद्यघृतसंभृताः ।

इति मारदातिलकवचनात् ।

पञ्चैव समिधो कृत्वा उपविश्य दक्षिणं जानु भूमौ पातयित्वा
प्रोक्षणाः सपवित्रेण जलेन दक्षिणादितः पर्युचेत् ।

ॐ अदितेऽनुमन्यस्व इति • प्रागर्घ्यां जलधारां दक्षिणस्यां
दद्यात् । ॐ अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चिमे, उत्तरार्घ्यां । ॐ
सरस्वत्यनुमन्यस्व इति उत्तरस्यां प्रागर्घ्यां जलधारां दद्यात् ।

ॐ देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिम् ।

भगाय दिष्टो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु ।

वाचस्पतिर्वाचनः स्वदतु ।

इति मन्त्रेण ईशानादि तदन्तं प्रदक्षिणावर्त्तनं पर्युच्चेत् ।

तथा चापस्तम्भः—

अयाशिं परिधिञ्चति अदिते अनुमन्यसेति दक्षिणतः प्राचीनम् ।

अनुमते अनुमन्यसेति पश्चादुदीचीनम् ।

सरस्वत्यनुमन्यसेति उत्तरतः प्राचीनम् ।

देव सवितः प्रसुवेति समस्तम् ।

ततस्तत् पवित्रं प्रणीतायां निधाय प्रोक्षणीपात्रं मंसवार्णमग्ने-
रुत्तरे स्थापयेत् । ततः सुवं गृहीत्वा ब्रह्मणोऽन्वारम्भपूर्वकमाज्ये-
नाघाराज्यभागौ च जुहुयात् ।

तत्राघारौ,—

प्रजापतिं मनसा ध्यात्वा वायुकोणादारम्भाग्रिकोणपर्यन्तं घृत-
धारी दद्यात् ।

ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ।

सुवल्ग्नं हविःश्रेष्ठं सर्वत्र प्रोक्षणीपात्रे स्थापयेत् ।

तत इष्टं ध्यात्वा निष्टेतिकोणादारम्भ ईशानकोणपर्यन्तं ।

ॐ इन्द्राय स्वाहा इदमिन्द्राय ।

अथाज्यभागौ,—

अग्नेर्दक्षिणे पश्चिमान्तात् पूर्वान्तं यावत् ॐ अग्नये स्वाहा
इदमग्नये इत्यग्नेर्दक्षिणोत्थनं स्पष्टं भावयेत् ॥

अग्नेहत्तरे पश्चिमान्नात् पूर्वान्नं धावत् ।

ॐ सोमाय स्वाहा इदं सोमाय । इत्यग्नेर्वांमलोचनं स्पष्टं
भावयेत् ।

ततो महाव्याहतिहोमः ।

ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये । ॐ भुवः स्वाहा इदं वायवे ।
ॐ स्वः स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा इदमग्नि-
वायुसूर्येभ्यः । अग्नये वा सर्वं च ।

मह्यणोऽन्वारम्भं त्यक्त्वा पञ्चवारुणहोमं कुर्यात् ।

ॐ त्वष्टो अग्ने वरुणस्य विद्वान्
देवस्य हेतो अवयामिमीषाः ।

यजिष्ठो यज्ञितमः शोशुचानो

विश्वादेष्टांमि प्रमुमुग्धस्मत् स्वाहा ॥

इदमग्निवरुणाभ्याम् ।

ॐ सत्वष्टो अग्ने वमो भवोती नेदिष्ठो

अस्या उपमो व्युष्टौ अवयच्छनो ।

वरुणं रराणो ग्रीहि मृडौकम्

सुहवो न एधि स्वाहा ॥ इदमग्नीवरुणाभ्याम् ।

ॐ अयाद्याग्ने अनभिग्रक्षिपास्व

मत्वमितमया अग्नि ।

अयानो यज्ञं वहास्ययानो

धेहि भेषजं स्वाहा ॥ इदमग्नये ।

ॐ ये ते यज्ञं वरुण ये सहस्रम्

यज्ञियाः पाशा वितता मृद्धान्तः ।

तेऽभिर्नो अथ सवितो व विष्णु

विश्वे सुश्चन्तु मरुतः स्वर्क्षाः स्वाहा ॥

इदं वरुणाय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यः, स्वर्केभ्यः ।

ॐ उदुत्तमं वरुणपाशमस्म

दवाधमं विमध्यमं अथाय ।

अथा वयमादित्यप्रते

तवानागसोऽदितये स्यामः स्वाहा ॥

इदं वरुणाय । अग्नये वा सर्वच ।

ततोऽग्नेर्गर्भाधानादिकाः क्रियाः प्रणवेन पृथक् पृथगष्टाभि
राज्याहुतिभिः कुर्यात् ।

प्रथममष्टाहुतीर्हत्वा अग्नेर्गर्भाधानमस्त्विति वदेत् । एवमन्येषा-
मपि गर्भाधानं पुंसवन-सौमन्तोश्रयन-जातकर्म्म-नामकरण-निष्क्रम-
णाक्षप्राशन-ब्रूडोपनयन-विद्यारम्भ-समावर्तन-गोदानोद्वाहाश्च क्रियाः
कुर्यात् ।

अग्निमूर्त्तिं ततो ध्यात्वा होमकर्म्म समारभेत् ।

दधीचिगोचसम्भूतं प्रवरं हतकौशिकम् ॥

सम्बोदरं चतुर्वाङ्गं पीनसैव सुगोभनम् ।

सुवं दक्षिणके हस्ते स्रजमूर्द्धं प्रकल्पिताम्^१ ।

धारयन्तं सुचं वामे ऊर्द्धं शक्तिममन्वितम् ॥

योगाभ्यासरतं रक्तं रक्तवंस्तावगुण्डितम् ।

शिखाभिः सप्तभिर्धुकं सप्तजिह्वासमन्वितम् ॥

प्रस्फुरन्तं महादीपं प्रज्वलन्तं विचिन्तयेत् ।

वैश्वानरं स्थितं ध्यायेत् समिद्धोमेषु देशिकः ।

शयानमाज्यहोमे तु निषण्णं शेषवस्तुषु ॥

ततोऽग्नेर्नाम कृत्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य मूलमन्त्रेणाष्टावाज्या-
ऊतीर्ज्ज्वा अग्निदैवतयोरैक्यं विचिन्त्य प्रकृतहोमं कुर्यात् ।

तत्र यदि ब्रह्मा चलति प्रणीता वा चलति यदि वा परिस-
रणं दग्धं भवति तदा,—

खेन खेनैव मन्त्रेण स्थापयेत्तत् समाहितः । तद्दोषप्रशमनार्थं
पुनराष्टाऊतीर्ज्जुहोति ॐ विष्णोरराटमसीति मन्त्रेणेति ।

ततः प्रकृतहोमं समाप्य व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा
ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये ॐ अग्नये स्विष्टिहते स्वाहा
इदमग्नये स्विष्टिहते ।

ॐ यदस्य कर्मणोऽत्यरौरिचं

यदा न्यूनमिहाकरं ।

अग्निस्तत् स्विष्टकृदिदाम्

सर्वं स्विष्टं सुष्ठतं करोतु मे स्वाहा ॥

ततः पूर्ववत् पर्युत्थणं, अनुमन्यस्वस्थाने अश्वमस्याः, प्रसुवस्थाने
प्रासावीतिपदोद्देन कार्यम् ।

तथाचापस्तम्भः—

पूर्ववत् परिपेचनं अश्वमंस्याः प्रासावीति मन्त्रमंस्कार इति ॥

ततो मृद्वक्ष्यामानसमिधं कृत्वा पूर्णं दद्यात् ।

कपिलपञ्चरात्रे,—

एत्वा तु मृडनाभाग्निसम्पत्तौ प्रयतः पठेत् ।

सहस्रार्चिमंहातेजा नमस्ते वज्ररूपधृक् ॥

सर्वाग्निने सर्वगत पावकाय नमोऽस्तु ते ।

त्वं रौद्रघोरकर्मा च घोरहा त्वं नमामि ते ।

विष्णुस्त्वं लोकपालोऽसि शान्तिमत्र प्रयच्छ मे ॥

सर्पिषा मृचमापूर्य्य पुष्करोपर्य्यधोमुखम् ।

मुगुपरि स्तुवं दत्त्वा पुष्पं क्वचं प्रदापयेत् ॥

सद्योत्तरकराभ्यां वै मनुष्याभ्यां च शङ्खवत् ।

मंगद्योत्थाय संलग्नौ नाभौ तिर्यङ्निधाय च ॥

पूर्णा दर्व्वीति मन्त्रेण गुलेन च सुसंयतः ।

दद्यात् पूर्णाङ्गतीक्ष्णः सर्वकामप्रपूरणैः ॥

ॐ पूर्णा दर्व्वि परापत सुपूर्णा पुनरापत ।

वस्त्रेव विक्रीणा बहा इयमूर्ज्जं यतक्रतो स्वाहा ॥

ॐ सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः

सप्तर्षयः सप्तधाम प्रियाणि ।

सप्तहोवाः सप्तधा नायजन्ति

सप्तयोनीराष्ट्रण्यस्व हतेन । स्वाहा ॥

ॐ पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः

समिन्धतां पुनर्व्रक्षणे वसुनीय यज्ञैः ।

हतेन त्वं तत्तुं वर्द्धयस्व

मत्याः मनु यजमानस्य कामाः ॥ स्वाहा ॥

स्वादान्तेन मूलमन्त्रेण च पूर्णाहुतिं समाप्य ब्रह्मदक्षिणां दत्त्वा
अग्निं विसर्जयेत् ॥

ॐ समुद्रं गच्छ स्वाहा, देवं सवितारं गच्छ स्वाहा, अन्तरीचं
गच्छ स्वाहा, मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा, अहोरात्रे गच्छ स्वाहा,
इन्द्रांसि गच्छ स्वाहा, धावापृथिवी गच्छ स्वाहा, सोमं गच्छ
स्वाहा, यज्ञं गच्छ स्वाहा, दिव्यं नभो गच्छ स्वाहा, अग्निं वैश्वानरं
गच्छ स्वाहा, मनो मे हार्दि यच्छ ।

इत्यग्निं विसृज्य

ॐ दिवं ते धूमो गच्छत्वन्तरीचं ज्योतिः ।

पृथिवीं भस्मना पृण स्वाहा ॥

इति दुग्धेन पृथिवीं शीतलयेत् ।

इत्यग्निसंस्कारविधिः ॥

अग्नेर्नामान्युक्तानि कपिलपञ्चरात्रे—

लौकिके पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।

अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधानेऽभिधीयते ॥

पुंसवने चन्द्रनामा शुक्लाकर्म्मणि शोभनः ।

शौमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्म्मणि ॥

नासि वै पार्थिवो नाम प्राग्ने च शुचिस्तथा ।

सत्यनामाऽथ चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः ॥

गोयज्ञे सूर्यनामेति विवाहे योजकः स्मृतः ।

चतुर्थ्यान्तु मिखी नाम धृतिरग्निस्तथापरे ॥

आवस्ये भवो ज्ञेयो वैश्वदेवे च पावकः ।
 पूर्णाहुत्या मृडो नाम शान्तिके वरदस्तथा ॥
 पौष्णिके वलदस्यैव क्रोधोऽग्निरभिचारिके ।
 प्रायश्चित्ते विधुस्यैव पाकयज्ञे ऊताग्रनः ।
 देवानां हव्यवाहस्तु पित्राणां कव्यवाहनः ॥
 वय्यार्थं कामदो नाम वनदाहे तु सूतकः ।
 कोष्ठे तु जाठरोऽग्निस्तु क्रव्यादो मृतके तथा ॥
 समुद्रे वाङ्मो ह्यग्निः स्ये सम्बर्त्तको भवेत् ।
 *लवहोमे च वंजिः स्यात् कोटिहोमे ऊताग्रनः ॥

मत्स्यसूक्ते,—

प्रतिष्ठायां लोहितस्तु वास्तुपागे प्रजापतिः ।
 जलाग्रयप्रतिष्ठायां वरुणः समुदाहृतः ॥
 एतानि होमे नामानि ज्ञातव्यानि हविर्भुजः ।
 आह्वय चैव होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः ॥
 गणपतिभट्टतनूजो गोविन्दानन्दपण्डितः श्रीमान् ।
 समस्त मन्तोपार्थं सत्त्वतां दानकौमुदीमेताम् ॥
 सर्वान्तर्यामिणे तस्मै गोविन्दाय नमो नमः ।
 अचानुरागं धास्यन्ति यत्कृपाभिर्विपश्चितः ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दकविकृष्णार्थविरचितायां
 क्रियाकौमुद्यां दानकौमुदी नाम द्वितीयो
 ध्याम. समाप्तः ॥